

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ТЫШКЫ ИШТЕР
МИНИСТРЛИГИНИН К. ДИКАМБАЕВ АТЫНДАГЫ
ДИПЛОМАТИЯЛЫК АКАДЕМИЯСЫ**

**Б. ЕЛЬЦИН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ-ОРУС СЛАВЯН
УНИВЕРСИТЕТИ**

Диссертациялык кеңеш Д 07.22. 659

Кол жазма укугунда

УДК: 32: 324: 342.82

БАРЫШ ФЕРХАТ

**ШАЙЛОО КОМПАНИЯЛАРЫНЫН ЗАМАНБАП САЯСИЙ
ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ: САЛЫШТЫРМА АНАЛИЗ**

23.00.02 - саясий институттар, процесстер жана технологиялар

Саясий илимдеринин кандидаты илимий даражасын
изденүү үчүн жазылган диссертациялык иш

Илимий жетекчиси:

п.и.д., проф. Жоробеков Ж.Ж.

БИШКЕК – 2024

МАЗМУНУ

Шарттуу кыскартуулар.....	4
КИРИШҮҮ.....	5
I БАП. ШАЙЛОО АЛДЫНДАГЫ КОМПАНИЯЛАРДЫН САЯСИЙ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА МЕТОДОГИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ	
1.1.Шайлоо системасы жөнүндөгү түшүнүк, анын багыттары жана түрлөрү..	13
1.2. Шайлоо алдындагы компаниялардын саясий технологияларынын концептуалдык жана теориялык негиздери.....	24
1.3.Шайлоо алдындагы компаниялардын саясий технологияларын изилдөөнүн заманбап усулдары	32
1.4.Биринчи бап боюнча жыйынтык.....	50
II БАП. ЧЕТ ӨЛКӨЛӨРДӨГҮ ШАЙЛОО АЛДЫНДАГЫ КОМПАНИЯЛАРДЫ УЮШТУРУУНУН ЗАМАНБАП САЯСИЙ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫН ТАЖРЫЙБАСЫ	
2.1. Алыскы чет өлкөлөрдө шайлоо компанияларды уюштуруунун саясий технологиялары.....	51
2.2.Жакынкы чет өлкөлөрдө шайлоо компанияларынын заманбап саясий технологиялары.....	91
2.3. Экинчи бап боюнча жыйынтык.....	105
III БАП. ШАЙЛОО КОМПАНИЯЛАРЫНЫН КЫРГЫЗСТАНДАГЫ САЯСИЙ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ	
3.1. Шайлоо компанияларында заманбап технологияларды колдонууда Кыргызстандын улуттук тажрыйбасы жана өзгөчөлүктөрү.....	106
3.2. Заманбап саясий технологиялардын негизинде шайлоо компанияларды уюштурууну жакшыртуу.....	129

3.3.Үчүнчү бап боюнча жыйынтык.....145

КОРУТУНДУ 146

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР.....152

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР.....154

Шарттуу кыскартуулар:

АМОУ – Автоматташкан маалыматтарды окуй турган урна

АӨП – Адилеттүүлүк жана өнүгүү партиясы

АШК – Аймактык шайлоо комиссиясы

АЭУ – Автоматтык электрондук урна

БШК – Борбордук шайлоо комиссиясы

ММК – Массалык маалымат каражаттары

ГСДП – Германия социал- демократиялык партиясы

PR – (public relations) – Коомдук мамиле же коомчулук менен байланыш

ДИАУБ – Демократиялык институттар жана Адам укуктары боюнча бюро

ДКП – Демократиялык коомдук партиясы

ДМЧА – Ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелген адам

ДСП – Солчул демократиялык партия

ДП – Демократиялык партия

ЕККУ – Европадагы коопсуздук жана кызматташтык уюму

ЕКПА – Европа Кеңешинин Парламенттик Ассамблеясы

ЕП- Европа парламенти

ЖМК – Жеке маалымат каражаттары

ИНН – Жеке салык номери

КБМР – Калктын бирдиктүү мамлекеттик реестри

КСДП – Кыргызстан социал-демократиялык партиясы

МКК – Мамлекеттик каттоо кызматы

ОБСЕ – Европадагы коопсуздук жана кызматташтык боюнча уюму

СДЭП – Социал-демократиялык элдик партиясы

ТДП – Тынчтык жана демократия партиясы

УКП – Улутчулдар кыймылынын партиясы

УШК – Участкалык шайлоо комиссиясы

ШУ – Шайлоо участогу

ЭРП – Элдик-республикалык партиясы

КИРИШҮҮ

Теманын актуалдуулугу. Мамлекетти демократиялык укуктук багытта куруу, граждандык коомдун саясий аң-сезимин калыптандыруу жана саясий маданиятын жогорку деңгээлде өнүктүрүү зарылдыгы акыркы замандын талабына ылайык күнүгө өсүүдө. Саясат, бийлик, саясий система терминдери азыркы коомдук турмуштун ажырагыс бөлүгү болуп калды. Ошол себептен, саясат таануу илиминин учурда теория-практикалык мааниси жогорулоодо. Диссертациялык изилдөө Түркия, Кыргызстан, Россия жана айрым Европа өлкөлөрүнүн саясий өнүгүүсүндөгү, демократиялык принциптердин сакталышындагы заманбап саясий технологияларга салыштырма анализ жасалды. Дүйнөдөгү демократиялык саясий партиялардын парламенттик демократияга умтулуу жолундагы шайлоо системасынын жаралуу жана калыптануу процессиндеги XX кылымдын 20-жылдарынан тартып бүгүнкү күнгө чейинки саясий технологияларды колдонуу тарыхы каралса, Кыргыз Республикасынын СССР тарагандан кийинки жаңы калыптануу жолундагы саясий партиялардын жаралуусу жана өнүгүүсү менен бирге саясий технологиялардын колдонулушу менен каралып, 1990 – жж бүгүнкү күнгө чейинки абалды камтыйт. Мындай актуалдуулук бул маселенин Кыргызстандын чыгыш таануу изилдөөлөрүндө үстөмдөк кылып турган идеологиялык доктриналардын жана субъектизмдин алдында каралбагандыгы менен негизделген. Ушул себептен буга чейинки мамлекеттин тарыхындагы диктатура үстөмдүк кылып турганына карабастан, Түркиянын саясий партияларынын жаралуу тарыхын жана мамлекеттин көп партиялуу түзүлүшүнө өтүү жолун толук түрдө көрсөтүп берүү болсо, экинчиден Кыргызстандын саясий партиялары менен болгон окшоштук анализи жүргүзүлөт.

«Саясат» түшүнүгү илгертеден эле белгилүү болгонуна карабастан, 16–18-кылымдарда гана илим катары башында Батыш Европада калыптанып, кийинчерээк Америка Кошмо Штаттарына тараган. Ал эми Кыргызстанда өз

алдынча илим катары 20-кылымдын 90-жылдарында гана калыптанып, жогорку окуу жайларда окуу программасы катары киргизилген. Бул иштин жыйынтыгында ар бир жарандын саясатка болгон мамилесинин, көз карашынын өзгөрүүсү жана алган маалыматы келечекте бекем мамлекетти түзүүгө көмөктөш боло алат деп ишенебиз.

Заманбап мамлекетти демократиялаштыруу процессинин тарыхы өлкөдө саясий бийлик тууралуу маселелер, саясий биримдиктер ортосундагы мамилелер, бардык шайлоо компаниялардын үзгүлтүксүз катарда өтүшү менен тыгыз байланышта болуп аныкталмакчу. Айтып кетчү нерсе, ар бир катардагы жаран ар кандай деңгээлде болсо да шайлоо процессине катышып, өз добушун берет. Мамлекетте бийликти орнотуу шарттарында ал бул добуш берүүчү жарандын кызыкчылыктарынан көз каранды болуп калат. Ошол себептен, саясий күчтөрдүн ар бир добушту өзүнө тартуу технологиялары жана ыкмалары өзгөчө мааниге ээ. Көз карандысыз мамлекет болгондон бери Кыргыз Республикасында шайлоо компаниялардын технологияларынын базасын түзүүдөн баштап, аны шайлоолорду өткөрүү менен практикалык жактан толуктап, катачылыктарды эске алып өркүндөтүү баскычтарына өтгү. Ар бир өткөн шайлоо анын алдындагы компанияларда колдонулуучу саясий технологияларды толуктап, өзгөртүп, жаңылатууга түрткү болот. Ошондуктан, бүгүнкү күндөгү Кыргыз Республикасындагы бардык баскычтарда шайлоо алдындагы саясий технологиялардын эволюциясы, алардын үгүттөө учурда жана шайлоо компаниясынын жүрүшүндө ири пайдалануусу шайлоо алдындагы мезгилде колдонгон ыкмаларды жана методикаларды теориялык жактан түшүнүү зарылдыгына алып келет. Бул ишти жазууда көптөгөн илимий материалдардын колдонулуусунун бирден бир илимий жана практикалык мааниси болуп, Түркия менен Кыргызстандын улуттук көз карандысыздыкка болгон күрөшү, өнүгүү процессти тездетүү аракети чоң себептердин бири болду.

Илимий иштин темасынын ири илимий программалар менен болгон байланышы. Демилгелүү иш.

Илимий иштин изилдөө максаты - шайлоо алдындагы компаниялардын саясий технологияларын изилдөө, аны ишке ашыруудагы көйгөйлөрдү аныктоо жана аларды чечүү боюнча сунуштарды берүү болуп саналат.

Изилдөөнүн максатына жетүү үчүн илимий иште төмөндөгүдөй милдеттер коюлган:

- шайлоо системасы, шайлоо алдындагы компаниялардын саясий технологиялары, алардын түзүлүшү жана түрлөрү жөнүндө түшүнүк берүү;

- шайлоо алдындагы компаниялардын саясий технологияларынын концептуалдык жана теориялык негиздерин карап чыгуу;

- шайлоо алдындагы компаниялардын саясий технологияларынын чет өлкөлүк тажрыйбаларын талдоо;

- Постсоветтик өлкөлөрдүн шайлоо системасындагы өзгөчөлүктөргө анализ берүү;

- шайлоо алдындагы компаниялардын заманбап технологияларын колдонуудагы Кыргызстандын улуттук тажрыйбасындагы өзгөчөлүктөрдү аныктоо;

- заманбап шайлоо технологиялардын негизинде шайлоо компанияларын Кыргыз Республикасында уюштуруу мүмкүнчүлүктөрүнө анализ жасоо.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Изилдөөнүн илимий жаңылыгы болуп төмөнкүлөрдү белгилесек болот:

- Кыргызстандын көз карандысыздыкка ээ болушу анын саясий турмушундагы бардык чөйрөлөрдүн, анын ичинде шайлоо системасындагы саясий технологияларды ишке ашырууда АКШ, Европа мамлекеттери, Түркия сыяктуу алыскы чет өлкөлөрдүн саясий тажрыйбалары бир кыйла роль ойнойт. Илимий изилдөө ишинде айрым жогоруда аталган чет өлкөлөрдөгү шайлоо компанияларды уюштуруунун саясий технологияларындагы айрым артыкчылыктар менен айырмачылыктарга анализ кылынды. Шайлоо мыйзамдарынын ченемдери менен жоболорун салыштырып талдоонун негизинде аталган өлкөлөрдөгү шайлоо процессин укуктук жөнгө салуунун өзгөчөлүктөрү аныкталды.

— коммуникатор тарабынан коюлган саясий максаттар менен натыйжаларга жетүү үчүн аудиториянын аң-сезими менен жүрүм-турумун манипуляциялоого багытталган саясий маркетиндик (саясий PR, саясий жарнама, имидж түзүү, директ-маркетинг) жана маркетиндик эмес (саясий үгүт, саясий пропаганда) коммуникацияларды шайлоо компаниясын уюштуруу жана өткөрүүнүн бардык стадияларында пайдаланууну талап кылган системалык процесс катары саясий технологиялардын аныктамасы такталган.

— Постсоветтик өлкөлөрдүн коомдук трансформациялануу мезгилиндеги шайлоо системаларына киргизилген саясий технологияларга анализ жасалып, андагы окшоштуктар менен айырмачылыктарга баа берүү менен андагы өзгөчөлүктөр аныкталган. Илимий иште КМШ өлкөлөрүндө шайлоо процессин жөнгө салуучу Электоралдык кодекстин болушу, жарандарды шайлоо жана талапкерлер тууралуу маалыматтык камсыз кылуу жана аларды көзөмөлдөөнүн үстөмдүк кылуучу ролу, шайлоолорду өткөрүү жана шайлоо процессин көзөмөлдөө боюнча ыйгарым укуктарды бир нече мамлекеттик ведомстволорго бөлүштүрүп берүүнүн укуктук жактан бекемделгени белгиленген.

— Кыргызстандагы шайлоо системасы заманбап технологиялардын негизиде мыйзамдык, укуктук документтердин негизинде ишке ашырылат. Шайлоо компаниялардын жүрүшүндө талапкердин саясий имиджин түзүүнүн саясий-коммуникативдик технологиялары электораттын кызыкчылыктарын жана азыркы коомдун өнүгүү өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен түзүлсө, шайлоо кампанияларынын натыйжалуулугуна зор таасир этет. Талапкерлер тандап алган имидждик стратегияларга, негизинен, колдонулуучу саясий-коммуникативдик технологиялардын форматы менен мазмунуна анализ кылынды.

— Кыргызстандын эгемендүүлүк тарыхындагы шайлоо компаниялардын кетирген мүчүлүштүктөрү менен кемчиликтерине анализ жасалып, келечекте заманбап саясий технологиялардын негизинде, укуктук-мыйзамдык чекте, адамдардын шайлоо укутарын сактоо менен шайлоо компанияларын

уюуштуруп өткөрүүнү жакшыртуу жолдору белгиленди.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Өзүнүн таанып билүүчү баалуулугу менен, маалыматтуулугу менен мамлекеттин саясий жана укук коргоо тарыхы саясаттын калыптануу жолун кабыл алууга алып баруучу таасирдүү курал. Бул изилдөө иши бир гана Кыргызстан менен Түркия мамлекеттеринин саясий укуктарын түшүнүүгө эмес, анын келечектеги өнүгүү жолун көрө билүүгө жардам берет. Изилдөө ишинин жыйынтыктары саясат таануу илиминде шайлоо системаларынын технологияларын изилдөө иштерине салым кошот.

Коргоого сунушталган негизги жоболор. Диссертациялык иштин жыйынтыгы боюнча короого сунушталган негизги жоболор:

– Мамлекеттердин шайлоо алдындагы компаниялардын саясий технологияларын изилдөөнүн теориялык жана методологиялык ыкмалары системалаштырылып калаган. Дүйнөлүк практикада жана Кыргызстан менен Түркияда саясий күчтөрдүн добуштарын өзүнө тартуу технологиялары менен ыкмалары өзгөчө мааниге ээ. Саясий партиялар менен талапкерлер электоратка таасир эте турган саясий технологияларды пайдаланууга аракет кылышса, мамлекет ачык жана айкын шайлоо өткөрүүнү көздөйт.

– Демократиялык коомдук өнүгүүнүн бирден-бир жетишкендиги болуп жалпы элдин добушун билдирген шайлоо системаларынын киргизилиши эсептелет. Алыскы, жакынкы чет өлкөлөрдүн Кыргызстандын тарыхында шайлоо системасындагы өзгөчөлүктөр менен айырмачылыктар, жетишкендик менен кемчиликтер ар бир мамлекеттин ички саясий түзүлүшүнө, мыйзамдык укук-ченемдерине жараша аныкталат.

– Изилдөө ишинде белгиленгендей, АКШ, Түркия, Европа мамлекеттеринде, постсоветтик өлкөлөрдө шайлоо компанияларын өткөрүү укуктук-мыйзам чегинде камсыз кылынган. АКШ, Түркия, Европа өлкөлөрүнө салыштырганда постсоветтик өлкөлөрдө, анын ичинде Кыргыз Республикасында шайлоо системасына байланышкан мыйзамдар эр аралык

уюмдардын, жарандык коомдун сунуштарынын негизинде тез-тез оңдолуп, түзөтүүлөрү байкалат.

– Саясий-коммуникативдик технологияларды тиешелүү концептуалдык инструментарий жана методикалык процедуралардын жардамы менен изилдеп-үйрөнүү микро гана эмес, макро деңгээлде да жүргүзүлүшү максатка ылайык. Микродеңгээлдик теориялар саясий технологияларды инсандык фактор аркылуу изилдөөгө шарт түзүп, индивидге маалыматтык-психологиялык таасир этүүнүн мүнөзүн ачып көрсөтөт, анын саясий көз караштарынын, кыялдарынын, багыттарынын, ишенимдеринин пикирлери менен жүрүм-турумунун эволюциясын айкындап берет. Макродеңгээлдик концепциялар системалык процесс катары саясий-коммуникативдик технологиялардын маңызын иликтөөгө өбөлгө түзүп, анын структуралык-функционалдык түзүүчүсүн ачып көрсөтөт, маалыматтык таасир этүүнүн жана саясат субъекттеринин саясий система деңгээлиндеги жана жалпы эле коомдун деңгээлиндеги өз ара аракеттеринин багыттуулугун айкындайт.

– Саясий-коммуникативдик технологиялардын маңызын кыйла толук иликтөөнү камсыз кылуу үчүн аларды коомдук аң-сезимге таасир этүү методдору жагынан айырмаланган саясий маркетингдик жана маркетингдик эмес коммуникациялар менен биргеликте изилдеп-үйрөнүүгө негизделген мамилени колдонуу талапка ылайык келет.

– Шайлоо процессинин жана саясий технологиялардын натыйжалуулугун жогорулатуу максатында шайлоо мыйзамдарынын ченемдерин өркүндөтүү боюнча сунуштамалар иштелип чыкты. Алардын мазмунун шайлоо процессинин укуктук негиздерин оптималдаштыруу үчүн постсоветтик өлкөлөрдө бирдиктүү Шайлоо кодексин киргизүү зарылдыгы; саясий жарнаманы, түз маркетинг технологияларын жана биргелешкен үгүт иштерин жөнгө салуу боюнча мыйзам ченемдерин киргизүү; ошондой эле шайлоо мыйзамдарынын эфирдик убактыны, басма аянттарын талапкерлер ортосунда бөлүштүрүү жаатындагы ченемдерин татаалдаштыруу түзөт. Жарандык коом, Эл аралык уюмдар, тиешелүү кызматтар тарабынан

талапкердин кызматтык милдетине байланыштуу ишмердүүлүгүн чагылдырууга жол берилбестигине өзгөчө көңүл бурулат. Шайлоо комиссиялары, мамлекет тарабынан мыйзамдык негизде көзөмөлдөнсө да, көпчүлүк өлкөлөрдө, анын ичинде Кыргызстанда саясий партиялардын шайлоо компанияларынын байланышкан ишмердүүлүктөрүнө, айрыкча шайлоочулардын добушун сатып алуу боюнча сын-пикирлер көп кездешет.

– Чет өлкөлөр менен бирдикте Кыргызстандагы саясий партиялар, кандидаттар тарабынан добуш алуу үчүн болгон күрөш добуш берүү жана саноо боюнча шайлоо компанияларында колдонулган заманбап технологиялардын техникалык жактан жакшыртуу менен мыйзамдык базасынын бекемделишинин зарылдыгын белгиледи.

– Кандидаттардын саясий жоокерчилигин күчөтүү жана Кыргызстанда партиялык системанын бекемделиши үчүн кандидаттардын бир партиядан кийинки шайлоодоо экинчи партияга өтүүсүн мыйзамдык негизде чектөө киргизүү керектиги изилдөө иште белгилүү болду.

– Шайлоочулар партиянын тизмеси үчүн эмес, саясий партиянын программасы үчүн добуш беришин камсыздаган Жогорку Кеңештин депутаттарынын профессионалдык деңгээли менен жоопкерчилигин өркүндөтүү үчүн КР шайлоо жөнүндөгү кодексине өзгөртүүлөрдү киргизүү зарыл экендиги белгиленди.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Бул илимий иш алгачкылардан болуп, автордун Кыргызстандын жана чет мамлекеттердин шайлоо алдындагы компаниялардын саясий технологиялары боюнча жыйнаган теориялык жана фактылык материалдарынын негизинде жеке өзү жүргүзгөн талдоолордун, иликтөөлөрдүн натыйжасы болуп эсептелет.

Илимий иштин жыйынтыктарынын апробациясы. Илимий иштин жыйынтыктары, жоболору «Кыргызстан жана Туркия – саясий мамиле» (Ж.Баласагын атындагы КУУ) аттуу, «Орто Азия жана Европа мамлекеттеринин саясий мамилелери» («Манас» КТУ) аттуу, К.Карасаевдин 110-жылдыгына арналган (К.Карасаев атындагы БГУ) өткөрүлгөн эл аралык

жана республикалык илимий-практикалык конференциялардын материалдарында, студенттерге окулган дарстарда жана өткөрүлгөн семинарларда апробацияланган.

Жыйынтыктардын жарыяланышы. Илимий иштин негизги жоболору, жыйынтыктары, бүтүмдөрү, анын ичинен чет элдик илимий жыйнактарда – 8 макалада чагылдырылган.

1. модель Построения Политической Партии Турции на примере: Партия Справедливости и Развития Ученый XXI Века Научный журнал. ISSN 2410-3586. - 2017 -N 3-1(28),март 69- 71С.
2. Общая Характеристика Бархатных Революций в Политические Процессы Современности Ученый XXI Века Научный журнал. ISSN 2410-3586. - 2017 -N 3-1(28),март 72-76 С.
3. Сравнительный Анализ Политических Партий Турции и Кыргызстана Ученый XXI Века Научный журнал. ISSN 2410-3586. - 2017 -N 3-1(28),март 77-80 С.
4. Основные понятия и определения политических технологий БГУ Жарчысы, ISBN 9967-410-59-0.-2016.-N 3-4(37-38). - 229-232С.
5. Парламентсая форма правлеия И. Арабаев . КМУнун “Вспец выпуск” журналы.- 2018. ISSN:1694 – 7851. 8-12С
6. Постановление Жогорку Кенеша «О назначении выборов Президента Кыргызской Республики» И. Арабаев . КМУнун “Вспец выпуск” журналы.- 2018. ISSN:1694 – 7851. 12-16С
7. The development of political technology in the Turkish electoral system Перспективы Модернизации Современной Науки Научный журнал. - 2019. ISSN: 2411 – 1899.Сентябрь 92-93 С.
8. The need for technology in election campaigns Перспективы Модернизации Современной Науки Научный журнал. - 2019. ISSN: 2411 – 1899.Сентябрь 94-95 С.

Илимий иштин түзүлүшү. Илимий иш киришүүдөн, ар бир параграфтарды камтыган үч баптан, корутундудан, колдонулган адабияттар жана тиркемелерден турат. Илимий иштин мазмундуу көлөмү 168 бетти түзөт.

I БАП. ЧЕТ ӨЛКӨЛӨРДӨ ШАЙЛОО АЛДЫНДАГЫ КОМПАНИЯЛАРДЫН САЯСИЙ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА МЕТОДОГИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

1.1. Шайлоо системасы жөнүндө түшүнүк, анын багыттары жана түрлөрү

Саясатта партиялар илгери эле Байыркы Грецияда пайда болгон. Байыркы чыгыш ойчулу Аристотель өз эмгектеринде Афинадагы билимдүүлөр партиясы менен элдик партиялардын ортосундагы күрөш, түздүктө жашаган эл менен тоодо жашаган элдердин партияларынын ортосундагы күрөштөр жөнүндө жазып кеткен. Ал азыркыдай партия эмес эле. Алар саясий уюмдар же топтор болчу. Мындай көрүнүштөр орто кылымдарда кеңири тараган.

Саясий партия заманбап түшүнүктө биринчи жолу 19 – кылымда пайда болгон. Анын келип чыгышы монархияны жок кылып, бийлик үчүн күрөшкөн буржуаздык көтөрүлүштөр менен тыгыз байланышта болгон. Мындай нерсенин жаралуусуна жалпы шайлоо укугунун киргизилүүсү, мамлекеттик бийликти уюштуруу максатында парламентаризмдин жана парламенттин пайда болуусу, социалдык коомдо дифференциянын пайда болуусу, алардын ичинен биринчи болуп жумушчулар классынын жана буржуазиянын келип чыгуусу, класстардын ортосундагы күрөшүү жана либералдык идеялардын таралышы себеп болду.

Биринчилерден болуп федерал – аристократтык жана буржуаздык партиялар келип чыкса, кийинчерээк ар түрдүү социалдык катмарлардын кызыкчылыктарын коргогон массалык түрдө көптөгөн партиялар жарала баштаган.

Партиялардын калыптануу генезисинде М. Вебер үч этапты белгилеп кетет: аристократиялык топ, саясий клуб, массалык партия. Мындай классикалык жолду англиянын либералдык жана консервативдик партиялары басып өткөн. Башында 1640 – жылдары аристократиялык топтор пайда болгон.

Андан соң Карлтон Клуб жана Реформ Клуб аттуу саясий клубдар пайда болуп, жыйынтыгында 19 – кылымда алар саясий партияга айланган.

Партиялар ар түрдө негизделишкен. Кээ бирлери шайлоо комитет же шайлоочулардын уюмдары тарабынын кабыл алынса, кээ бирлери саясий – ой максат көздөгөн клубдардын пайдубалында жаралган. Ал эми кээ бирлери профсоюздардын же ар кандай кыймылдардын негизинде келип чыккан.

Укуктук адабиятта шайлоо системасы эки жол менен түшүндүрүлөт: кең жана тар. Шайлоо системасынын кең түшүндүрмөсү бул – мамлекеттик бийликтин жергиликтүү өзүн өзү башкаруу бийлиги менен бирдикте жарандардын тандоо укугун ишке ашыруу максатында алып барган коомдук мамилесинин жыйынтыгы. Шайлоо системасынын бул түрү өзүнө жарандардын шайлоого катышуу укуктарын жана принциптерин, аларды милдеттендирүү тартиптерин, шайлоону даярдоо жана өткөрүү, шайлоо процессинин субъекттеринин чөйрөсүн, добуш берүүнүн жыйынтыгын орундатуу эрежелерин жана шайлоонун жыйынтыгын аныктоону камтыйт. Шайлоо системасынын кең түрү негизинен шайлоону даярдоо иши менен алек болуучу жана шайлоо процессин башталды деп расмий түрдө жарыяланган күндөн тартып, ал аяктаганга чейин аларга бөлүнүп берилген каражаттын чыгашасын жыйынтыктап берүүчү шайлоо компаниясы менен теңелет.

Шайлоо системасынын тар түшүнүгү эреже катары добуш берүү жыйынтыгын орундатуу жана шайлоодогу жеңүүчүнү аныктоо ыкмасы менен байланышат жана анын жардамы менен шайлоонун акырында чыгарылуучу тандоо компаниясынын жыйынтыгын аныктоочу укуктук формула катары эсептелинет. Ушуну менен бирге дагы бир канча нормалардын жана тартиптердин жыйынтыгы бар:

- шайлоо округдарынын түзүлүүсү;
- талапкерлердин тизмесин тактоо;
- шайлоодогу саясий партиялардын ролун аныктоо;
- шайлоо бюлетенинин формасын тастыктоо;

- шайлоонун жыйынтыгын жана жеңүүчүнү аныктоо, ага кошумча саясий партиялардын ортосунда депутаттык мандатты бөлүштүрүү;
- эгерде талап кылынса шайлоонун экинчи турун кайрадан өткөрүү.

Шайлоо системасы өзүнүн түзүлүшүнө, ойногон ролуна жана толукталуучу элементтерине карата бир нече түргө бөлүнөт. Мыйзам чыгаруу системасынын өнүгүү жолунда шайлоого карата бир катар толуктоолор жана калыптануулар болуп келген. Ал эми шайлоо системасынын тигил же бул түрүн тандоо саясий багытта чоң роль ойноп, анын келечектеги ийгиликтерине жана өнүгүүсүнө таасир этет. Ошентип мыйзам чыгаруу закону колдонууга мүмкүн болгон шайлоо системасынын үч түрүн алып карашат: мажоритарлык, пропорционалдык жана аралаш (мажоритарлык-пропорционалдык). [12, Б.54]

Мажоритардык система.

Мажоритардык система (француз тилинен алынган соз. Majorite – көптүк же чоңдук деп которулат). Мажоритардык системанын маңызы болуп, шайлоо өтүүчү аймактарды шайлоо округдарына бөлүп, ар бир жаранга тиги же бул талапкерге добуш берүүгө мүмкүнчүлүк түзүп берүү эсептелет. Талапкерди же талапкерлерди (эгерде шайлоо көп мандаттуу шайлоо округдарында өтүп жатса) тандоодо ошол округ боюнча шайлоочулардын эң көп добушуна ээ болуу керек. Укуктук жактан караганда мажоритардык шайлоо өзүнүн универсалдуулугу менен өзгөчөлөнөт. Бул жол аркылуу коллегиялаштырылган органды тандагандай эле башка көптөгөн ишмерлерди тандоого мүмкүн. Шайлоонун бул системасында өзүнүн талапкерлигин койгусу келген саясий партияларга (шайлоо уюмдарына) шарттар кандай түзүлсө, карапайым элдин арасынан жаңыдан чыгып келе жаткан жаш партияларга дагы ошондой эле шарттар түзүлүп берилет. Депуттардын өткөрүлүп берилген ыйгарым укуктарын тез арада кыскартууда жаңы бош (ваканттык) мандаттарды түзүүдө кайрадан жаңы (экинчи ирет, кошумча же тез арада өтүүчү) шайлоо өткөрүү зарыл.

Шайлоонун мажоритардык системасы бир нече түргө бөлүнөт. Пайда болгон шайлоо округдарына карата бирдиктеги шайлоо округу, бир мандаттуу

жана көп мандаттуу шайлоо округдарына ажырайт. Мажоритардык система бирдиктеги шайлоо округунун негизинде бир гана кызмат адамын тандоо үчүн колдонулат. Ал эми мамлекеттик мыйзам чыгаруу органдарына депутаттарды тандоодо, же башка муниципалдык кызматтын өкүлдөрүн шайлоодо бир мандаттуу же көп мандаттуу шайлоону колдонот. Бирок кандай болсо да көп мандаттуу шайлоо округунда максималдуу сан беш болуп саналат. Ошол эле учурда эгер шайлоо жергиликтүү башкармада айыл жергесинде өз ара болуп жатса анда бул чектелүү ишке ашпайт. Ошондой эле, башка муниципалдык түзүлүштө эгер шайлоо округунун чек арасы шайлоо участогунун чеги менен шайкеш келгенде мандаттын саны бештен ашпасын деген чектөө күчүн жоготот.

Мажоритардык система өзүнүн салыштырмалуу, абсолюттуу жана квалификацияланган чоңдуктарга бөлүнүүсү менен айырмаланат. Салыштырмалуу чоңдуктун системасы шайлоодо башка талапкерлерге караганда добушту салыштырмалуу түрдө көп чогултуусу зарыл. Ал мамлекеттик бийликте мыйзам чыгаруу органдарына депутаттарды шайлоодо, муниципалдык түзүлүштөрдүн органдарын, жана муниципалдык түзүлүштөрдүн жетекчилерин шайлоодо колдонулат.

Абсолюттуу чоңдуктагы системада талапкер жеңүү үчүн шайлоого катышкан адамдардын санынан жок дегенде жарымынан көбүнүн добушун алышы керек. Эгерде шайлоого катышып жаткан талапкерлердин арасынан мындай добушка ээ болгон талапкер чыкпаса, анда экинчи жолу кайрадан шайлоо өткөрүлөт. Бул учурда шайлоонун экинчи туруна бардыгынан көп добуш алган эки талапкер катышат. Алардын кимиси көбүрөөк добуш алса жеңишке ээ болот. Абсолюттук чоңдуктагы бул система Россия Федерациясында колдонулат, ошондой эле эгер бул Федерациянын мыйзамында каралган болсо, анда муниципалдык түзүмдүн жетекчисин шайлоодо колдонулат. Негизинен бул системаны мамлекеттик бийликтин мыйзам чыгаруу органдарына депутаттарды, муниципалдык түзүлүштөрдүн

органдарына ишкерлерди шайлоодо кыскартуунун кереги жок. Ошентсе дагы, иштеп жаткан мыйзамда мындай учурлар кездешпейт.

Квалификацияланган система өтө сейрек кездешет. Бул ыкмада башкалардай көп добуш топтоо эмес, шайлоого катышкан адамдардын добушунун мыйзамга туура келгендери гана кабыл алынат. Азыркы учурда ал практикада колдонулбайт, бирок бир канча убакыт мурун аны Федерациянын кээ бир субъекттеринде колдонулган. Мисалы, 1999 - жылдын 28 – сентябрында Приморск өрөөнүнүн Мыйзамынан «Приморск өрөөнүнүн губернаторун шайлоо» пункту жоюлган. Анда губернаторду шайлоодо ал өтүү үчүн шайлоого катышуучулардын болгону 35% добушун алуусу гана зарыл болгон.

Шайлоонун мажоритардык системасын Америка Кошмо Штаты, Франция, Австралия, Улуу Британия жана башка бир катар мамлекеттер колдонушат. Ошол эле учурда мажоритардык система кичи партияларга бир кыйла кыйынчылыктарды алып келүү менен бирге алардын укугун толук коргобостон, алардын мүмкүнчүлүктөрүн кысып келгенин байкабай коюуга мүмкүн эмес.

Пропорционалдуу шайлоо системасы. [39, Б.205]

Пропорционалдуу шайлоо системасына төмөнкүдөй мүнөздөмө берсе болот. Бул системаны парламентке депутаттарды шайлоодо, кызматка адамдарды тандоодо колдонууга тыюу салынат. Өзүнүн талапкерлигин бир гана саясий партиялар кое алышат. Шайлоонун бул системасында ар бир талапкерге жекече добуш берилбейт. Тескерисинче, добуш талапкерлердин тизмесине (партиялардын тизмесине) берилет жана депутаттык мандатка мыйзамда жол берилгендей жалпы элдин добушунун 1% дан ашпаган белгилүү бир өлчөмдөн, тоскоолдуктан өткөн партия өтө алат. Түзүлгөн бош орундар (вакансиялар) кийинки партиялардын тизмесине жараша берилет жана экинчи ирет шайлоону талап кылбайт. Бул системага идеалдуу түрдө Израиль мамлекетин мисалга алсак болот. Бул мамлекет аймагы боюнча кичине, калкы аз жана партиялардын саны дагы көп эмес. Бул мамлекетке бирдиктүү жалгыз

көп мандаттуу округ сапаттуу болуп эсептелет. Бирок шайлоо системасынын бул түрү дайыма эле кичине мамлекеттерге туура келе бербейт.

Россия Федерациясынын мыйзамында пропорционалдуу система талапкерлердин тизмесине жараша катуу (жабык) жана жумшак (ачык) болуп экиге бөлүнөт. Катуу (жабык) түрүндө шайлоочу добушун тиги же бул, бирок бир гана партияга бере алат. Ал эми жумшак (ачык) жолунда шайлоочу өз добушун кааласа бүтүн бир партияга, кааласа партиянын ичинен бир талапкерге берсе болот.

Аралаш шайлоо системасы. [39, Б.216]

Аралаш (мажоритардык – пропорционалдуу) система бул шайлоонун эки мажоритардык жана пропорционалдуу түрлөрүнүн комбинациясынан келип чыккан жана алардын ар бирине бөлүнүүчү мыйзам чыгаруу жана орнотуу мандаттарынан турат. Бул системаны колдонууда мажоритардык жана пропорционалдык системалардын пайдалуу сапаттары бириктирилет жана кемчиликтери жашырылып коюлат. Ошондой эле депутаттар да бул жол аркылуу бир эле адамды саясий партиянын мүчөсү катары да, ошол эле учурда шайлоо округдарында бир мандаттуу (көп мандаттуу) түрдө ошол адамдын жекече талапкерлигин коюуга укук алышат. Мындай учурда мыйзам тараптан болгону бир гана талап коюлат. Ал бир эле адамдын бир мандаттуу же көп мандаттуу түрдө өзүн партиянын түзүмүндө же жекече түрдө талапкерлигин коюп жатканын бюллетенде көрсөтүүсүнүн зарылдыгы эсептелет.

Аралаш шайлоо системасы Россия Федерациясында, Италия, Венгрия, Болгария, Грузия, Литва жана башка мамлекеттерде колдонулуп келет. Мажоритардык система менен пропорционалдуу системада принциптердин ортосундагы айырмачылык ар кандай болот: кайсы бир учурда тең болсо, кайсы бир учурда пропорциялуу басымдуулук кылат. Ал эми кээ бир учурларда чоңдук басымдуулук кылып кетет.

Шайлоо системасын шайлоо процесси жок элестете албайбыз. Кыргыз Республикасында шайлоолор жашыруун добуш берүү менен жүргүзүлөт. Жарандар өз өкүлдөрүн мамлекеттик бийлик органдарына жана жергиликтүү өз

алдынча башкаруу органдарына түздөн-түз шайлайт. Шайлоодо жашыруун добуш берүү Кыргыз жарандардын эркин, өз пикирин билдирүүсүнө, кимдир бирөөнүн көзөмөлдүк кылбашы үчүн жашыруун түрдө өткөрүлөт.

Шайлоо процессинин этаптары төмөнкү кадамдардан турат: шайлоо участкаларын жана округдарын түзүү; шайлоочулардын тизмесин түзүү; талапкерлерди көрсөтүү, аларды каттоо жана ишинин кепилдиги. Талапкер, саясий партиялар ишенимдүү адамдарды дайындоого укуктуу. Депутаттар, Президенттин Администрациясынын, Өкмөт мүчөлөрү, Жогорку Кеңештин аппараттарынын кызматкерлери, мамлекеттик бийлик органдарынын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын кызмат адамдары, аскер кызматкерлери, шайлоо комиссияларынын мүчөлөрү, соттор, укук коргоо органдарынын кызматкерлери, чет өлкөлүк жарандар, жарандыгы жок адамдар ишенимдүү адам боло албайт. Ишенимдүү адамдар талапкерлердин, саясий партиялардын аларга берген ыйгарым укуктардын чегинде иш алып барат. Ишенимдүү адамдар төмөнкүлөргө укуктуу: мыйзам менен жол берилген ар кандай формада жана мыйзамдуу усулдар менен талапкердин, талапкерлердин тизмесинин шайланышына көмөк болуучу үгүт жана башка иштерди жүргүзүүгө, алардын шайлоо алдындагы программаларын сунуш кылууга; шайлоо алдындагы чогулуштарда, шайлоочулар менен жолугушууларда сөз сүйлөөгө, шайлоо алдындагы талаш-тартыштарга катышууга; мамлекеттик органдардан жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынан шайлоо алдындагы чогулуштарды жана шайлоочулар менен жолугушууларды өткөрүүдө тиешелүү жардам алууга; шайлоо комиссияларынын жыйналыштарына катышууга; добуш берүүдө, шайлоочулардын добуштарын эсептөөдө жана добуш берүүнүн жыйынтыгын чыгарууда шайлоо участкаларында, анын ичинде Кыргыз Республикасынын аймагынан тышкары жерлерде түзүлгөн участкаларда болууга; шайлоо комиссияларынын документтери, ошондой эле добуш берүүнүн жыйынтыктары жөнүндөгү, шайлоонун натыйжалары жөнүндөгү протоколдор менен таанышууга; шайлоо

комиссияларынын чечимдерине жана аракеттерине (аракетсиздигине) даттанууга жана даттануулар менен арыздарды кароого катышууга.

Шайлоо фондун түзгөн бардык акча каражаттары банктагы же башка мекемедеги атайын эсепке которулат. Бул эсепти тиешелүү шайлоо комиссиясынын уруксаты менен талапкер, саясый партия ача алат. Шайлоо фонддоруна келип түшкөн акча каражаттары улуттук валютада гана кабыл алынууга тийиш. Көрсөтүлгөн эсептер боюнча кирешелер кошулуп эсептелинбейт жана төлөнбөйт. Банк же башка мекемелердин тизмеси, көрсөтүлгөн эсептерди ачуунун, жүргүзүүнүн, шайлоо фонддорунун каражаттары боюнча эсепке алуунун жана отчеттуулуктун тартиби банк же башка мекемелер менен макулдашуу боюнча Борбордук шайлоо комиссиясы тарабынан белгиленет. Шайлоо фонддорунун каражаттарын тескөө укугу аларды түзгөн талапкерлерге, саясый партияларга, каржы маселелери боюнча алардын ыйгарым укуктуу өкүлдөрүнө таандык болот.

Шайлоо фонддорунун каражаттары атайын максатка жумшалат. Алар шайлоо кампаниясын жүргүзүү менен байланышкан чыгымдарды жабуу үчүн гана пайдаланылышы мүмкүн. Шайлоо фонддорунун каражаттары төмөнкүлөргө пайдаланылышы мүмкүн:

- уюштуруу-техникалык чараларды, анын ичинде талапкерди колдоо үчүн кол чогултууга багытталган чараларды каржылоого;

- шайлоо алдындагы үгүт иштерин жүргүзүүгө;

- шайлоо кампаниясын өткөрүү менен түздөн-түз байланышкан иштерди (кызмат көрсөтүүнү) аткаргандыгы (көрсөткөндүгү) үчүн жарандарга эмгек акы төлөөгө;

- шайлоо алдындагы компанияны өткөрүү менен түздөн-түз байланышкан жайларды, жабдууларды ижаралоого, унаа чыгымдарына, иш сапардык чыгымдарга, байланыш кызматына акы төлөөгө, кеңсе товарларын сатып алууга жана башка чыгымдарга.

Жарандар жана юридикалык жактар талапкерди, талапкерлердин тизмесин шайлоого көмөктөшүүчү ишке шайлоо фонддору аркылуу гана каржылык (материалдык) жактан колдоо көрсөтүүгө укуктуу.

Юридикалык жактар, алардын филиалдары, өкүлчүлүктөрү, ушул Кодексте каралган учурлардан тышкары жеке жактардын иштерди, кызмат көрсөтүүлөрдү акысыз аткаруусуна же негизсиз төмөндөтүлгөн баа боюнча аткаруусуна, шайлоого тике же кыйыр түрдө байланышкан товарларды сатышына тыюу салынат.

Талапкерлерге, саясий партияларга шайлоочулардын кол тамгаларын чогултуу боюнча иштерге, шайлоо алдындагы үгүт иштерин жүргүзүү, шайлоо алдындагы башка аракеттерди жүзөгө ашыруу үчүн акы төлөөдө алардын шайлоо фонддоруна келип түшкөн каражаттардан тышкары башка акча каражаттарын пайдаланууга тыюу салынат.

Банк же башка мекемелер тийиштүү шайлоо комиссиясынын талабы боюнча 24 сааттын ичинде талапкердин, саясий партиянын атайын эсебинде турган каражаттардын түшүшү жана чыгымдалышы жөнүндө маалыматты талапкерди каттаган шайлоо комиссиясына жума сайын билдирип турууга милдеттүү.

Шайлоо фонддору түзүлгөн учурдан тартып, добуш берүү күнүнө чейин талапкерди каттаган тиешелүү шайлоо комиссиясы шайлоо фонддоруна каражаттардын келип түшүшү жана чыгымдалышы жөнүндө маалыматтарды контролдоо үчүн Борбордук шайлоо комиссиясына мезгил-мезгили менен жиберип турат. Талапкер өз талапкерлигин алып салган, саясий партия талапкерлердин тизмесин кайра чакырткан же талапкерди, талапкерлердин тизмесин каттоо алып салынган же жокко чыгарылган учурда, шайлоо фондуна келип түшкөн акча каражаттары, аларды берген жарандар менен уюмдарга кечиктирилбестен кайра кайтарылат. Мында көрсөтүлгөн каражаттарды кайра кайтаруу менен байланышкан чыгымдардын орду аларды кошкон жарандар менен уюмдардын эсебинен толтурулат.

Талапкердин шайлоо кампаниясы менен байланышкан белгилүү иш аткаруу жөнүндө (кызмат көрсөтүү жөнүндө) жарандар жана юридикалык жактар менен келишимдерди (макулдашууларды) талапкер жеке өзү же анын финансы маселелери боюнча ыйгарым укуктуу өкүлү, саясий партиянын каржы маселелери боюнча ыйгарым укуктуу өкүлү түзөт.

Талапкерлердин, саясий партиялардын атайын эсептеринен төлөө боюнча контракттар же келишимдер шайлоо күнүнөн күн мурун кеч түзүлбөйт. Бардык каржылык операциялар, анын ичинде жеке жана юридикалык жактар менен атайын эсептер боюнча эсептешүү шайлоо күнүнөн күн мурун саат 18де токтотулат. Талапкерлердин (саясий партиялардын) жана юридикалык жактардын ортосунда белгилүү иш аткаргандыгы (кызмат көрсөткөндүгү) үчүн эсептешүүлөр акча которуу жолу менен гана жүргүзүлөт. Кайталанып добуш берүү өткөрүүдө кайталанып добуш берүү өткөрүлүп жаткан талапкердин атайын эсеби боюнча финансылык операциялар кайталанып добуш берүү күнү дайындалган күнү кайра ачылат жана кайталанып добуш берүү күнүнөн күн мурун саат 18.00 до токтотулат. Талапкерлер, саясий партиялар шайлоодон кийин 10 календарлык күндөн кечиктирбестен тиешелүү шайлоо комиссиясына өз фондунун өлчөмдөрү жана аны түзүүнүн бардык булактары жөнүндө, ошондой эле бардык сарпталган чыгымдар жөнүндө отчет берет. Шайлоо күрөөсү зарыл сандагы добуштарды алган талапкерлерге, саясий партияларга алар өз фондунун өлчөмдөрү жана аны түзүүнүн бардык булактары жөнүндө, ошондой эле бардык сарпталган чыгымдар жөнүндө отчетту тиешелүү шайлоо комиссиясына бергенден кийин кайра кайтарылат. Атайын эсептеги чыгымдалбаган акча каражаттарынын калдыктарын талапкерлер, саясий партиялар кошкон каражаттарына пропорциялуу түрдө аларды берген, андай болбогон учурда которгон уюмдардын же адамдардын эсептерине которууга милдеттүү. Талапкердин, саясий партиянын атайын эсебинде калган башка акча каражаттарын шайлоодон 20 календарлык күн өткөндөн кийин шайлоо комиссиясынын жазуу жүзүндөгү көрсөтмөсү боюнча банк республикалык бюджеттин кирешесине

каторууга милдеттүү. Шайлоо фонддорунун каражаттарына, көрсөтүлгөн фонддорго берилген ыктыярдуу каражаттарга жана чегерүүлөргө салык салуунун, ошондой эле көрсөтүлгөн фонддордон чыгымдоонун тартиби Кыргыз Республикасынын мыйзамдары менен белгиленет.

Шайлоону өткөрүүгө бөлүнгөн каражаттардын, талапкерлердин, саясий партиялардын шайлоо фонддорунун каражаттарынын чыгымдалышына көзөмөлдөө кылуу талапкерлердин, саясий партиялардын шайлоо фонддорунун каражаттарын түзүү жана чыгымдоо тартибине контролдук кылуу шайлоо комиссиялары тарабынан жүзөгө ашырылат.

Белгилей турган нерсе, шайлоо алдындагы үгүттөө эрежелерин бузган, анын ичинде добуш берүү күнүнөн мурунку күнү жана добуш берүү күнү үгүт иштерин жүргүзгөн, шайлоону даярдоого жана өткөрүүгө каражаттардын чыгымдалышы жөнүндө отчетторду, талапкерлердин, саясий партиялардын шайлоо фонддорунун финансылык отчетторун жана шайлоону өткөрүүгө бөлүнгөн бюджеттик каражаттардын чыгымдалышы жөнүндө каржылык отчетторун бербеген же жарыялабаган жактар, ошондой эле шайлоого катышуу үчүн мыйзамда каралган өргүү берүүдөн баш тарткан иш берүүчүлөр Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык жазык, администрациялык, болбосо башка жоопкерчиликке тартылышат.

1.2. Шайлоо алдындагы компаниялардын саясий технологияларынын концептуалдык жана теориялык негиздери

Саясий илимдерде «Саясий технологиялар» деген термин салыштырмалуу жаңыдан гана колдонула баштады. Бул терминди талкуулоодо абдан маанилүү нерсени белгилей кетсек болот. Анын таасирдүү объектиси болуп элдер эсептелинет. Алар негизги саясий күч болуп, өз партиясын түзүп, митингдерге катышып, талапкерлердин тизмеси үчүн добуш беришип, шайлоого катышышып, мамлекеттин саясий жана экономикалык системаны куруучулардын катарына киришет. Саясий технологиялар саясий, социалдык жана башкаруу маселелелерди чечүү үчүн колдонулат. Ошол себептен алардын көздөгөн максаттары да ар түрдүү. Саясий технология - бул адам топторуна, белгиленген саясий чечимдерге жетүү үчүн, алардын саясий жүрүм-турумун өзгөртүүгө таасир этүүчү ыкмалардын биримдиги болуп саналат.

Саясий технологиялардын иштеши саясий башкарууну жаңылап туруу зарылчылыгы, атайын техникаларды жана жол-жоболорду дароо киргизүү менен байланышкан.

Саясий технологияларды ишке ашыруу үчүн маанилүү шарттардын бири болуп, саясий процесстердин түзүлүшүнүн элементтери, реалдуу окуяларды диаграммалар, жол-жоболордун жардамы менен көрсөтүү саналат.

Белгилеп кетчү нерсе болуп, саясий технологиялар жалпысынан эки формада көрсөтүлөт:

- коюлган саясий максатка жетүү үчүн аткарылган иш катары;
- ар бир системанын программалык бирдиги катары.

Саясий технологиялар негизинен саясий процесстин катышуучуларынын ортосундагы өз ара мамилелеринин эрежелерин өзгөрүүсүн камсыз кылуу, жаңы көз караштар жана саясий ишенимдерди пайда кылуу, ошондой эле элдин жүрүм-турумун өзгөртүү үчүн бурмалоо ыкмаларын колдонуу үчүн колдонулат.

Азыркы учурда дүйнөлүк саясий системасында көз боёчулукту колдонуу жана башкаруу илимий жактан каралып , иштелип чыккан. [32, Б.181].

Саясатчылар дүйнөлүк, улуттук коомдук сезимди өзгөртүү үчүн, адатта, коомдук жана саясий уламыштарды, элес идеяларды ,баалуулуктарды жана ченемдерди колдонушат [34,Б.71]. Мындай жагдайлардын баары коом тарабынан ишеним менен гана кабыл алынат.

Ал эми америкалык илимпоз Р. Гудин саясий технологиялардын бирден бир ыкмасы катары алдоо жана жашыруун маалыматтарды колдонууну, чечимдерди кабыл алууда маалыматты жарым-жартылай көрсөтүү болорун белгилеген. Бул ыкманы колдонууда негизги төмөнкү жолдор колдонулат:

- катардагы жарандарга маалыматтын жеткиликтүүлүгүнүн көлөмүн азайтуу;
- жалпыга маалымдоону көбөйтүү, маалыматты жүктөө жана толтуруу;
- лингвистикалык тузактарын жана депривацияларды пайдалануу;
- далилсиз жана негизсиз атаандаштарын жаман аттуу кылуу;
- саясий көрсөтүү ыкмасын пайдалануу ж.б. [34,Б.71]

Саясий технологияларды жана анын табиятын түшүнүүгө багытталган изилдөөлөр саясий теория жана илимин, ошондой эле тажрыйбаны толуктоо менен өзгөргөн. Саясий жана маалыматтык технологиялар ХХ кылымдын ичинде негизги илимий алкагында кылдаттык менен изилдене баштады.

Саясий технологияларды колдонуу ар кайсы тараптардан, микро, - макро деңгээлдерде Г. Годэ, Дж. Гербнер, Г. Лассуэл., Б. Берельсон, Д.Истон У[84,-86].. Липпман., Дж. Мангейм, П. Лазерсфельд [81-83] тарабынан каралган. Саясий коммуникациялар деген түшүнүк түздөн түз саясий технологиялар менен байланышып калганын байкаса болот. Булар аркылуу саясий система менен коомдун жана саясий институттардын өз ара карым катнашы байкалат. Азыркы заманда, маалымат технологиялардын өнүгүшү менен, электрондук маалымат каражаттарынын пайда болушу, интернет колдонуучулардын көбөйүшү шайлоо алдында саясий технологиялардын жаңы түрлөрүнүн пайда болушуна өбөлгө болуп, алардын механизмдерин изилдөөгө себеп болду.

Саясий технологиялар объектиден белгилүү бир коюлган саясий максаттарга жетүү үчүн башкаруу процесстеринде колдонулат. Бул учурда, субъект күч ресурстарын колдонуу укугунан чектелген. Ал коюлган максаттарга жетүү үчүн адамдарды саясий багытынын тууралыгына ишендириш керек, алардын тандоо эркиндигин сактап калуу менен, алардын жүрүм-турумуна өзүнө ылайык өзгөртүү киргизүүгө түрткү бериши керек.

Саясий технологиялар коюлган саясий максаттарына жетишүүгө умтулган адамдарга таасирин тийгизүүчү технологиялардын катарына кирет. Алардын жардамы менен саясий жүрүм-туруму өзгөрүшү мүмкүн. Белгилей кетчү нерсе, бул таасир милдеттүү мүнөзгө ээ эмес. Жарандын мотивациялык кыймыл аракети гана саясий технологдордун иш аракеттеринин негизги максаты болуп саналат. Бул чөйрө өтө татаал көрүнүш болгондуктан, таасир жолдору дайыма өзгөрүлүп жана жакшыртылып турууга шарт түзөт.

Ошону менен бирге саясий технологиялар маалыматтык таасир берүүчү технологиялардын катарына кирип, адамдардын көңүлүн бура турган маалымат стимулдарды түзүү аркылуу ишке ашат. Алар абдан мобилдүү. Ар бир мезгил адамдардын көз карашынын өзгөчөлүгүнө алып келет. Ар бир шайлоо компаниясында, анын бүтүндүгүн жана анын негизги темасына басым кылуу үчүн, ураан технологиясын пайдалануу ылайыктуу. Ураандар реалдуу күтүүлөрдү, адамдардын баалуулуктарынын өзгөрүүсүн эске алуу менен, кайрадан кайра иштелип чыгыш керек. Саясий маселени, саясий компаниянын натыйжалуулугун түшүнүү жана практикалык маселелерди чечүү үчүн, пайдаланылуучу негизги саясий технологиялык ыкмаларды салыштырмалуу жеңил үйрөнүүгө болот. Ошондуктан, саясий технологиялар байланыш процесстерин башкаруунун искусствосу катары каралат.

Көп партиялуулуктун шартында, коомдун жашоо шартынын бирдей эмес деңгээлде болгонунун алкагында, саясий жана баалуулуктарды коюуда шайлоо алдындагы үгүт иштери абдан маанилүү. Шайлоо алдындагы саясий технологияларды колдонуу менен өткөрүлгөн үгүт иштери коммуникациялык иш чара катары кабыл алынышы мүмкүн. Шайлоо алдындагы үгүт боюнча

маалыматты даярдоодо жана таратууда коомдук бирикмелер, айрым жарандар тартылып. белгилүү бир талапкерлерге же ага каршы добуш берүүгө шайлоочуларды түртүшөт. Шайлоо алдындагы үгүт медиа, шайлоочулар менен жолугушууларды өткөрүү, эл алдындагы дебаттарды жана дискуссияларды, митингдерди, үгүт материалдарын чыгаруу жана таратуу ж.б. жолдору аркылуу жүзөгө ашырылат. Мындай ар түрдүү каражаттар жана таасири ыкмаларынын көптүгү алардын ырааттуулугун жана илимий уюштурууну талап кылат. Ошондуктан, саясий технологиясынын теориялык түшүнүктөрдү, ошондой эле шайлоо алдындагы үгүт боюнча илимий изилдөөлөрдү пайдаланууга жана шайлоо процессине байытуу берет, алардын натыйжалуулугун жогорулатат.

Заманбап технологияларды колдонуу шайлоо практикасы үчүн бир топ жаңылыкты туудурат. Коомдук-саясий кырдаалдын динамикалык өзгөрүшү шайлоо уюштуруучулардын алдында учурдагы коомдук-саясий илимдердин башында туруп, кырдаалды көзөмөлгө алып турууга түрткү болот. Албетте, бул абал Түркия жана Кыргызстанга да мүнөздүү. Бирок, ар бир аймакта өзүнүн шайлоо алдында саясий технологияларын пайдалануусунун өзгөчөлүктөрү бар болушунда.

Шайлоо кампаниясынын технологиясы бул кененирээк түшүнүк. Ал өзүнө көрсөтүү, шайлоо алдындагы үгүт иштерин жүргүзүү, пландаштыруу, шайлоолорду уюштуруу жана колдоо баскычтарын камтыйт. Ошону менен бирге, саясатта акыркы учурда «шайлоо технологиясы», «шайлоо алдындагы үгүт технологиясы жана уюштуруу» жана башка сөздөр колдонулуп келе жатат. Бул түшүнүктөрдүн бардыгынын мазмуну бир. «Шайлоо технологиялар» түшүнүгүнө биз шайлоо мыйзамынын алкагында аналитикалык, уюштуруу, пропаганда жана башка кыймыл аракеттердин комплексин киргизебиз.

Ар бир шайлоо алдында колдонуучу саясий технологиялар пайдалануу жерине жана шайлоочулар параметрлерине жараша өзгөчөлүктөргө ээ.

Бул өзгөчөлүктөр шайлоо жүрүшүндө уюштуруу, жол-жоболук иш-аракеттер менен гана эмес, ошондой эле шайлоого сарпталган каржы, материалдык жана адам ресурстарынын бар болгонуна да байланыштуу.

Шайлоо кампанияларынын технологиялары – шайлоолордун жүрүшүндө колдонулуучу каражаттардын, ыкмалар менен методдордун бүтүндөй системасы. Шайлоо технологиялары атайын алгоритмдерди түзүү жана пайдалануу аркылуу шайлоо процессин иретке салуу жана оптималдаштыруу максатында субъектилердин саясий жүрүм-турумун башкарууну камсыз кылуучу типтүү маселелерди чечүүнү талап кылат.

Биздин пикирибизде, шайлоо технологиялары катары шайлоо инженериясынын шайлоодо ийгиликке жетүүгө жардам берүүчү баалоо жана эсептөө методикаларын түшүнүшүбүз керек. Бул жагынан алганда, талапкердин жана анын командасынын шайлоого катышуу тууралуу чечим кабыл алынгандан тартып добуштарды саноого чейинки бардык иш-аракеттери шайлоо технологияларына кирет.

Шайлоо технологиялары кимди болбосун кайда болбосун шайлап коюуга мүмкүндүк берет деген пикир бар, бирок аны турмуш ырастаган жери жок. Тескерисинче, эгер шайлоолордо шайлоочуларга, алардын көз карашы боюнча, шектүү талапкер же элге эч нерсе бере албаган талапкер сунушталса, бул талапкер кандай технологиялар менен элге таасир этпесин, аны эч жакка шайлашпайт. Шайлоочулар акылсыз акмак эмес – жасалмалуулукту, эки жүздүүлүктү жана ачык эле манипуляциялоо аракеттерин жетишерлик айкын сезүү менен, тиешелүү түрдө жооп кайтарышат.

Кыргызстандагы жана Туркиядагы шайлоо кампанияларынын рыногу кыйла жаш, бардык эле жаңы рынок сыяктуу, алдамчылар менен кесипкөй эместер анда жетишерлик. Демек, кимдир-бирөөлөр каалаган кампанияда жеңип чыгуунун сыйкырдуу методдоруна ээ экенин айтып, ишендирүүгө аракеттенсе, мындай адамга сактык менен мамиле кылууга кеңеш беребиз.

Шайлоо кампаниялары боюнча адис «имиджмейкер», «саясий кеңешчи», «социалдык технолог», «шайлоо кампаниялары боюнча менеджер», «шайлоо технолог» деп аталат. Жалпысынан алганда, ар бир аталыш өзүнчө бир түшүнүктү туюндурат.

Шайлоо технологиялары боюнча адис – коомдук саясаттын маселелерин жалпысынан жакшы түшүнгөн адам. Ал жеке эле шайлоо эмес, бардык массалык саясий кампанияларга катышат. Ошондуктан ишмердиктин бул түрүн аныктоо үчүн «саясий технолог» деген аталыш көбүрөөк ылайык келет.

Саясий технологдор акыркы мезгилдерге чейин эле шайлоо инженериясынын чет өлкөлүк баалоо жана эсептөө методикаларын механикалык түрдө көчүрүп алууга жана бул методикалар менен практик-саясатчыларды куралдандырууга аракеттенип келишти. Бирок биздин шарттарда таптакыр башка жана аягына чейин ачылып бүтө элек мыйзамченемдүүлүктөр орун алган.

Кыргызстандагы жана Туркиядагы кампаниялардан айырмаланып, Батыш өлкөлөрдө шайлоо кампанияларын өткөрүүнүн өзгөчөлүгү тактикасы күчтүү жана жакшы жолго коюлган партиялык шайлоо машиналарынын ишине негизделгени менен байланыштуу. Эгер талапкерди жетектөөчү партиялардын бири колдобосо, анда бул талапкердин шайлоодо жеңишке жетүүсү мүмкүн эмес жана эч кандай технологиялар жардам бере албайт. Бул жеңиштин маанилүү факторлорунун бири болуп эсептелет.

Мындан сырткары, батыштын алдыңкы өлкөлөрүндө активдүү шайлоочулардын 70-80 пайызы туруктуу түрдө белгилүү бир партиялар үчүн гана добуш беришет. Буга байланыштуу, иш жүзүндө талапкерлер добуштардын калган 20-30% үчүн күрөшөт. Андан ары, батыш өлкөлөрүнө калыптанган баалуулуктар системасы менен идеологиянын коомдо үстөмдүк кылуусу мүнөздүү. Бул жерде кеп өлкөнүн өнүгүү жолун тандап алуусу тууралуу болуп жаткан жок. Чет өлкөлүк саясаттаануучулар, мисалы, лидерге ийгиликти камсыз кылуу үчүн төмөнкүлөрдү изилдеп-үйрөнүү жетиштүү деп эсептешет: шайлоо округундагы социалдык-экономикалык шарттар; саясий маданияттын деңгээли, округдагы түрдүү социалдык топтордун саясий салттарынын мүнөзү; аймактагы саясий структуранын өзгөчөлүктөрү (ар түрдүү баштапкы партиялык уюмдардын саны ж.б.); коомдук-саясий уюмдар менен бирикмелердин активдүүлүгү.

Чет өлкөлөрдө айрым учурларда мүмкүн болгон бардык факторлордун добуш берүүнүн жыйынтыгына тийгизген таасирин изилдөө зарылдыгы болбойт. Мисалы, айрым өлкөлөрдө шайлоо округдарынын социалдык структурасы менен добуш берүүнүн жыйынтыктарынын ортосунда кыйла туруктуу байланыштар болору катталган (ГФРда тургундардын арасында жумушчулардын үлүшү менен ГСДПнын атынан чыккан лидерлерге берилген добуштардын корреляциясы 0,99га барабар, б.а., түз көз карандылыкка жакын).

Кыргызстандагы жана Туркиядагы мындай өз ара байланыштар жаңыдан гана изилдене баштады. Кыргызстандагы жана Туркиядагы шайлоолордун тарыхы көптөгөн профессионалдык табышмактарды берет. Аймактык саясий айырмачылыктарды толугу менен аныктаган мыйзамченемдүүлүктөр менен факторлор деталдуу түрдө ачыла элек, лидерликке талапкерлер үчүн саясий инженерия саясий күрөштүн реалдуу куралы боло албастан, экзотика бойдон калууда. Көптөгөн ишмерлер атайын «тил алчаак» электораты менен айырмаланган алыскы округдардан талапкер болуп, шайлоо инженериясынын мүмкүнчүлүктөрүн интуициялык түрдө андап-түшүнүштү.

Саясий технологиялар дегенибиз – саясий системанын функцияларын ишке ашыруудагы саясий процесстин натыйжалуулугун арттырууга жана саясат чөйрөсүндө каалаган натыйжаларга жетүүгө багытталган максатка ылайык ык-амалдардын, ыкмалардын, процедуралардын топтому. Алар өзүнө токтоосуз локалдык натыйжага жетүү ык-амалдарын да, терең, глобалдык, узак натыйжага жетүүнүн ык-амалдарын да камтыйт. Тигил же бул саясий технологияларды колдонуу саясий башкаруунун, саясий процесстерди жөнгө салуунун натыйжалуулугун, саясий системанын жана бүтүндөй саясий мейкиндиктин туруктуулугун аныктайт. Саясий технологиялар коомдук өнүгүүнүн тиби (анда эволюциялык же революциялык процесстердин үстөмдүк кылуусу), режимдин мүнөзү (демократиялык, авторитардык, тоталитардык ж.б.) менен аныкталат. Саясий ишмердиктин улам барган сайын көбүрөөк өнүгүп жаткан технологияларынын арасында төмөнкү *технологиялар* өзгөчө бөлүнүп турат: социалдык өнөктөштүк; лоббисттик ишмердик; саясий

чечимдерди кабыл алуу жана ишке ашыруу; саясий конфликттерди чечүү; «публик рилейшнз»; шайлоо; саясий башкаруу, манипуляциялоо; имиджди калыптандыруу; саясий тобокелди оптималдаштыруу технологиялары ж.б.

Демек, табиятта абстракттуу, турмуштун бардык кырдаалдарына жарактуу саясий технологиялар болбойт. Алардын ар бири, бир жагынан, түрдүү саясий күчтөр менен структуралардын конкреттүү маселелерди чечүүдөгү өз ара аракетин камсыз кылууга багытталгандыктан, конкреттүү жана уникалдуу. Экинчи жагынан, ал өзүнүн мазмуну жана мүнөзү боюнча көп пландуу, ишке ашыруу шарттары, аткаруучулардын курамы, саясий ишмердиктин түрлөрү жана чечилүүчү маселелер жагынан көп аспектилүү болуп саналат. [70]

Билимдердин принципалдуу ролу төмөнкү менен шартталат: саясий технологиялар өзүнүн маңызы боюнча чындыкты чагылдыруунун мамлекетти башкаруу жана бийлик чөйрөсүндө келип чыккан көйгөйлөрдү практикалык чечүүнүн каражаттары менен ыкмаларын табууга багытталган өзгөчө формаларынын ишке ашырылышы болуп саналат. Бул жагынан алганда, таанымдын технологиялык деңгээли илимий-колдонмо билимдин формасы гана болбостон, саясий көйгөйлөргө аларды чечүүгө кызыкдар субъектилердин көз карашынан берилген баа да болуп эсептелет.

Биздин оюбузча, *шайлоо алдындагы кампаниялардын саясий технологиялары* бул маркетингдик жана маркетингдик эмес коммуникацияларды шайлоо алдындагы кампаниялардын ар бир баскычтарында саясий максаттарга жетүү максатында шайлоочуларга таасир берүүгө багытталган системалык процесс.

1.3 Шайлоо алдындагы компаниялардын саясий технологияларын изилдөөнүн заманбап усулдары

Саясий технологиялардын структурасына, эреже катары, бир кыйла маанилүү үч компонент кирет: конкреттүү ыкмалар менен жол-жоболор, процедуралар жана иш-аракеттердин методикалары; ошондой эле ар түрдүү техника-ресурстук компоненттер.

Саясий технологияларды түзүү аналитикалык максат коюу жана андан соң ишмердүүлүктү адекваттуу натыйжалуу методдорду тандап алуунун өзүнчө этаптарына, стадияларына, операцияларына бөлүштүрүүнүн жана аларды ишке ашырылуучу максаттарга жараша колдонуу логикасынын жардамы менен аткарылат.

Шайлоо кампаниясы башкарылуучу процесс катары өзүнө төмөнкү стадияларды камтыйт: анализ, диагноз, божомол (прогноз), кампаниянын планы жана аны аткарууну уюштуруу, көзөмөл, шайлоо кампаниясынын планын тактоо жана коррекциялоо, жыйынтыктарды чыгаруу.

Шайлоо технологиялары эки типке бөлүнөт. Биринчисинин негизин уюштуруучулук-укуктук аспектилер түзөт, б.а., шайлоо процессинин өзүнүн уюштуруучулук-укуктук структураларын түзүү маселелери чечилет. Бул шайлоо системасынын мүмкүнчүлүктөрү кандай ачылып жатканынын көрсөткүчү болуп саналат:

- системанын функционалдуулугу жана анын шайлоочулардын социалдык керектөөлөрүн мамлекеттик бийлик органдарынын ишмердүүлүгүнө натыйжалуу трансформациялоо жөндөмдүүлүгү;

- системанын ишенимдүүлүгү жана анын бийликтин иш-аракеттеринен көз карандысыздыгы;

- системанын үнөмдүүлүгү (чыгымдардын алынган натыйжаларга дал келиши);

- шайлоо мыйзамдарынын толуктугу;

- шайлоо комиссияларынын түзүлгөн системасынын иштөөсү;

- «кесилген» шайлоо округдары менен участокторунун иштөөсү;
- шайлоо кампанияларын каржылоонун принциптери.

Технологиялардын башка тиби – жекече шайлоо кампаниясынын технологиясы, ал электоратка таасир этүүнүн атайын каражаттары менен методдорун колдонгон саясий субъектилердин максаттуу ишмердүүлүгүн туюндурат.

Ар бир шайлоо кампаниясынын өзүнүн стратегиясы жана тактикасы бар. Адатта, стратегияга анын мазмундук бөлүгүн, ал эми тактикага коммуникативдик бөлүгүн киргизишет.

Шайлоо стратегиясы –мазмунун ачууга бүтүндөй шайлоо кампаниясы баш ийдирилген маалыматтык темалардын топтому.

Стратегияны иштеп чыгуу – демек, мындай өзөктүү темаларды аныктоо.

Шайлоо кампаниясынын стратегиясы төмөнкү элементтерди камтыйт:

- саясий структураларга таянуу менен кампанияны башкаруу штабын түзүү;

- шайлоо округу (округдары) тууралуу жалпысынан толук маалыматтарды алуу;

- атаандаштар тууралуу маалымат топтоо;

- шайлоо кампаниясынын жалпы структурасын аныктоо жана баалоо (түрдүү электораттарды: өзүнүн, атаандаштын, ыргылжың болуп тургандарды, б.а., «кыймылдуу шайлоочуларды» бөлүү);

- талапкердин шайлоо кампаниясынын концепциясын жана, мүмкүнчүлүккө жараша, атаандаштардын иш-аракеттеринин божомолун иштеп чыгуу;

- атаандаштарга карата өзүнүн иш-аракеттерин пландоо;

- ММКларда чыгып сүйлөөлөрдүн тематикасын аныктоо.

Стратегияны талапкер өкүлү болгон партия, кыймыл түзөт. Шайлоодо округ, аймак же өлкө үчүн көйгөйлүү болгон бир эле тема менен да жеңип чыгууга болот.

Шайлоо кампаниясынын стратегиясы талапкердин оң образын түзүүгө жана анын шайлоодо жеңип чыгуусуна багытталган. Шайлоо кампаниясынын жүрүшүндөгү стратегиялык темалар түрдүү коммуникация каналдары аркылуу таралган тиешелүү аргументтер, фактылар, түрүндөгү маалыматтык кошумча күчкө ээ болууга тийиш. Бул процессти дарактын бутактанышы менен салыштырууга болот: сөңгөктөн (тема) көп сандаган бутактар (сюжеттер) өсүп чыга баштайт. Мисалы, эгер шайлоо алдындагы кампаниянын темаларынын бири болуп талапкердин чынчылдыгы эсептелсе, сюжеттик линиянын иштеп чыгуу талапкердин аталган сапатын ырастоочу конкреттүү мисалдарды издөө же түзүү менен байланыштуу болот. Мындай мисалдар катары шектүү репутациясы (аброю) бар адамдар тарабынан даярдалган акцияга талапкердин катышуудан баш тартуусу; паракордун бетин ачуусу; кирешелери тууралуу маалыматтарды жарыялоосу; мыйзамсыз менчиктештирүүгө катышуудан баш тартуусу ж.б. эсептелиши мүмкүн. Сюжеттик линияларды иштеп чыгууда сөңгөктө жашоо күчү жок болушу, жаш бутактарды чыгарбашы ыктымал, б.а., маалыматтык экспансиянын тандалып алынган темасын ырастоочу реалдуу фактылар, маселен, талапкердин чынчылдыгын ырастоочу ишендирерлик жетиштүү фактылар жок. Мындай учурда теманы алмаштыруу максатка ылайык, анткени реалдуулукка анча коошпогон жасалма мисалдарды жаратуу тескери натыйжага алып келиши мүмкүн. Атаандаштар талапкердин образын эл алдында дискредитациялоо, аны коомчулуктун көзүн будамайлоого же жөн гана алдамчылыкка күнөөлөө үчүн мындай фактыны сөзсүз колдонушат.

Шайлоо кампаниясынын стратегиялык идеясы талапкердин өзүнүн, анын командасынын жана алардын ыктыярдуу жардамчыларынын конкреттүү иштери аркылуу гана жүзөгө ашырылат. Шайлоо кампаниясы алардын иш-аракеттери менен гана тааныш түспөлгө ээ болот: жарнамалык продукция таратылат, талапкердин эл алдында чыгып сүйлөөсү уюштурулат, көчөлөрдө үгүтчүлөр пайда болот. Эреже катары, тигил же бул технологиялык ыкмаларды, жол-жоболорду тандап алуу тандалып алынган тактикага, б.а.,

кырдаалдын өнүгүшү жана иш-аракеттеги адамдардын ниети менен аныкталган ишмердүүлүктүн ык-амалдары жана жол-жоболоруна көз каранды болот.

Тактиканын милдети – калкка талапкер тууралуу, анын программасынын негизги максаттары тууралуу маалымат берүү, калкта дал ушул талапкерди колдоого багытталган ой-пикирлерди, ой жүгүртүүнү, ишенимди, бааны калыптандыруу. Ар кыл тактикалык ык-амалдарды, шайлоо кампаниясын уюштуруучулардын максаттарына ылайык, шайлоочулардын аң-сезимине, мотивациясына таасир этүүнүн конкреттүү ыкмалары катары кароого болот. [70]

Шайлоо кампаниясынын тактикасы тандалып алынган стратегиянын ишке ашуусун шарттап, өзүнө төмөнкүлөрдү камтыйт:

- шайлоо кампаниясынын негизги этаптарынын ар биринде (даярдык, колдорду топтоо жана талапкерди каттоо, үгүт, добуш берүү жана добуш берүүнүн жыйынтыктарын эсептөө) тиешелүү иш-чараларды аткаруу;

- кампаниянын план-графигин (бүткүл шайлоо кампаниясын өткөрүүнү аныктоочу негизги документти) аткаруу;

- мамлекеттик жана коомдук уюмдар менен көмөкчү өз ара аракеттер;

- кампанияны (каржылык, юридикалык, техникалык ж.б.) камсыздоо боюнча иш-чаралар;

Ар бир шайлоо кампаниясынын өзүнүн алгоритми бар. Бул алгоритмди кыскача карап көрөлү:

- шайлоо алдындагы кырдаалды анализдөө (маркетинг);

- шайлоо стратегиясын иштеп чыгуу (максат, негизги сюжет, медиапландоо);

- шайлоо стратегиясын ишке ашыруу (саясий күрөштүн технологиялары).

Ошону менен бирге, шайлоо алдындагы күрөштө колдонулган тактикалык ык-амалдардын көп түрдүүлүгүнө карабастан, шайлоо процессинин бардык катышуучулары тарабынан көп же аз ийгилик менен ишке ашырылган айрым өзөктүк багыттарды бөлүп көрсөтүүгө болот.

Мындай багыттардын биринчиси – **лозунгду, б.а.,** шайлоочуларга кыскача кайрылууну түзүү, ал бүткүл шайлоо кампаниясынын лейтмотиви болуп калат жана талапкердин же шайлоо бирикмесинин бардык жарнамалык продукциясында орун алат.

Өзөктүк экинчи багыт – **маалыматтык түрткүлөрдү (шылтоолорду) түзүү.** Заманбап коомдо эл түрдүү маалыматтардын күчтүү толкуну астында калды. Ар бир жолкусунда кыйла жаңыраак маалымат мурункусун сүрүп чыгарат. Эгер талапкер же шайлоо бирикмеси шайлоочулар алар тууралуу билүүсүн жана эстеп калуусун каалашса, телекөрсөтүү, радио, басма сөз алар тууралуу керектүү маалыматтарды жайылтып турушу үчүн ар дайым түрдүү маалыматтык түрткүлөрдү (шылтоолорду) түзүп туруулары керек.

Тактикалык өзөктүк үчүнчү багыт – **саясий жарнаманы даярдоо жана жайылтуу.** Көп учурда жарнама деп талапкердин имиджин алдыга жылдыруу үчүн шайлоо кампаниясын уюштуруучулар аткарган бүткүл ишмердүүлүктү айтышат. Ошентсе да пропагандалык акциялардын көп түрдүүлүгүнүн арасында дайыма шайлоо фондусунун каражаттарынын эсебинен басылма жана визуалдык продукцияны даярдоо, жайылтуу менен байланышкан акциялар болот. Тактап айтканда, дал ушул продукция жарнама болуп эсептелет. Булар – теледеги жарнамалык роликтер, плакаттар, баракчалар, буклеттер, календарлар (жылнаамалар), түз почта корреспонденциясы, Интернеттеги, ошондой эле гезит-журналдардагы жарнама.

Тактикалык өзөктүк төртүнчү багыт – **талапкердин шайлоочулардын алдына чыгып сүйлөөсүн уюштуруу.** Мындай жолугушууларды билгичтик менен уюштурууда талапкер менен түздөн-түз пикир алышуу шайлоочуларга абдан күчтүү таасир тийгизет. Мындай жолугушуулар талапкерге шайлоочулары менен оң эмоциялык контакт түзүүгө жардам берүү менен, алардын электоралдык жүрүм-турумунун мотивациясына багытталган таасир этүүгө байланышкан маселелерди чечүүнү жеңилдетет. Бирок мындай эмоциялык контакт пайда болуш үчүн жалгыз эле талапкер өзүнүн лидерлик сапаттарын көрсөтпөстөн, анын командасы да калк менен алдын-ала иштерди

жүргүзүшү зарыл. Бул иштин маңызын шайлоочулардын маанайы, кызыкчылыктары, дөөлөттүк ориентациялары тууралуу маалыматтарды чогултуу, «ыңгайлуу» суроолорду берүүчү адамдарды даярдоо түзөт. Массалык акцияларды өткөрүүдө адамдардын өзгөчө эмоциялык маанайын пайда кылууга багытталган иш-чаралар аткарылат. Бул үчүн ылайыктуу музыка тандалып алынат, оратордун түйүндүү тезистерин колдоого алып, чогулган элге керектүү ыргакты берген жана аны талапкердин вербалдык жана визуалдык образын кабыл алууга баамдуу, сезимтал, ачык кылган кубаттоочу топтор түзүлөт.

Бир шайлоо кампаниясынын алкагында колдонулган тактикалык ык-амалдардын көп түрдүүлүгү аларды координациялоону талап кылат. Ошондуктан шайлоо кампаниясынын тактикасы дайыма пландаштырылат, б.а., талапкердин, анын командасынын иштин түрдүү багыттарына (жарнамага, ММК менен байланышка, маасалык иш-чараларды өткөрүүгө, атаандаштардын иш-аракеттери тууралуу маалыматтарды чогултууга ж.б.) жооптуу мүчөлөрүнүн ишинин план-графи түзүлөт.

Шайлоо технологияларынын түрлөрү:

1. **Смирновдун шайлоо локотрону** натыйжалуу шайлоо технологиясы катары, негизинен, кичи жана орто масштабдагы, кээде губерниялык масштабдагы шайлоолордо жеңип чыгуу үчүн колдонулат.

2. «Эмдөө технологиясы»

«Эмнени карап турсуң, сенин көзүңдү будамайлап жатышат». Шайлоочуларды кеңешчилер жана пиарчылар, келгин гастролерлор, зомби кылуучу методдор, кара пиар жана ыплас жарнама менен коркутушат. Саясий технологдор мындай кырдаалга дароо эле ыңгайлашып алышкан. «Эмдөө» деп аталган ык-амал кеңири колдонулуп келет. Талапкердин күнөөлөрү көп болсо, ал өзүнө каршы гезит же баракчаны өзү чыгарат. Анда чындыкка таптакыр коошпогон фактылар берилет, мисалы, талапкер – пластикалык операция жасаткан Шамиль Басаев, же ал – бүткүл дүйнөлүк масондор ложасынын мүчөсү, же талапкер – бөтөн планеталык ж.б. Бардыгы кордогон, мазактаган тондо жазылып, максималдуу түрдө адепсиз көрүнөт. Параллель түрдө ак

ММКларда жана үгүтчүлөр аркылуу бул талапкерге каршы жүрүп жаткан «кара, ыплас кампания» темасы пайда болот. Эл, албетте, кара пиарчылардын жетегинде болгусу келбейт да, бул талапкерге добуш берет. Башка талапкерлердин бул талапкердин өткөнүн тактоого жасаган аракеттери, биринчиден, ал тууралуу айтылган былжырак сөздөргө салыштырганда баланын оюнчугу болуп калат, экинчиден, «кара сынга» каршы элдин нааразычылыгынын отуна май тамызгандай эле болот.

2. Талапкер- Алмаштыруу технологиясы

Потенциалдуу талапкер Х Мыйзам чыгаруу жыйынынын депутаты болгусу келет. Анда саясатчыга керек болуучу коммуникативдик жөндөмдүүлүктөр өнүккөн эмес. Округда аны эч ким тааныбайт. Округдагы райондордун башчылары аны колдоодон баш тартышкан. Областтык бийлик да башка талапкерди колдойт. Жападан-жалгыз ресурс – акча. Бул – атаандаштарга округда «бөтөн», «бай», «өткөндөгүсү шектүү» адам талапкерлигин коюп жатат деп айтканга шылтоо. Олуттуу артыкчылыгы – кайрымдуулук ишмердигинин мүмкүнчүлүгү. [46]

4. Окшош талапкерлер.

Окшош талапкерлердин маңызы – реалдуу талапкерди колдоо же нейтралдаштыруу максатында же болбосо атаандаш-талапкердин фамилиясын четке сүрүп чыгаруу максатында шайлоо марафонунун дистанциясына реалдуу талапкерге фамилиясы окшош адамдарды чыгаруу.

Окшош талапкерлерди пайдаланууну «сакалдуу» технологияларга кошууга болот. Аны Россияда 1993-жылдан бери колдонуп келишет.

5. Өзгөчө ыплас технология «**Круиздик добуш берүү**», «круиз», «хоровод» - шайлоолордо административдик ресурсту пайдалануунун бир эле формасынын түрдүү аталыштары. Аталган технологиянын «натыйжалуулугу» болуп манипуляторлордун пайдасына берилген 5-7% кошумча добуштар эсептелет. Бирок бул технология уламдан-улам такшалып келе жатат, бүгүнкү күндө круизчи-адистер эң аз дегенде 10% кошумча добушка ишенимдүү түрдө кепилдик беришет. Ростовдун мэрин акыркы шайлоолордо, маселен, бул сан

кабардар адамдардын эсеби боюнча 18-20%га жеткен. Технологиянын маңызын бөтөн бюллетендерди мыйзамсыз берүү түзөт.

Заманбап шайлоо технологиялары:

- Электорат менен иштөө технологиялары
- Лидерди кабыл алуу механизмдери
- Саясий процессти иликтөө методдору
- Лидердин инсандык сапаттары
- Шайлоо кампанияларын уюштуруу жана каржылоонун технологиялары
- Өзгөрмөлүү пикири бар шайлоочулардын шайлоонун жыйынтыгына таасир этүү концепциясы
- Адабияттар

3. Саясий имиджди иштеп чыгуу

Демократиялык институттардын өнүгүшү демократиялык технологиялардын өнүгүшүн шарттады, бул, өз кезегинде, имидж жана имидж-технологиялар маселесине суроо-талапты күчөттү.

Бүгүнкү күндө имиджмейкерлерге атайын кайрылбаган ири саясий ишмерди табуу кыйын. Мындай инсандардын имиджи майда-баратына чейин иштелип чыккан болууга тийиш. Саясий имидж бул – саясий лидердин, ишмердин, партиянын коомдук ой-пикирде жана аң-сезимде түзүлгөн образы, ал имидж ээсинин кадыр-баркына жана беделине таасир тийгизет.

Саясий имиджди түзүүнүн максаттары:

1. Имидж ээсине шайлоо кампаниясында жана өздүк программасын ишке ашырууда көмөк көрсөтүү.
2. Кадыр-баркын күчөтүү.
3. Саясатчынын коомдук популярдуулукка ээ болуусу.
4. ММКларда чыгып сүйлөөгө даярдык.

Талапкердин саясий имиджин калыптандыруу

Талапкердин саясий имиджин калыптандыруу шайлоо алдындагы кампанияда чечүүчү ролдордун бирин ойнойт. Саясий имидж темасында жетишерлик сандагы макалалар жазылган.

В.Андриевский «Талапкердин саясий имиджи» аттуу макаласында имиджди түзүүчү мүнөздөмөлөрдү көрсөтөт: «Имидж талапкердин өзүнүн иши аркылуу түзүлөт. Бирок көп учурда атайылап түзүлүп, өнүктүрүлүп, ММКнын, үгүт жана пропаганда каражаттарынын жардамы менен шайлоочулардын түшүнүгүндө орун алат. Адистер имиджди иштеп чыгууну баштаганда талапкер катары чыгып жаткан адамды эмес, ал жөнүндөгү таасирлерди өзгөртүү керек дегенге таянышат, мындай таасирлер талапкердин өзүнө эмес, массалык малымат каражаттарынын ишинин натыйжалуулугуна көбүрөөк көз каранды болот. Шайлоодо жеңишке жетүү үчүн мифке же уламышка айлануу керек. Тажрыйба көрсөткөндөй, көп учурларда шайлоолордо конкреттүү адам эмес, анын образынын коомдук аң-сезимге сиңирилген чагылдырылышы болгон миф жеңип чыгат:

Биринчи. Алгач талапкерден күтүлгөн сапаттар менен жөндөмдөрдү аныктоого өбөлгө түзүүчү изилдөөлөр жүргүзүлөт.

Экинчи. Шайлоо технологиялары жаатындагы адистер, имиджмейкерлер талапкердин стратегиялык образын иштеп чыгышат.

Үчүнчү. Үгүт жана пропаганда жаатындагы адистер ММКларды, басылма жана сырткы жарнаманы, коммуникациянын башка ыкмаларын пайдалануу менен бул образды шайлоочуларга жеткиришет.

Төртүнчү. Ишенимдүү адамдар жана үгүтчүлөр шайлоочулар менен түздөн-түз пикир алышууда бул образды бекемдешет.

Бешинчи. Талапкер шайлоочулар менен жолугушууларда бул образды көрсөтүп, өз имиджин бекемдейт.

Имидждин негизги сапаттары:

- Жекече-инсандык сапаттар: өзгөчөлүк («эксклюзивдүүлүк»), өзүнө жана өз ишине ишенгендик (өзүнө гана ишенгендикке чейин), күч.

-Социалдык сапаттар: «коомго кызмат кылуучу» позициясы, адамдарга кам көрүү, алардын көйгөйлөрүн жакшы билүү, жашоону жакшыртууга умтулуу.

- Инсандык-энергетикалык сапаттар: энтузиазм, жигердүүлүк, оптимизм, оң эмоцияларды жаратуу.

- Социалдык-энергетикалык сапаттар: адамдарга таасир эте билүү, чечкиндүүлүк, энергия, эрк, өжөрдүк.

- Социалдык-адептик сапаттар: моралдык жогорку сапаттар, «коомдук идеалга» шайкеш келүү.

5. Коомчулук менен байланыштар технологиялары

PR технологияларынын маңызы

Коомчулук менен байланыштар технологиялары өзүнө уюмдун максаттары менен милдеттерин белгиленген жерде белгиленген убакта оптималдуу жана максималдуу түрдө натыйжалуу аткарууга багытталган ырааттуу процедуралардын, ишмердиктин түрдүү ык-амалдары менен түрлөрүнүн топтомун камтыйт. Коомчулук менен байланыштар технологияларынын объектиси болуп атайын багытталган коммуникациялардын жардамы менен башкарылган адамдардын жүрүм-туруму, аң-сезими жана бейаң-сезими эсептелет.

PR технологиясын иштеп чыгуу жана анын мүнөздүү белгилери

Коомчулук менен байланыштар технологияларын иштеп чыгуу төмөнкү этаптардан турат:

1. теориялык этап – максаттар менен милдеттерди белгилейт, байланыштар жана мыйзамченемдүүлүктөрдү аныктайт;

2. методикалык этап – атайын иш-чараларды иштеп чыгуу жана деталдаштыруу менен мүнөздөлөт;

3. процедуралык этап – өзүнө коюлган милдеттерди аткарууга багытталган практикалык ишмердикти камтыйт.

Коомчулук менен байланыштар технологиялары төмөнкүдөй мүнөздүү белгилерге ээ:

Биринчи иретте, коомчулук менен байланыштар технологиялары маалымат ресурстарын аң-сезимдүү түрдө башкаруу катары каралат. Мында табигый коммуникативдик процесс керектүү нукта трансформацияланып, башкарылуучу мүнөзгө ээ болот. Коммуникациялардын башкарылуучу процессинин жүрүшүндө социалдык маанилүү кандайдыр бир максат жүзөгө ашырылышы зарыл.

Коомчулук менен байланыштар технологиялары иш-аракеттер менен иш-чаралардын макулдашылган системасы болууга тийиш. Ошондой эле PR ишмердүүлүгү планга негизделиши керек. Иш-чаралар менен процедуралардын планы алдын ала түзүлөт.

Коомчулук менен байланыштын бардык технологиялары структуралык жактан өз ара окшош келип, милдеттүү түрдө операциялар менен процедуралардын так пландаштырылган жана ырааттуу системалары болуп саналат.

Коомчулук менен байланыш технологиялары көп этаптуу татаал процесстерде орун алуу менен, адамдардын эмгек функционалдык жактан бөлүштүрүлгөн уюмдашкан тобу аркылуу ишке ашырылат.

PR технологиялар оптималдуулук критерийлерин эске алуу менен иштелип чыгат жана жүзөгө ашырылат. Коомчулук менен байланыштардын ар бир технологиясы төмөндө көрсөтүлгөн милдеттердин бирин же алардын айкалышын аткарат:

- ресурстарды оптималдуу пайдалануу менен керектүү жыйынтыкты алуу;
- конкреттүү ресурстарды пайдаланууда максималдуу натыйжага жетишүү;
- берилген ресурстарды пайдалануу менен керектүү натыйжага кыска мөөнөттө жетүү.

PR технологияларды пайдалануу процессин оптималдаштыруу кеңири байланыштын зарылдыгын жана натыйжалуулукту анализдөөнү шарттайт. PR технологиялар жогорку креативдүүлүк, ийкемдүүлүк, өзгөрүлүп туруучу

шарттарга ыңгайлашууга жөндөмдүүлүгү менен мүнөздөлөт. Чыгармачыл мамиле кылуу аркылуу каалаган PR технологияны жаңы милдеттин нюанстарын эске алуу менен кайрадан кайталап колдонууга болот.

PR технологиялардын инструменттери

Коомчулук менен байланыштар технологияларын ишке ашырууга көмөктөшкөн көптөгөн инструменттер бар. Коюлган милдеттердин спецификасын эске алуу менен, максималдуу натыйжаны камсыз кылууга өбөлгө түзүүчү инструменттерди тандап алууга болот.

Өкүлчүлүк жолугушуулар, аудиторияга коомдук кайрылуулар көп учурда түрдүү презентациялар түрүндө колдонулат.

Кайрымдуулук уюмдун ишмердүүлүгүнө социалдык маани берүүнүн мыкты ыкмасы болуп саналат.

PR технологиялар ар кыл уюмдар, азыктар, инсандар тууралуу мифтер менен стереотиптерди кеңири колдонушат. Стереотиптер PR технологияларынын ийне-жибин билбегендер үчүн түшүнүксүз болушу мүмкүн, бирок алардын коомдук аң-сезимге тийгизген таасири өтө зор.

Мындан сырткары, PR технологияларда ар кандай ушак-айындар, жаңжалдар жана атайын окуяларды уюштуруу колдонулат. Анткени PRдын негизи милдеттеринин бирин көңүл бурдуруу түзөт.

5. Саясий кеңеш берүү

Саясий кеңеш берүү (саясий консалтинг) — коомчулук менен байланыштар технологияларын колдонуунун бир чөйрөсү, анын милдетин «жарандардын жардамга муктаж болгон категориясына жана алардын белгилүү бир саясий маселелерди чечүүсүнө кесипкөй жардам берүү» түзөт.

Атайын адабияттарда саясий консалтингдин көптөгөн аныктамалары кезигет. А.П. Ситников жана Е.Г. Морозованын аныктамасына ылайык, саясий консалтинг бул - "жогорку натыйжалуу технологияларды түзүү аркылуу саясий компанияларды интеллектуалдык жана уюштуруучулук камсыздоо боюнча кесиптик ишмердүүлүк".

Көпчүлүк учурда саясий консалтинг шайлоо алдындагы кампаниялар алкагындагы кесипкөй кызмат көрсөтүүлөр менен ассоцияланат. Бирок саясий кеңеш берүүнү бийликте турган субъектилердин ишмердигин камсыз кылуу менен байланыштырган аныктамалар да бар. Маселен, Д. Ольшанский жана В. Пеньковдор саясий кеңеш берүүчүлөрдү «айрым индивиддердин, социалдык топтордун мамлекеттик бийлик органдарына, жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарына, ошондой эле саясий партияларга, саясий фракцияларга, коомдук-саясий уюмдарга жана жеке алынган саясатчыларга карата ишеним атмосферасын түзүүгө адистешкен публик рилейшнзди» уюштуруучулар менен бирдей карашат.

Практикалык саясий консалтингдин алкагына кардарларга саясий маселелер боюнча кеңеш берүү, медиа-стратегияларды иштеп чыгуу жана ишке ашыруу, саясий (анын ичинде шайлоо) кампанияларын өткөрүү, ошондой эле коомдук кыймылдарды, партияларды түзүү стратегиялары менен технологияларын иштеп чыгуу жана жүзөгө ашыруу, жарандык демилгелерди ишке ашыруу кирет.

Эл аралык саясий илимде жана практикада саясий кеңеш берүүчүлөр деп бир нече чектеш кесиптердин өкүлдөрүн аташат, бул саясий консалтинг чөйрөсүнүн кесиптери салыштырмалуу аз убакыттан бери гана обочолоно баштаганы менен байланыштуу. Саясий кеңеш берүүчү саясий технологдон саясий кампанияга камтылуу даражасы менен айырмаланат. Саясий технолог-стратегист мындай кампаниянын иш жүзүндөгү жетекчиси болуп саналат, ал эми кеңеш берүүчү талапкердин же кампаниянын штабынын кеңешчиси катары гана каралат [16]. Эгер саясий кеңеш берүүчү консалтинг менен алектенсе, саясий технолог маркетинг менен алектенет [70]. Роман тилдүү өлкөлөрдө саясий консалтингдин өзүн да саясий маркетинг деп аташат.

6. Саясий божомолдоонун маңызы

Адатта, божомол же прогнозду (грекче – алдын ала көрө билүү) «чындыкты алдыга озгон чагылдыруу» менен байланыштырышат. Божомол – адам аң-сезиминин коомдук практика процессинде өнүккөн касиети. Илимий

божомол жекече аң-сезимдин эмес, коомдук аң-сезимдин функциясы болуп саналат. А түгүл, жалаң өздүк тажрыйбага негизделген жекече алдын ала көрө билүүдө да адам коомдук аң-сезимде орун алган фактологиялык жана генерациялоочу маалыматтан четте болбойт.

Алдын ала көрө билүүнүн коомдук табияты илимий алдын ала көрө билүүдө өзгөчө айкын байкалат, анын өбөлгөлөрү болуп коомдук рухий өндүрүштүн гипотезалар, мыйзамдар, теориялар сыяктуу өнүмдөрү эсептелет. Илимий алдын ала көрө билүүдө кандайдыр бир мистикалык нерсе жок, ал бизди кызыктырган кубулуштар менен процесстердин маңызы жана алардын кийинки өнүгүүсүнүн тенденциялары жөнүндөгү белгилүү билимге негизделген белгисиз тууралуу билим болуп саналат.

Саясий божомолдоо – өткөндөгү жана учур тууралуу белгилүү билимдердин негизинде коомдун саясий турмушунун абалы, саясий кырдаал, келечектеги саясат тууралуу илимий негизделген билимдерди алуу процесси. Илимий алдын ала көрө билүү келечекти абсолюттуу түрдө так жана толук билүүгө, өзүнүн милдеттүү түрдөгү шексиздигине кепилдик бере албайт: кылдаттык менен текшерилген жана таразаланган божомолдор да белгилүү бир даражада гана туура чыгат. Демек, илимий алдын ала көрө билүү болжолдуу билим болуп саналат. *Анын шексиздик даражасы бир катар факторлорго көз каранды:*

- Алдын ала көрө билинген окуя, кубулуш, процеске чейинки мөөнөт.
- Тиешелүү мыйзамченемдүүлүктөрдү, салттарды, менталитетти билүү.
- Коомдун же анын айрым алынган компонентинин божомолдонуучу абалынын татаалдыгы жана кыймылдуулугу.

Саясий божомолдоо – саясий рыноктун маанилүү мүнөздөмөлөрүнүн кыймылы, тигил же бул саясий кубулуштун келечектеги абалынын перспективалары жана алардын альтернативдүү варианттары тууралуу болжолдуу ой жүгүртүү, мында мурда белгиленген гипотезалар менен өбөлгөлөрдүн аткарылышы шарт.

Саясий божомолдоонун *максатын* болжолдуу келечектин сүрөтүн тартуу түзөт: саясий окуялар, кубулуштар жана процесстердин мүмкүн болуучу абалдарын аныктоо, ойдогудай жана каалабаган окуяларды өз учурунда көрө билүү. Божомолдоо илим гана эмес, искусство да болуп эсептелгени менен, божомолдоо үчүн колдонулган методдор илимий теориялардын божомолдоочу функциясын пайдалануу менен, илимий закондорго таянат.

Саясий божомолдоонун объектиси болуп (ички жана тышкы) саясат эсептелет, ал эми предметин саясий окуялар, кубулуштар жана процесстердин мүмкүн болуучу абалдарын таанып-билүү түзөт.

Саясий божомолдоонун типтери:

- Ички саясий божомолдоо ички саясаттын бардык чөйрөлөрүн камтып, бир жагынан, конкреттүү саясий окуяларга баа берүү (бул ишти мамлекеттик жана саясий органдар аткарат), экинчи жагынан, коомдогу саясий институттардын өздөрүнүн ишмердигиндеги саясий процесстерге баа берүү менен байланышкан.

- Тышкы саясий божомолдоо эл аралык мамилелер жана тышкы саясат чөйрөсүнө, дүйнөдөгү саясий абалга баа берүүгө, анын өнүгүү тенденциялары менен факторлоруна тиешелүү.

Саясий божомолдоонун методологиялык базасы болуп илимий алдын ала көрө билүүнүн принциптери эсептелет: бул саясий турмуштун мыйзамченемдерин изилдөөнүн, өткөндөгү жана учурдагы саясий окуяларды анализдөөнүн жыйынтыгы.

Саясий божомолдоо – практикалык саясаттын бир бөлүгү. Ал божомолдун адамдардын аң-сезимине жана ишмердигине тийгизген терс таасирин эске алууга тийиш, анткени ал адамдардын саясий активдүүлүгүнө же тескерисинче, пассивдүүлүк менен апатияга алып келиши мүмкүн.

Саясий божомолдордун типологиясы:

1. Издөөчүлүк божомол башкаруучу таасирлерди эске алуу менен учурдагы тенденциялардын негизинде тигил же бул саясий кубулуштун, процесстин, окуянын келечектеги абалын сыпаттоого багытталат. Мындай

божомол орун алган тенденциялар сакталган шартта болжол менен эмне болот деген суроого жооп берет.

2. Ченемдик божомол максаттарды коюу менен байланышкан, ал ойдогу абалды, ага жетүүнүн жолдору менен каражаттарын сыпаттап берет. Мындай божомол каалаган нерсеге кандай жолдор менен жетүүгө болот деген суроого жооп берет.

3. Кыска мөөнөттүү божомол бир жылга чейинки мезгилге эсептелген. Эреже катары, ал шайлоонун жыйынтыгы, тигил же бул саясий кризистин өнүгүшү сыяктуу айрым, жеке окуяларга перспективалуу баа берүүгө тиешелүү.

4. Орто мөөнөттүү божомолдор 5-7 жылдык мөөнөткө түзүлүп, макродеңгээлдин системаларынын (мамлекет, эл аралык карым-катыштар системасы) өнүгүшү менен байланыштуу болот.

5. Узак мөөнөттүү божомолдор 20 жылга чейинки аралыкты камтып, негизинен, глобалдык саясий өнүгүүнүн жалпы көйгөйлөрүн козгойт.

6. Өтө узак мөөнөттүү (алыскы мөөнөттүү) божомол узак мөөнөттүү божомолдун чегинен чыгып, алыскы перспективага эсептелет.

Узак мөөнөттүү божомолдор акыркы он жылдыктарда гана популярдуулукка ээ болуп, БУУнун дүйнөлүк өнүгүүнүн маселелери, элдер ортосундагы тынчтыкты жана коопсуздукту бекемдөө маселелери менен алектенген илимий борборлору, мекемелери тарабынан иштелет.

Саясий божомолдоо практикасына жакынкы 1-3 айды камтыган ыкчам (оперативдүү) божомол көбүрөөк киргизилүүдө, бул аралыкта, эреже катары, изилдөө объектисинин олуттуу өзгөрүүлөрү күтүлбөйт.

Шайлоо технологиялары пайда болгондон тартып эле өзүнүн маңызы боюнча маркетингдик технологиялар болуп эсептелген. «Маркетинг» деген түшүнүк саясий илимге экономикадан келди. Маркетинг концепциясынын негизинде потенциалдуу керектөөчүлөрдүн муктаждыктары менен суроо-талаптарын канааттандыруу идеялары турат. Меркетинг ишмердигинин принциптери материалдык түрдөгү товарларды өндүрүү жана сатууга гана

тиешелүү эмес. Бул тармактагы көрүнүктүү адистердин бири Ф. Котлер объектилердин тизмесине адамдардын ар түрдүү муктаждыктары менен керектөөлөрүн канааттандыра ала тургандын бардыгын – кызмат көрсөтүүлөрдү, орундарды, уюмдарды, инсандарды, ишмердүүлүктүн түрлөрүн, идеяларды киргизген. «Эгерде «товар» терминин колдонуу кээде табигый эмес, орунсуздай туюлса, - дейт В. Котлер, - аны «керектөөнү канааттандыргыч», «ордун толтуруу каражаты» же «сунуш» түшүнүктөрү менен алмаштырууга болот». Мындай түшүндүрмө «маркетинг» деген түшүнүктүн автор сунуш кылган аныктамасына толугу менен туура келет: «Маркетинг – адам ишмердигинин муктаждыктар менен керектөөлөрдү алмашуу жолу аркылуу канаттандырууга багытталган түрү». Буга байланыштуу, саясий маркетингди шайлоочулардын түрдүү социалдык жана улуттук топторуна лидерликке талапкердин ошол топторду өзгөчө кызыктырган реалдуу сапаттары менен артыкчылыктарын илимий негизделген түрүндө, максаттуу аныктоо, баса белгилөө жана көрсөтүү катары чечмелөөгө болот.

Саясий маркетинг бүткүл дүйнөдө саясий технологиялардын эн популярдуу түрү болуп саналат. Ал Ф. Эйзенхауэрдин (АКШ) президенттик шайлоо кампаниясы учурунда пайда болгон. Талапкер шайлоо алдындагы кампанияны уюштуруу үчүн жарнамалык агенттиктин кызматтарын пайдаланган. Саясий маркетингдин саясат таануучулар тарабынан сунушталган аныктамалардын ичинен ийгиликтүүсү катары бул тармактагы алдыңкы дүйнөлүк адис Дени Лендондун аныктамасы эсептелет. Анын пикири боюнча, саясий маркетинг деген – саясаттын субъектилери өз максаттары менен программаларын аныктоо жана жарандардын жүрүм-турумуна таасир этүү үчүн колдонгон теориялар менен методикалардын топтому. Башка окумуштуулардын (Тъери Соссэ) көз карашы боюнча, саясий маркетинг коммуникация концепциясын сунушталуучу идеяларга жараша өнүктүрөт; идеялардын рынокко адекваттуулугун аныктайт;

- лидердин жеке сапаттарына,
- рыноктун күтүүлөрүнө,
- башка талапкерлердин болушуна жараша кандай позицияны ээлөө керектигин аныктайт. [70]

Азыркы тапта түрдүү өлкөлөрдө саясий маркетинг үчүн жыл сайын миллиарддаган долларларды жумшашат. Маркетингдик камсыздоосуз лидерликке талапкердин кимиси болбосун ийгиликке жете албайт деп эсептешет. Бир эле талапкер лидерлик үчүн адекваттуу шарттарда, бир учурда маркетингсиз, башка учурда маркетингди пайдалануу менен күрөшкөн кырдаалды моделдөөгө мүмкүн болбогондуктан, саясий маркетингдин лидерликке талапкердин рейтингин жогорулатууга тийгизген таасирин баалоо да иш жүзүндө мүмкүн эмес деген пикир орун алат. Бирок алы жеткен (каражаттар жана мүмкүнчүлүктөр жагынан) маркетингдик ишмердик талапкердин мүмкүнчүлүктөрүн кыйла жогорулата алары айкын.

Саясий маркетингдин негизги маанисин шайлоо алдындагы конкреттүү иш-чаралар эмес, шайлоочунун психологиясына илимий мамиле жасоо, анын кызыгууларын, баалуулуктарын жана күтүүлөрүн аныктоо жана бул маалыматтарды талапкердин саясий платформасы менен имиджин түзүү үчүн колдонуу, саясий күрөштүн майда-барат деталдарына кылдаттык менен мамиле кылуу түзөт.

Биринчи баптын жыйынтыгы

Кыргызстандагы жана Туркиядагы шайлоо кампанияларынын рыногу кыйла жаш, бардык эле жаңы рынок сыяктуу, алдамчылар менен кесипкөй эместер анда жетишерлик. Демек, кимдир-бирөөлөр каалаган кампанияда жеңип чыгуунун сыйкырдуу методдоруна ээ экенин айтып, ишендирүүгө аракеттенсе, мындай адамга сактык менен мамиле кылууга кеңеш беребиз.

Кыргызстандагы жана Туркиядагы кампаниялардан айырмаланып, Батыш өлкөлөрүндө шайлоо кампанияларын өткөрүүнүн өзгөчөлүк тактикасы күчтүү жана жакшы жолго коюлган партиялык шайлоо машиналарынын ишине негизделгени менен байланыштуу. Эгер талапкерди жетектөөчү партиялардын бири колдобосо, анда бул талапкердин шайлоодо жеңишке жетүүсү мүмкүн эмес жана эч кандай технологиялар жардам бере албайт. Бул жеңиштин маанилүү факторлорунун бири болуп эсептелет.

Кыргызстандагы жана Туркиядагы мындай өз ара байланыштар жаңыдан гана изилдене баштады. Кыргызстандагы жана Туркиядагы шайлоолордун тарыхы көптөгөн профессионалдык табышмактарды жаратат. Аймактык саясий айырмачылыктарды толугу менен аныктаган мыйзамченемдүүлүктөр менен факторлор деталдуу түрдө ачыла элек, лидерликке талапкерлер үчүн саясий инженерия саясий күрөштүн реалдуу куралы боло албастан, экзотика бойдон калууда. Көптөгөн ишмерлер атайын «тил алчаак» электораты менен айырмаланган алыскы округдардан талапкер болуп, шайлоо инженериясынын мүмкүнчүлүктөрүн интуициялык түрдө аңдап түшүнүшө алышты.

II БАП. ЧЕТ ӨЛКӨЛӨРДӨГҮ ШАЙЛОО АЛДЫНДАГЫ КОМПАНИЯЛАРДЫ УЮШТУРУУНУН ЗАМАНБАП САЯСИЙ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫН ТАЖРЫЙБАСЫ

2.1. Алыскы чет өлкөлөрдөгү шайлоо компанияларын уюштуруунун саясий технологиялары

Кыргызстандагы шайлоо компанияларынын өтүшүндөгү алыскы чет өлкөлөрдүн шайлоо системаларындагы заманбап саясий технологияларын колдонулушундагы өзгөчөлүктөрү менен окшоштуктарына анализ кылуу менен өлкөдөгү шайлоо системасынын жакшыртуусуна илимий баа берүү мүмкүн эмес. Дал ошолор тигил же бул саясий технологияларды колдонуу үчүн, ошондой эле анын аркасында шайлоочуларга таасир этүүнүн жаңы формалары менен методдорунун пайда болушу үчүн өбөлгө катары кызмат кылат.

Ар бир өлкөдө шайлоо кампанияларын өткөрүү салттары көп сандагы факторлордун жыйынтыгына негизделген. Алсак, тарыхый тажрыйбага негизделген саясий системанын өнүгүүсүнүн жалпы тенденцияларына, саясий менталитеттин өзгөчөлүктөрүнө, шайлоочулардын мыйзамдык укуктарына.¹ Аталган факторлордун бардыгы комплекстүү түрдө иштөө менен, ар бир мамлекеттеги шайлоо алдындагы процеске саясий-маданияттаануучулук өз изин калтырат.

АКШынын Конституциясынын 2-беренесинде АКШынын Президентин шайлоо каралган. Президент жана вице-президент эки баскычтуу шайлоо менен 4 жылга шайланат жана өлкөдө бардык аткаруу бийлиги Президентке берилген. жана анын. Мамлекетте Конгресс – мыйзам чыгаруу бийлигинин органы жана ал 2 палатадан – 2 жылга шайланган өкүлдөр (435 депутат) жана 6 жылдык мөөнөткө шайланган сенаттар палаталарынан² (ар бир штаттан 2ден сенатор)

---

¹ Гайсина Э.И. Политико-коммуникативные технологии в избирательной практике России и Франции (на примере Президентских выборов 2007-2008 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. Специальность 23.00.02 – политические институты, процессы и технологии. – Саратов, 2013./Элект.ресурс: <http://www.netess.ru/3politologiya/27590-1-politiko-kommunikativnie-tehnologii-izbiratelnoy-praktike-rossii-francii-na-primere-prezidentskih-viborov.php>.

²

турат. АКШнын шайлоо системасы төмөнкү мыйзамдардын негизинде жүргүзүлөт: 1787-жылы кабыл алынган АКШ Конституциясы, 1971-жылы кабыл алынып бир нече жолу толуктоолор киргизилген (1974, 1976, 1979) федералдык шайлоо компаниялары жөнүндөгү Акт, 1970-жылы кабыл алынган шайлоо укугу боюнча Акт, 1993-жылы кабыл алынган шайлоочуларды каттоо жөнүндөгү Акт, 1973-ж. кабыл алынган президенттик шайлоону каржылоо жөнүндөгү Акт жана бир катар ММК ишмердүүлүгү, почта ж.б. байланыштар, кылмыш мыйзамдарынын кээ бир Актылары. Шайлоо мажоритардык системада өткөрүлөт.³

АКШ жарандары өлкөнүн Баш мыйзамына ылайык Президентти эмес, ири алдыда шайлоочулардын тобун (electors) тандоого катышуу менен мамлекет башчысын шайлоого кыйыр катышышат. Штаттардан шайланган шайлоочулардын Коллегиясы (the Electoral College) АКШ Президентин шайлашат. [109] Мыйзамга ылайык АКШ Президенти болуп жашы 35тен жогору, туулгандан баштап АКШнын атуулу болгон жана акыркы 14 жыл аралыгында АКШда жашаган адам шайлана алат. Өз алдынча талапкерликтерин көрсөтүшкөн талапкерлер жалпы шайлоочулардын 3% кем эмес кол топтоосу менен бирге шайлоо күрөөсүн төлөө дагы каралган. АКШда Президенттик шайлоо ар төрт жылда ноябрда өткөрүлөт.

Шайлоочулар добуш берүү бюллетендерди өздүгүн аныктаган документтин негизинде ала алышат. Добуш берүүнүн бир катар альтернативалык формалары бар: почта аркылуу, факс аркылуу добуш берүү, сырттан добуш берүү күбөлүгү, эрте добуш берүү, электрондук добуш берүү. 2006-жылы кабыл алынган Акт («Help America Vote Act») боюнча добуш берүүчү участкактор добуш берүүчү жана добуштарды эсептөөчү техникалар менен жабдылып белгиленген. О.э. жашы улгайган жана инвалид атуулдардын добуш берүүсү үчүн графствалада бирден кем эмес участкактордун түзүлүшү каралган.

3

АКШында өткөн шайлоолордо мурункуларга караганда ХХІ кылымдан баштап бир кыйла өзгөрүүлөр болгондугу байкалууда. Партиялар көрсөткөн талапкерлерге шайлоочулардын көңүлүн көбүрөөк бурууда. Шайлоо алдындагы маалыматтарды, жарнамаларды таркатууда электрондук массалык каражат көбүрөөк колдонулууда.

Түркиянын шайлоо системасы саясий таймашуучулукка өткөндөн тартып, ар дайым өзгөрүүлөргө учурап келет.

1983 жана 1987-жылдардагы шайлоолордо аскердик хунта тарабынан түзүлгөн электоралдык режим Т.Өзалдын «Ата Мекен» партиясынын үстөмдүккө ээ болуусун камсыздоодо маанилүү роль ойногон. 1990-жылдары «эски партиялар» кайтып келген соң, шайлоо системасынын өзгөчөлүктөрү партия аралык атаандаштыктын көп борбордуу форматынан улам, саясий бөлүнүүнүн өсүшүн токтото алган жок.

Ошентсе да, д'Ондтгун ыкмасы менен 10 пайыздык бөгөөчү тосмо 2002-жылдагы «төңкөрүштүү шайлоодо» негизги ролду ойногон. 34,3% натыйжага жеткен «Адилеттүүлүк жана өнүгүү» партиясы (АӨП) жалпы депутаттык мандаттардын 66% га ээ болуп, өзүнүн бир партиялуу өкмөтүн түзүү укугун ала алган. Бул болсо, бөгөөчү тосмону эки гана партия жеңип чыккандыгы, ал эми д'Ондтгун ыкмасына ылайык, мандаттарды бөлүштүрүүдө АӨП пайдасына көбүрөөк басым жасалгандыгынан улам мүмкүн болгон.

2.1. Таблица - Түркиянын шайлоо системасынын өзгөрүшү (1950-2018 жж.)

Шайлоолор	Шайлоо системасынын тиби
1950, 1954, 1957-жж.	Плюралдык система
1961 г., 1983, 1987, 1991-жж.	Пропорционалдык система: д'Ондтгун ыкмасы + аймактык бөгөөчү тосмо
1965-ж.	Пропорционалдык система: Хэйрдин ыкмасы + «улуттук калдык» ыкмасы
1969, 1973, 1977-жж.	Пропорционалдык система: Бөгөөчү тосмосуз д'Ондтгун ыкмасы

1995, 1999, 2002-жж., 2007, 2011, 2015, 2018	Пропорционалдык система: д'Ондтгун ыкмасы, улуттук деңгээлдеги жападан жалгыз бөгөөчү тосмо (10%)
---	---

2015 жана 2018-жылдардагы парламенттик шайлоолор Түркиянын партиялык системасынын өнүгүүсүндөгү белгилүү бир ажыроо чекити болду. Шайлоолордун жыйынтыктары өлкөдөгү саясий күчтөрдүн ордун түп-тамырынан бери өзгөрткөн. Мындай абал жаңы партиялык системанын - башкы ролду «Адилеттүүлүк жана Өнүгүү» партиясы (АӨП) ойногон басымдуу партиялуу системанын калыптана башташы менен белгиленген.

Демократиялык институттарды жайылтуу аталган процесстин маанилүү жана жүзөгө ашырылышы кыйла татаал бөлүгү болгон. Түркия бул багытта саясий плюрализм менен «ийгиликтүү төңкөрүш үчүн күрөштө элдин бардык катмарларын бириктирүүгө багытталган, авангарддык партия» [89] катары мүнөздөлгөн бир эле партиянын үстөмчүлдүгүн чектөө этаптарын басып өттү. Парламентке алгачкы демократиялык ачык шайлоо 1950-жылы өткөн.

Коомдук-саясий турмушту демократиялаштыруудагы Түркиянын тажрыйбасы Кыргызстанда өткөн ошол эле процесстерден кыйла эле айырмаланып турат. Түркиянын демократиялаштыруу процесси кескин жана түп-тамырынан бери өзгөртүү жолунда ишке ашырылган. Шайлоо укугу дароо жана массалык түрдө, шайлоо укугу үчүн кандайдыр бир социалдык кыймылды уюштурбастан эле киргизилген. Түркияда демократия калктын саясий катышуусуна жол берилбестен, жогору жактан эле жайылтылган.

Саясий таймашуучулукка өтүүнүн жыйынтыгы катары, активдүү партиялык курулуштун так жана бардык субъектилер тарабынан өздөштүрүлгөн электоралдык таймаштын эрежелери жок эле башталуусу эсептелет. Ушуну менен бирге, көпчүлүк партиялардын туруктуу электоралдык колдоо базаларына ээ болгондугун айтуу үчүн түрк коомчулугунун социалдык жиктелүүсү менен класстык поляризациясынын деңгээли жетишсиз эле.

1950-жылдан тартып, 1960-жылга чейин республиканын башкаруу системасындагы шайлоолордун жыйынтыгын классикалык бир партиялуулук түзгөн. Өлкөдөгү негизги партиялар Демократиялык партия (ДП) менен Элдик-Республикалык партия (ЭРП) болгондугун шайлоонун жыйынтыктарынан көрүүгө болот. Алсак, 1950, 1954 жана 1957-жылдары өткөн парламенттик шайлоодо Демократиялык партия⁴ жеңген.

Олуттуу бир идеологиялык айырмачылыктар жок болгонуна карабастан, Түркиядагы эки партиялуу система саясий системанын туруктуу иштөөсүн камсыздай алган жок. Натыйжада башкаруучу партия менен оппозициянын ортосунда оор тирешүүлөргө жол ачып, саясий режимдин туруктуулугун бузган. ДПнын 10 жылдык башкаруусу системалык кризис жана анын аркасынан 1960-жылы чыккан аскердик төңкөрүш менен аяктап, акырында ДП бийлиги токтотулган.

Учурдагы түрк партиялык системасынын чөйрө сызыктары 1980-1983-жылдары калыптана баштагандыгы айтылат. Аскердик төңкөрүштүн натыйжасында убактылуу орган - Улуттук коопсуздук кеңеши - саясий фрагментация менен экстремизмге жол берилбей турган жаңы партиялык-саясий системаны түзүү боюнча чечкиндүү чараларды көрө баштайт. 1983-жылдагы шайлоо жаңы партиялык системанын түзүлүшүнө жол ачкан: 1970-жылдардагы олуттуу плюрализмдин ордуна үстөмдүк кылуучу партиялуу система келген. Т.Өзалдын «Ата Мекен» партиясы 1983 жана 1987-жылдары өткөн шайлоолордо жеңишке ээ болуп, аталган мезгилде бир партиялуу өкмөттү түзгөн. Тилекке каршы бийликке келген «Ата Мекен» партиясына болгон шайлоочулардын колдоосу улам кийинки шайлоолордо төмөндөй баштаган. Алсак, 1983-жылы 45,1 % добушка ээ болсо, 1987-жылы араң 36,3% алышкан. Ал эми 1991-жылкы шайлоодо лидерлик позициясын жоготкон.

Шайлоочулардын арасында «Ата Мекен» партиясынын абройунун төмөндөшү аскерлердин өлкөдөгү саясий процесстерди көзөмөлдөөсүнүн

---

⁴ Хасанов Р.Ш. Стабильность и изменения в партийной системе Турецкой Республики. // Общество: политика, экономика, право. – 2017. № 8. С.31-34.

алсызданышы, мурунку саясий атаандаштардын жаңы партиялар менен саясатка кайтып келүүлөрү болгон. Натыйжада, өлкөнүн саясий айдынына «Ата Мекен» партиясынан бөлөк мурунку «Адилеттүүлүк» партиясындагы саясатчылардан түзүлгөн оңчул центристтик «Туура Жол» партиясы, «Элдик-республикалык» партиясынын негизинде түзүлгөн солчул центристтик «Социал-демократиялык элдик» жана «Солчул демократиялык» партиялары келген. Ошондой эле «Улутчулдар кыймылынын» партиясынын негизинде «Улутчулдар элдик партиясы» түзүлгөн, ал эми исламисттер «Жыргалчылык партиясына» кошулушкан.

Шайлоолордун жыйынтыгы көрсөткөндөй партиялардын лидерлиги алмашып турган. Мисалы, 1991-жылкы шайлоонун жыйынтыгында «Туура жол» партиясы 27%га ээ болсо, 1995-жылы «Жыргалчылык партиясы» 21,38%, 1999-жылы «Солчул демократиялык» партиясы 22,19 добуш алышкан.

Исламисттик жана улутчул багыттагы партиялар центристтик партиялардын электоралдык алсыздоосунун башкы бенефициарлары болгон. Алар системадан тышкары партиялардан саясий процесстин тең укуктуу катышуучусуна айланып, центристтик партиялар менен бирге коалициялык өкмөттү түзүүгө катышкан.

Ошентип, жүргүзүлгөн анализ Түркиянын саясий таймашуучулукка өткөн учурдан тартып олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болгон партиялык системасынын өнүгүүсү турбуленттик мүнөздө ишке ашкандыгын көрсөтүүдө.

2002, 2015 жана 2018-жылдардагы парламенттик шайлоолордун жыйынтыгы менен ишке ашырылган заманбап трансформациялоо процесси башталган учурда Түркиянын партиялык системасы орточо плюрализмден жогорку чекке жеткен плюрализмге чейин багытын өзгөрткөн. Борбордон качма процесстер центристтик партиялардын электоралдык алсыздоосу менен бирге исламисттик жана улутчул партиялардын алдыга чыгуусуна алып келген.

Түркиянын партиялык системасынын бир нече бөлүккө ажырашы партиялык блоктордун, башкача айтканда, жалпы электоралдык базаны бөлүп турган идеологиялык жактан бири-бирине жакын партиялардын болушу менен

шартталган. Жалпы жонунан төрт негизги партиялык блок: оңчул центристтик партиянын, солчул центристтик партиянын тобу, улутчул жана исламисттик партиялардын топтору пайда болгон.

1983-2000-жылдары шайлоочулар негизги төрт партияга: Адилеттүүлүк жана өнүгүү партиясы (АӨП), Элдик-Республикалык партия (ЭРП), Улуттук кыймыл партия жана курддардын Элдик демократиялык партиясына (ЭДП) биригишкен.⁵

1990-жылдарда Түркия республикасында эки негизги саясий күч болгон оңчул центристтик менен солчул центристтик күчтөрдүн ортосунда атаандаштык күчтүү болгон. Оңчул центристтик күчтөр «Ата Мекен», «Туура жол» партияларына топтолушса, солчул центристтер «Элдик-республикалык», «Солчул демократиялык» партияларына биригишип шайлоочулардын колдоолоруна дээрилик бирдей ээ болушкан. Дагы бир алдыңкы эки саясий күч – исламисттер менен улутчулдар – бириккен платформа болуу менен, бир ири жана бир катар майда партиялар аркылуу көрсөтүлгөн. Алардын электоралдык колдоосу 2-3% дан ашкан эмес. Исламисттик саясий салтка «Жыргалчылык» партиясы (ЖП), ал эми улутчулдук салтка Улутчулдар кыймылынын партиясы (УКП) өкүлчүлүк кылган.

2002-жылы өткөн шайлоонун жыйынтыгында түрк партиялык системасында жаңы бир тенденцияга жол ачылган. Жогорку өтмө барьерин эске алуу менен парламентке кирүүгө ат салышкан партиялардын саны 1990-жылга караганда эки эсе азайгандыгы белгилүү болгон. Электоралдык үч циклдин ичинде (2002, 2007, 2011 жж.) парламенттик партиялардын саны эки менен үчтүн ортосунда өзгөрүп турган. Мисалы, 2002-жылы өлкөнүн парламентине эки гана партия – АӨП менен ЭРП өтсө, 2007-жылы бул эки партияга УКП кошулган, 2011-жылы болсо, өлкөнүн парламенти кайра эле аталган үч партиядан түзүлгөн. 2015-жылы алгачкы жолу Түркиянын

---

⁵ Хасанов Р.Ш. Партийная система современной Турции: факторы трансформации и тенденции развития. Автореферат диссертации на соискание уч.степ. к.полит. наук, по специальности 23.00.02 – политические институты, процессы и технологии. – Пятигорск, 2018. – 34 с. – С.23.

тарыхында бул үч партия менен катар, бөгөөчү тосмону күрддөрдүн кызыкчылыгын коргогон (прокурддук) УКП да жеңип чыга алган.

Бирок, 1990-жылдагы шайлоодон айрмачылыгы – парламенттеги басымдуу көпчүлүк жалгыз АӨП партиясынын колунда болгон. 2002-жылы АӨП 34,3% менен депутаттык мандаттардын 66% на ээ болгон. Андан кийинки шайлоолордун бардыгында аталган партия электоралдык натыйжасын жогорулатууну уланткан: 2007-жылы 46,6%га жетишсе, 2011-жылы 49,8% менен өткөн. 2015-жылдын июнь айында өткөн шайлоодо гана АӨП 13 жылдан бери биринчи жолу 40,87% дык көрсөткүчүнө түшкөн. Бирок, беш айдан кийин мөөнөтүнөн мурда өткөрүлгөн шайлоодо башкаруучу партия 49,5% дык көрсөткүчкө ээ болуп, кайра рекорддук натыйжага жетишти.

2.2- Таблица. Түркиядагы парламенттик шайлоолордун жыйынтыктары (1999 - 2018 жж.)

	2002	2007	2011	2015 (июнь)	2015 (ноябрь)	2018
«Адилетт үүлүк жана өнүгүү» партиясы	10 808 229 добуш, 34,3 %, 363 мандат	16 327 291 добуш, 46,6 %, 341 мандат	21 399 082 добуш, 49,8 %, 327 мандат	18 867 411 добуш, 40,87 %, 258 мандат	23 681 926 добуш, 49,50 %, 317 мандат	21.338.693 добуш, 42,56%, 295 мандат
Элдик- республи калык партия	6 113 352 , 19,4 %, 178 мандат	7 317 808 , 20,9 %, 112 мандат	11 155 97 2, 25,98 %, 135 мандат	11 518 13 9, 24,95 132 мандат	12 111 81 2, 25,32 134 мандат	11.354.190 добуш, 22,64 % 146 мандат
Улутчулд ар кыймыл ынын партиясы	2 635 787 8,4 %, 0	5 001 869 14,3 %, 70	5 585 513 13 %, 53	7 520 006 , 16,2 %, 80	5 694 136 , 11,90 %, 40	5.565.331 добуш, 11,10%. 49 мандат
«Ата Мекен» партияс ы	1 618 465 5,1 %, 0			161 674, 0,35 %	118 803, 0,25 %	4.993.479, 9,96%
Солчул демократ иялык	384 009, 1,2 %		108 089, 0,3 %	85 810, 0,19 %	31 805, 0,07 %	5.867.302 11,70%

партия						
«Туура Жол» партиясы	3 008 942 9,5%, 0			28 852, 0,06 %	14.131 %, 0,03 %	
«Жаштар» партиясы	2 285 598 7,2 %	1 064 871 3,0 %				
Прокүрдүк партиялар	1 960660, 6,21 %, Элдик-демократиялык партия (ДЕНАР)			6 058 489 , 13,12 %, 80 Элдердин демократиялык партиясы	5.148.085 , 10,76 %, 59 Элдердин демократиялык партиясы	

Таблицадан көрүнүп тургандай, 2002-жылдагы шайлоодон кийин ондогон жылдар бою Түркиянын партиялык саясатын чечип келген партиялардын көпчүлүгүнүнүн абалы начарлай баштаган. Мисалы, 1983-жылдан тартып 1991-жылга чейин башкарып келген оңчул центристтик «Ата Мекен» партиясы 1999-жылы 13,2% га жеткен болсо, 2002-жылкы шайлоодо болгону 5,1% алган. Таблицада көрсөтүлгөндөй 1999-жылдагы шайлоодо дагы бир оңчул «Туура жол» партиясы 12% добуш алса, 2002-жылы 9,5% добуш алып парламенттин мандатына ээ болушкан эмес.

Орточо деңгээлдеги улутчулдар, исламисттер, эки жактуу центристтер жана либералдардан турган саясий көпчүлүктү түзө алган АӨП шайлоо компаниясы учурундагы үгүттөө иштерин жандантуунун натыйжасында консервативдик-динчил шайлоочулардын колдоосуна ээ боло алышкан

2007 жана 2011-жылдары өткөн шайлоодо 10%дык тосмодон өтүү мүмкүн эмес экендигине алдын ала анализ кылышкан күрдөрдүн саясий күчтөрүнүн өкүлдөрү парламентке саясий партия менен эмес жеке талапкер катарыш катышышкан. Бул чечим алар үчүн натыйжалуу болгон. Жыйынтыгында парламенттин чакырылыштарында алардын «Тынчтык жана демократия» партиясы жеке фракцияны түзүшкөн. 2015-жылдын июнь айында

өткөн парламенттик шайлоодо прокурддук партиялар үчүн рекорддук көрсөткүч 13,12% га чыккан. 2015-жылдын ноябрь айында өткөн шайлоонун жыйынтыгы боюнча 2% дан ашык добушун жоготкондугуна карабастан, парламенттик статусун сактап калуусу прокурддук партиялар үчүн мурун болуп көрбөгөндөй окуя болду (5-табл.).

УДП ийгилиги бир нече себеп менен түшүндүрүлөт. Биринчиден, жаш партия тек гана прокурддук партиялар эмес, башка коомдук уюмдардын дагы биригишинин натыйжасында түзүлгөн. Ошондуктан, УКП сынын жалгыз гана улутчул күрдөрдөн турган салттуу электораттан тышкары, бийлик жүргүзгөн партиянын саясатына нааразы болгон көп сандагы социалдык топтордун дагы колдоосуна жетише алган. Бул жерде кадыр-баркы булгана элек, шайлоочулардын ишенимине ээ болгон жаш көрүнүктүү саясатчы жана лидер С.Демирташтын инсандык сапаты башкы ролду ойноду. УКП сынын пайдасына Р.Т.Эрдоганга каршы оппозициялык маанайдагы электораттын добуштары да кошулду. Анткени, УКП парламентке өткөн учурда АӨП көп нерсесинен ажырамак. Натыйжада башкаруучу режим парламенттик формадан президенттик башкарууга өтүүнү камсыздаган конституциялык реформаны бир жактуу тартипте ишке ашыруу мүмкүнчүлүгүн жоготмок. Экинчиден, УКП күрдөрдүн консервативдик жана диний бөлүгүнүн, айрыкча мурун происламисттик АӨП үчүн добушун берген сунниттердин колдоосуна ээ болду. Күрд элинин бул тобунун партиялык тандоосунун өзгөрүшүнө Р.Т.Эрдогандын Түркия мамлекетинде «күрд көйгөйүнүн» жок экендиги тууралуу ойлонбой айткан сөздөрү себеп болду. Бул факт консервативдик жана диний күрдөрдө чоң нааразычылык жаратып, натыйжада алар өз добуштарын УКПсына беришкен.[90]

2015-жылдын ноябрь айында мөөнөтүнөн мурда өткөрүлгөн шайлоодо УДП жыйынтыгы 2,3%га төмөндөгөн (июнь айындагы шайлоодо 13,1%га ээ болсо, ноябрь айында 10,8%га түшкөн). Электоралдык колдоосунун азайып кетишинин башкы себеби катары, тыюу салынган Күрд мамлекетинин жумушчу партиясына (КЖП) каршы согуштук аракеттерин жаңылануусу жана

маселени тынчтык жолу менен чечүү процессинин («*Qdzum süreci*») *баишталышы эсептелди.* Июнь айындагы шайлоодо түштүк-чыгыш провинциялардагы шайлоочуларынын көпчүлүк добушунан кол жууган бийликтеги АӨП маселени тынчтык жолу менен чечүү процессин токтотуп, террористтер менен байланышы бар жана исламдык эмес позицияга ээ деген айып менен ДУПсына карата топтоштурулган кампания уюштурду. Мындай шарттарда суннит-күрддөрдүн добушунун көпчүлүк бөлүгү кайрадан АӨПна өтүп кетти. Ошондой эле УКП КЖПнан толугу менен ажырай албагандыгы үчүн либерал электораттын добуштарын да жоготуп алган. Азыркы учурда УДП күчүн жоготуп, партиянын жетекчилиги болсо камакка алынган.[91] Ошентип, акыркы парламенттик беш шайлоонун жыйынтыктары азыркы түрк партиялык системасын үстөмдүк кылуучу партиялуу система катары мүнөздөөгө толугу менен шарт түздү десек жаңылышпайбыз. АӨП акыркы беш шайлоодо тен жеңишке ээ болуп, парламенттин басымдуу бөлүгүн жана бир партиялуу өкмөттү түзүү укугун ала алды. АӨП ээ болгон добуштар менен экинчи орунга чыккан партиянын (Кемалчыл ЭРП) добуштарынын ортосундагы айырмачылык болжол менен 25% түзүп, оппозициянын электоралдык жактан алсызыраак экендигин көрсөттү.

Сыпатталган өзгөрүүлөргө карабастан, түрк партиялык системасы маанилүү жолун жолдоочулукту дагы көрсөтүүдө. Биринчиден, бөлүктөрдөн турган системадан үстөмдүккө ээ партиялуу системага өтүү Түркиянын партиялык системасынын оңчул жана солчул центристтик саясий салттардын тирешүүсүнө жол ачкан эки партиялуу ядросуна таасир эте алган жок. 2002-жылы өткөн шайлоодон баштап, түрк шайлоочулары кайрадан эле эки башкы партиянын – оңчул центристтик АӨП менен солчул центристтик ЭРПсынын айланасына топтолгон.

Экинчиден, мурункудай эле оңчул жана солчул центристтик партиялардын тирешүүсүндө жеңишке оңчулдар жетишкен. Бул болсо, Түркияда оңчул центристтик партиялар гана шайлоочулардын көпчүлүк

добушун ала тургандыгына жана бир партиялуу өкмөттү түзүүгө ишене ала тургандыгын дагы бир жолу далилдеди.

Добуш берүүнүн жыйынтыгында АӨП жана ЭКП оңчул партиялар шайлоочулардын 62%ынын колдоосуна ээ болушса, солчул ЭРП жана УКП партиялары алган добуш 38%дан ашкан эмес.

Саясий фрагментациянын төмөндөшү идеологиялык поляризация деңгээлине оң таасирин тийгизген жок: түрк коомчулугу курч поляризацияланган абалда калып, тирешкен топтор элди ажыратууну андан дагы күчөтүүдө. 2013-2018-жылдары элди бөлүүнүн негизги сызыктары Р.Т.Эрдогандын жактоочулары менен ага каршы чыккандардын ортосунда байкалган.

Борбордук саясий дискурс парламенттик системадан президенттик башкаруу системасына өтүүдөн улам келип чыкты. Башкаруучу режим жеке легитимдүүлүгүн мамлекеттин легитимдүүлүгү менен байланыштырууда: кимде ким башкаруучу режимге каршы чыга турган болсо, улуттук чыккынчы, Түркиянын душманы ж.б. болуп эсептелет. Эң оор окуя - Ислам динин үгүттөөчү Ф.Гүлендин жактоочулары айыпталган аскердик төңкөрүш өткөрүү аракеттери болду. *FETO* деп аталган бул түзүм Түркияда террористтик уюм катары жарыяланды.

Аскердик төңкөрүш аракеттери парламенттик системадан президенттик башкарууга өтүүнү шарттаган конституциялык реформаны даярдоо процессинин активдешүүсүнө алып келди. 2017-жылы өткөн референдумдун жыйынтыктары бири-бири менен келишпес эки лагерге бөлүнүп калган түрк коомчулугунун терең поляризациясын көрсөттү. Шайлоочулардын 51,41% президенттик системага өтүү үчүн, ал эми 48,59% ага каршы добушун берди.[92]

Түркиянын партиялык системасынын трансформациясы социалдык жана саясий бөлүнүүлөрдүн түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөргө байланыштуу болбогондугун белгилей кетүү керек. Электоралдык мейкиндикте мурункудай эле башкы эки маданий алалык - исламист-лаицисттер, түрк улутчулдары -

күрд улутчулдары басымдуулук кылууда. Бирок, АӨП үстөмдүгү мындай бөлүнүүлөрдүн жогоруда айтылгандай конкреттүү партиялар аркылуу көрсөтүлүшүнө оңдоолорду киргизген.

Электоралдык статистиканын анализи менен социологиялык изилдөөлөрдүн экинчи ирет аткарылган анализинин натыйжасында бир катар мүнөздүү белгилер аныкталып чыкты. [93] Айрыкча, парламенттик шайлоолордо партиялардын жыйынтыктарынын бөлүштүрүлүшүндө ачык аймактык чөйрө сызыктар бар. Бул болсо, алдыңкы төрт партиянын бардыгынын тең акыркы беш жылдагы шайлоолордо конкреттүү провинцияларда алдыңкы орунда тургандыгы менен түшүндүрүлөт. Бул төртөөнүн ичинен жалгыз гана АӨП Түркиянын бүтүндөй аймагына тарап, ар түрдүү электоралдык колдоо деңгээлине ээ. Калган үч партия өлкөнүн белгилүү провинциялардагы гана шайлоочулардын добуштарына таяна алат. АӨП көбүнчө Ички Анатолия менен Кара Дениз жээктеринде жайгашкан аймактардын (Конья, Малатья, Кахраманмараш, Кайсери, Күтахья, Эрзурум, Ризе ж.б.) жашоочулары колдоп келишет. ЭРП өзөктүү электораты республиканын батыш жана түштүк провинцияларында: Айдын, Кырklarели, Эдирне, Мугла, Текирдаг, Измир, Анталия ж.б. жайгашкан. ЭРП күрддөр көп жашаган түштүк-чыгыш провинцияларда кадыр-баркка ээ. ЭКП өлкө калкынын түштүк менен батыш тарабындагы жээкке жакын жайгашкан жерлердеги бөлүгүнүн колдоосуна таяна алат. ЭКПнын позициялары Османийе, Ыгдыр, Байбурт, Мерсин сыяктуу аймактарда күчтүүрөөк. ЭРП сыяктуу эле ЭКП күрд провинцияларынын колдоосун ала албайт. Эң акырында, УКП өлкөнүн түштүк-чыгышында жайгашкан Хаккари, Ширнак, Диярбакыр, Мардин, Батман, Тунжели ж.б. күрд провинцияларынын чоң колдоосуна ээ. Демек, республиканын калган бөлүгүндө УКПсынын көрсөткүчтөрү өтө эле төмөн. [94]

Отчеттук мезгил (2007-2018 жж.) боюнча изилдөөлөрдүн натыйжалары түрк шайлоочуларынын партияларды тандоосунда социалдык жана саясий бөлүнүүлөрдүн түзүлүшү чечүүчү мааниге ээ экендигин далилдеп турат.

Башкача айтканда, электоралдык багыттар белгилүү бир социомаданий же этнодиний топторго тиешелүүлүгүнүн негизинде аныкталат. Бийликтин негизги бөлүгүн ээлеген АӨП электоралдык басымдуулугу шайлоочулардын консервативдик-диний жана салттуу сегментинин колдоосун топтой алгандыгына негизделген. Бул топтун негизги бөлүгүн орто же андан төмөнкү билим деңгээли бар, орто жана улуу жаштагы этникалык суннит-түрктөр түзөт. Эң башкы оппозициялык партия деп эсептелген ЭРП – заманбап, «вестернизацияланган» жашоо образын өткөргөн светтик (лаицисттик) электораттын колдоосуна таянат. Булардын негизги массасы толук орто же жогорку билимдүү орто жана улуу жаштагы жарандардан турат. ЭРПсын салттуу түрдө алевиттердин басымдуу көпчүлүгү жактап келет. УКПнын негизги электораты – этникалык күрдөрдөн түзүлгөн. Улутчул УКП - өзүнүн «таанымал эмес» шайлоочулары болбогон жалгыз партия. Башкаруучу АӨП ЭРП менен улутчул-түрктөрдүн добуштары үчүн атаандашып келет (*ulkuculer*).

Ошентип, жүргүзүлгөн анализ 2002-жылдагы шайлоодон кийин түрк партиялык системасынын түп-тамырынан бери өзгөртүлгөндүгүн көрсөтүүдө. 1990-жылдарга мүнөздүү жогорку электоралдык өзгөрмөлүүлүккө ээ жана ашкере фрагментацияланган система үстөмдүк кылуучу партиялуу система менен алмаштырылды. Электоралдык жылышуунун натыйжасында Түркиянын партиялык системасы төрт партиялуу негизге ээ болуп калды.

Башкаруучу АӨП 2001-жылы түзүлгөндөн тартып эле, эл аралык массалык маалымат каражаттары партияга «орто деңгээлдеги исламисттерге» таандык мүнөздөмө беришкен, ал эми АӨП өздөрүн саясий көз караштарын консервативдик демократиялык мүнөздө баалашкан. Алардын идеологиясынын негизин үй-бүлө, мекенчилдик, диндик мүнөздөгү салттуулук менен демократия, адам укуктарын камтыган либералдуулуктун баалуулуктарынын синтези синтези түзгөн[95]. Партиянын идеологдорунун пикири боюнча, булардын акыркысы «Адилеттүүлүк жана өнүгүү» партиясын исламисттик саясий салттан обочолотушу керек эле.

ЭРП идеологиясы модернизациялык революционизм жана «6 жебе» концепциясынын негизиндеги кемалдык, ошондой эле социал-демократиянын универсалдуу принциптерге негизделген. «Партиялык идеологиянын борбордук доктринасы – өз ичине республиканизм, улутчул-мекенчилдик, элдүүлүк, державалуулук, лаицизм, революционизм сыяктуу 6 принципти камтыган «6 жебе»⁶[96] концепциясынан турат.

УКП идеологиясы түрк улутчулдугу менен исламдык бирдейликтин синтезин түшүндүрөт. Партиянын идеологиясынын негизги принциптери партиянын түзүүчүсү А.Түркештин «9 нур» аттуу доктринасында баяндалган. Буларга улутчул-мекенчилдик, идеализм, коллективизм, аграризм, сциентизм, элдүүлүк, индустриализм, эркиндик жана прогресс кирет. Партия пантүркчүлүк, күрд сепаратизмине каршы аракет идеяларын тутуп, Түркиянын ЕБне кирүүсүнө сын көз менен карайт жана светтүүлүк принцибин жактайт.[97]

Бир нече солчул, күрддөрдүн жана «жетиле элек» партиянын биригүүсүнүн натыйжасында түзүлгөн УКПнын идеологиясы социал-демократиялык катары мүнөздөт. Партиянын программасына анализ кылууда партиянын идеологиясы так, даана белгиленбеген. Программада доктрина менен так принциптердин жоктугунан жалпы эркиндик, улуттук, диндик, гендердик тең укуктуулук жоктугуна болгон нараазычылыктар берилген. [98]

Ошону менен бирге, Түркияда өткөн акыркы шайлоо кампанияларынын анализинин натыйжасында, алдыңкы саясий партиялардын салттуу идеологиялык центристтик риторикадан баш тартып, электоратты тартуу үчүн популисттик ыкмаларга ооп кеткендиги белгилүү болду. Партиялык программалардын алгачкы анализи алардын идеологиялык компоненттеринин төмөндөп кеткендигин аныктаган. Мисалы, төрт партиянын ичинен «Идеология» деп аталган бөлүм бир гана партиянын программасында бар (ЭРПтин программасында) экендиги аныкталган. Ошондой эле УКПнын программасынан партиянын идеологиясынын негизин түзгөн белгилүү

---

⁶ Галкина, Е.В., Хасанов Р.Ш. Идеологическое измерение партийно-политического пространства. //Вестн.Волгогр. гос. Ун-та. Серия 4, Ист. 2015. №6 (36). – С.38- 46– С.4.

доктриналар менен принциптерге шилтемелер кездешет. АӨП программасында партия өзүнүн саясий ишмердүүлүгүндө идеологияга эмес, заманбап демократиялык баалуулуктарга маани берилери белгиленген. Программада берилгендей, партиянын башкы максаты – коомчулукка кызмат кылуу. УКП программасында «идеология» деген сөз бир дагы жолу учурабайт, муну менен катар, кайсы бир идеология же доктринага карай шилтеме дагы берилген эмес.[99]

АӨП шайлоо алдындагы программасында үч негизги темага: демократияны өнүктүрүү, экономиканы либералдаштыруу жана ЕБге кирүүгө өзгөчө көңүл бөлүнгөн. АӨП жаңы конституцияны иштеп чыгууга, салык, билим берүү жана сот тармагында реформа жүргүзүүгө, калктын аз камсыз болгон катмарына, аялдарга жана жаштарга жардам көрсөтүүнү убада кылган. АӨП партиянын «элдүүлүгүнө», коомго кызмат кылууга, элди коомду бөлүп-жарууга аракет кылып жаткан оппозицияга каршы бириктирүүгө багыт алууга өзгөчө басым жасаган. [100] Демократиялык шайлоодо АӨП шайлаган түрк жарандарынын көпчүлүгүнүн колдоосуна ишеним партия үчүн кемалисттик элитадагы оппоненттери менен ат салышуудагы маанилүү стратегиялык компонент болуп калды. Эл эркине багытталган мындай пикир партиянын шайлоо алдындагы ураандарында да чагылдырылган: «Жетишет, чечим элдики» (*Yeter, karar milletindir*). Бул ураан 1950-жылдагы шайлоодо Демократиялык партиянын «Жетишет, сөз элдики» (*Yeter, soz milletindir*) деген ураанынын бир аз өзгөртүлгөн түрү эле. Бул өтүмгө карай маанилүү шилтеме болуу менен катар, башкаруучу АӨПнын оңчул центристтик саясий салтка тиешелүү экендигин көрсөтүүсү зарыл болчу.

АӨПнын өзүнөн мурунку партиялардын тажрыйбасын колдонуусу бир гана ураандар менен чектелген жок. Мисалы, электоратты мобилизациялоо үчүн башкаруучу партия 1990-жылдары исламисттик партиялар активдүү колдонгон механизмдерге кайрылды. Түркология боюнча адабияттарда алар «кызмат партиясы» (*hizmet partisi*) деген түшүнүк менен берилет. Аталган мобилизациялык стратегиянын өзөгү - жергиликтүү партиялык ячейкаларды

мүмкүн болушунча көбүрөөк тартып, ар бир шайлоочу менен өзүнчө иштеп, аларга конкреттүү маселелерди чечүү үчүн жардам берүү. Бул максатта АӨП материалдык жардамдан тышкары, үгүт иштерин жүргүзүп, калкка ар кандай маселелер боюнча партиянын позициясын түшүндүрүп берүү иштерин аткарган миңдеген партия мүчөлөрү менен ыктыярдуу катышуучулардан турган штабды түздү.

Оппозициялык ЭРПнын электоралдык стратегиясы башкаруучу партиянын саясатын ыраттуу түрдө дискредитациялоого негизделген. Мындай мамилеси шайлоо алдындагы үгүттөө иштеринде колдонулган материалдарда ачык-айкын чагылдырылган: «Калпың менен бирге кет» (*Yalanini da Al Git*), «Эрдоган терроризмге каршы ушинтип күрөшүүдө» (*Taayip'in Teror Karşmnda Duruşu*). ЭРП республикалык баалуулуктардын башкы коркунучу катары жарыяланган АӨПна каршы секулярдык Түркиянын кайраттуу коргоочусу катары көрсөтүүгө аракет кылган.

Социалдык жана экономикалык өнүгүү жаатында партиянын программасына этатизм принциптерине кайрылуу аракети мүнөздүү эле. Мисалы, мамлекеттик ишканаларды жеке менчикке чыгаруудан баш тартуу, айыл чарба жана өнөр-жай тармактарына мамлекеттик субсидияларды бөлүп берүү, ДВФ менен кызматташууну кайра карап чыгуу, жумушсуздар менен эмгек ардагерлерине социалдык жардам көрсөтүү ж.б. Күрд маселесине ЭРП улутчулдук позициясы менен караган, тактап айтканда Ирак Күрд мамлекетин түзүү мүмкүндүгүнө каршы күрөшүү, Түркиядагы күрддөргө карата катаал саясат жүргүзүү [101] сыяктуу иш-аракеттер белгиленген. ЭРП Дубайда өткөн АӨПнын америкалыктар менен жашыруун жолугушуусу учурунда Түндүк Иракка аскерлерди киргизүүдөн баш тартуусу үчүн партия миллиард доллар алгандыгы тууралуу маалымат тараткан. Мындан тышкары, ЭРП террористтик коркунуч алдында алсыз деп АӨПсын күнөөлөп чыккан.

Улутчулдук дискурс дагы УКПнын электоралдык стратегиясынын негизги өзөгү боло алды. Партиянын башкы милдети өзү менен АӨП ортосундагы айырмачылыкты көрсөтүү эле. Себеби, эки партия тең улутчул

шайлоочулардын колдоосу үчүн ат салышып жаткан. УКП атаандаш АӨПнын тышкы жана ички саясатын ыраттуу түрдө дискредитациялоого умтулган: УДП шайлоочуларга эгерде АӨПсына добуш бере турган болсо, анда алар Түркиянын 36 бөлүккө ажырашы үчүн добуш берерин айтып, аларга эскертүү жасаган; Түркия үчүн жаңы Түндүк келишимин даярдап жаткан атаандашын бардык жерде жамандаган. Мындай пикири партиянын шайлоо алдындагы ураандарында да чагылдырылган: «Бир мекен, бир туу» (*Tek Vatan, Tek Bayrak*), «УКПсына бийлик» (*MHP Tek Başına*). «Бир улут, бир туу, бир мекен, бир мамлекет» ураанынын АӨПсы тарабынан да колдонулгандыгын белгилей кетүү керек. Бирок, эгерде бул ураанды УКП түрк улутчулдугу маанисинде колдонгон болсо, АӨП өлкөдө жашаган улуттардын биримдигине басым жасоо менен колдонгон.

УКПнын АӨПсына карата айыптоочу риторикасы «Мекенди сатып түгөтүү» (мамлекеттик ишканаларды жеке менчикке өткөрүү тууралуу сөз болууда), башкаруучу партиянын күрд маселесине, анын ичинде КЖП лидери А.Оджаландын жаза чарасына (УКП А.Оджаландын дагы эле өлүм жазасына тартылбай жүргөндүгү үчүн АӨПсын күнөөлөгөн) карата саясаты сыяктуу темаларды камтыган.[102]

Түркиядагы шайлоодогу проблемалардын бири күрддөрдүн атаандаштыкты жаратуусу. 2007-жылдагы өткөн шайлоода күрддөр партиялык тимеге кирүү аркылуу катыша алышпаган. Бирок күрд лидерлери көз карандысыз талапкерлер катары шайлоодо мандат алууга жетишишкен. Парламенке алардын 20 өкүлү өтүп Демократиялык коом партиясы (ДКП) деп аталган фракцияны түзүшкөн.

2011-жылдагы шайлоонун жыйынтыгында партиялардын электоралдык стратегияларында маанилүү бир катар өзгөрүү келип чыккандыгы аныкталган. Бул эң биринчиден шайлоо кампаниясынын саясий мазмунунун өзгөрүшү менен байланыштуу эле. Мисалы, 2011-жылга карата АӨП бийликти толугу менен колуна алган, секуляристтик жетекчилерди өкмөткө таасир этүү мүмкүнчүлүгүнөн ажыраткан соттук реформаны ишке ашырган.[103]

Мындай шарттарда АӨП саясий жана экономикалык туруктуулук менен өнүгүүнү камсыздоо жаатындагы партиянын жетишкен ийгиликтерин жайылтууга басым жасады; партиянын урааны - «Мурдагы кыял чындыкка айланды» (*Hayaldi, Gergek Oldu*). Партиянын шайлоо алдындагы «Түркия даяр. Максат 2023» деп аталган манифестинде жаңы жарандык конституцияны иштеп чыгуу аркылуу республиканы андан ары демократиялаштыруу, социалдык жана экономикалык жактан өнүктүрүү, 2023-жылы белгилене турган Түркиянын 100 жылдыгына карата бүтүрүлүшү пландалган мега-долбоорлорду ишке ашыруу боюнча максаттар белгиленген. АӨПсынын программасында түштүк-чыгыш провинциялардагы күрд шайлоочуларына кайрылуу жасалып, элдин биримдиги жана бир туугандыгынын (*Birlik-Berberlik*) баса белгиленип кетиши өзгөчө орунду ээлеген. АӨП аймактын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө, калкты даректик колдоого жана консервативдик баалуулуктардын жалпылыгына басым жасаган.[104]

2007-жылдагы шайлоо кампаниясына салыштырганда АӨП электоралдык стратегиясынын дискурстук бөлүгүндөгү башкы өзгөрүү катаал мажоритардык принциптерге негизделгендиги менен түшүндүрүлөт. АӨП өзүн демократиялык реформалар менен саясий туруктуулукту камсыздай ала турган жападан жалгыз партия экендигин, калган партиялардын буга чамасы келбестигин жана шайлоочулардын колдоосуна татыктуу эмес экендигин ачык эле көрсөткөн. Чындыгында, аталган шайлоодо АӨП Түркиянын келечегин чечүү укугун ийгиликтүү монополизациялай алган. Мунун далили катары, партиянын 2023-жылга чейин эсептелген программасын да айтууга болот.

ЭРП 2011-жылдагы шайлоого жаңы жетекчи менен катышты. Партиянын мурунку лидери Д.Байкал массалык маалымат каражаттарында жарыяланган чыр-чатактуу окуялардын натыйжасында ээлеген ордун таштап кетүүгө аргасыз болгон.[105] Жаңы лидер болуп шайланган К. Кылычдароглу партиянын жаңылануусу боюнча демилге көтөрүп чыкты. Программалык деңгээлде бул катаал кемализмден заманбап социал-демократияга өтүү аркылуу чагылдырылды. Партиянын электоралдык стратегиясы көп кырдуулук багытын

тандап алды: ЭРП программасында социалдык катмарлардын бардыгы камтылды, демократиялык реформаларга, туруктуу экономикалык өнүгүү жана калктын аз камсыз болгон катмарларына жардам берүүгө басым жасалды. Жаңыланган ЭРП күрд маселесин чечүү боюнча мамилесин да өзгөрттү. Ал мурунку улутчулдук позициясынан демократиялык принциптерге өттү. Мындан тышкары, партия аскердик жана жарандык мамилелерди кайра карап чыгуу, демократиялык эркиндикти кеңейтүү багытында сунуштарды киргизди.[106]

Партияны жаңылоо олуттуу тобокелдерге да жол ачуусу ыктымал эле. Бир жагынан жашоо шартын жакшыртуу боюнча популисттик убадалар калктын аз камсыз болгон катмарынын добуштарын алууга мүмкүндүк жаратмак. Экинчи жагынан, «оң тарапка жылуу» жана күрд маселеси боюнча мамилени өзгөртүү партиянын ырааттуу кемалисттердин добушунан ажырап калуусу үчүн себеп болмок. Мындан тышкары, жаңылануусуна карабастан, шайлоочулардын көпчүлүк бөлүгүнүн аң сезиминде ЭРП мурункудай эле кемалисттик элита менен байланышкан бойдон кала берген. ЭРП туш болгон мындай имидждик тузакты Р.Т.Эрдоган кооздоп сүрөттөп берген. Анын айтымында, ЭРП реформалана албайт, себеби партия – согуштук төңкөрүштү колдогон саясий салттын мураскери болчу.[107]

Башка бир оппозициялык партия УКП үчүн, 5 жылдан кийин парламентке кайра келүүсүн шарттаган 2007-жылдагы шайлоодо жетишкен ийгилигине салыштырмалуу, 2011-жылдагы шайлоо дагы бир жаңы сыноо болду. 1990-жылдары исламисттик «Жыргалчылык» партиясы менен кемалисттик бюрократиянын ортосундагы тирешүүдө бейтараптыкты сактап турган УКП 2000-жылдары күчтөрдүн теңдеминин өзгөрүшү менен АӨП бийлигинин же ЭРК жетекчилиги алдындагы кемалисттердин тарабына өтүү боюнча чечим кабыл алуусу кыйынга турду. П.Шлыковдун байкоосуна караганда, түрк партиялык системасындагы көйгөйлөрдүн ачык көрүлүшү «саясий унчукпай калуулардын» тактикасынын маанисин жоготту; партиялар негизги саясий маселелер боюнча позициясын так белгилөөгө тийиш эле.[108]

Анткен менен 2011-жылы өткөн шайлоодо УКП электоралдык стратегиясын түп-тамырынан бери кайра карап чыкпастан, үстүртөн эле чаралар менен чектелди. Айрыкча, УКП салттуу улутчулдук дискурстан тышкары, мурунку кампаниялар менен салыштырмалуу бул ирет социалдык-экономикалык маселелерге көбүрөөк басым жасай тургандыгын шайлоо алдындагы манифестинде чагылдырган.[109] Бирок, жогоруда белгиленип кеткендей, басымдын баалуулуктарга байланыштуу тирешүүлөрдөн экономика менен социалдык туруктуулукка өтүп кетүүсү алдыңкы бардык партиялардын стратегиясындагы жалпы бир бөлүм болуп калды. Муну менен бирге, УКП үчүн мурункудай эле «идеалисттердин» (*ilkiciler*) өкүлчүлүгүндө «өзөктүү электораттан» кол жууп калбоо маанилүү болчу. Себеби, шайлоочуларын акырындап АӨП өз тарабына өткөрө баштаган. УКП кайрадан айыптоочу риториканы колдонду: башкаруучу партияны Түркиянын биримдигин бузуп жаткандыгы, федералдаштырууга умтулгандыгы жана шайлоочулардын партияга болгон ишенимин жок кылуу аракеттерин көрүп жаткандыгы менен айыптап чыкты.[110] Шайлоочулардын ишенимин жок кылуу аракеттери боюнча айыптоосу шайлоо кампаниясынын учурунда ММКларда чоң мансаптагы УКПсынын мүчөлөрүнө карата компрапаттык мүнөздөгү макалалар жарыялангандыгы менен түшүндүрүлөт.[111]

2011-жылдагы шайлоо күрдөрдүн кызыкчылыгын коргогон 2009-жылда иш-аракетине тыюу салынган ДКПнын жолун жолдоочу «Тынчтык жана демократия» партиясы (ТДП) үчүн дагы оор болду. Партия бир жагынан 10% бөгөт тосмону жеңүү үчүн мүмкүнчүлүгүнүн аз экендигин түшүнүп турса, экинчи жагынан, күрд шайлоочуларынын консервативдик бөлүгүнүн добуштары үчүн АӨП менен ири бир атаандаштык бар эле. ТДП кайрадан эле «Эмгек, эркиндик, демократия» [112] аттуу жалпы платформанын эгидасы алдында көз карандысыз талапкерлерди чыгаруу стратегиясын тандап алды.

2015-жылдын июнь айында өткөрүлгөн шайлоонун күн тартибинде конституциялык реформа, экономиканын стагнациясы, күрд маселеси маанилүү темалар катары белгиленди. Башкаруучу партия тарабынан иштелип чыккан

Республиканын баш мыйзамынын жаңы долбоорунда парламенттик башкаруудан президенттик башкаруу системасына өтүү каралган. Оппозиция жаңы Конституциянын кабыл алынышы керек экендигине макул болуу менен бирге, АӨП сунуштаган долбоорго каршы чыгып, Р.Эрдоганды бийликти узурпациялоо аракеттери үчүн айыптаган.

2015-жылдын июнь айындагы шайлоонун алкагында жүргүзүлгөн шайлоо кампаниясы АӨП үчүн анын алгачкы жолу шайлоого көп жылдан берки лидери Р.Т.Эрдогандын жетекчилиги астында эмес, өзүнчө аттангандыгы менен өзгөчөлөндү. 2014-жылы АӨПсынын түзүүчүсү өлкөнүн президенттигине шайлангандан кийин, ал, Конституцияга ылайык, партиянын төрагалыгынан кеткен. Анын жаңы лидери болуп, мурунку тышкы иштер министри А.Давутоглу дайындалган.

2015-жылдын июнундагы шайлоодо АӨП электоралдык стратегиясы көп жагынан 2011-жылдагы «Жаңы Түркияны» куруу (*Yeni Türkiye*) аттуу шайлоо кампаниясынын мотивдерин кайталаган. Бирдей аталыштагы документте башкаруучу партия 2023-жылга чейин ишке ашырылууга тийиш болгон маанилүү чаралардын тизмесин берген. Мындай иш-чаралардын ичинде 1980-жылы аскердик хунта тарабынан даярдалган мурдагы эски конституциянын ордуна жаңы демократиялык конституцияны иштеп чыгуу, туруктуу социалдык-экономикалык жана технологиялык өнүгүүнү камсыздоо, маданият менен билим берүү тармагына колдоо көрсөтүү, социалдык инфратүзүмдү жана шаардык чөйрөнү өнүктүрүү ж.б. маселелер каралган эле.[113] Салттуу түрдө АӨП өткөн мөөнөттөрдөгү жетишкен ийгиликтерин көрсөтүү менен, ири өлчөлдөгү 100 долбоорду сунуштаган. Ошентип, партия шайлоочуга келечектин образын сунуштап, ал эми мурунку жетишкендиктери тууралуу маалымат жайылтуусу аталган образды чындыкка айлантууга дарамети жете тургандыгынын далили катары кызмат кылышы керек эле. Партиянын өзгөчөлүгүнүн позициясы анын ураандарынын биринде чагылдырылган: «Алар сөз менен, АӨП иш менен» (*Onlar konusur, AK Parti Yapar*). «Алар» деп, партия оппозицияны атаган.

Муну менен бирге, күчтүү бир шайлоо кампаниясы менен административдик булакты колдонгондугуна карабастан, АӨП 2002-жылдан бери алгачкы жолу парламенттеги басымдуу көпчүлүк ордуна ажыраган. 2011-жылга салыштырмалуу АӨП жыйынтыгы 9%га төмөндөгөн (49%дан 40%га түшкөн). Мунун башкы себептери болуп, конституциялык реформаны туура жагынан берүү жөндөмдүүлүгүнүн жоктугу, күрд маселесине көңүл бөлбөө, ошондой эле Р.Т.Эрдогандын Түркияда «күрд маселеси» жок экендиги тууралуу ойлонбой аткан сөздөрү [114] сыяктуу бир нече фактор белгиленген. Түркиянын Сирия кампаниясына катышуусунун бир жаксыз натыйжалары жана өлкөгө качкындардын көп кириши сыяктуу окуялар дагы партиянын кадыр-баркына шек келтирди.

Июнь айындагы шайлоодо ЭРП электоралдык стратегиясы бир нече аспектини өз ичине камтыган. Партиянын борбордук шайлоо алдындагы «Жалпы эл кол чабабыз» (*Milletce alkişliyoruz*) жана «Келип добуш бергиле, алар кетишсин» (*Gelin ou verin gitsinler*) сыяктуу ураандары башкаруучу партияга карата айыптоочу риториканы чагылдырган. «Давутоглу мырза, биз эмне үчүн кол чабуудабыз?» (*Neden mi alkişliyoruz Ahmet bey?*) [115] деп аталган АӨПнын жетише албай калган ийгиликтеринин тизмесин камтыган баракчалар таратылган.

ЭРПсынын шайлоо кампаниясы партиянын толугу менен заманбап социал-демократияны көздөй бурулгандыгын көрсөтө алды: анын «Татыктуу жашоо мүмкүн болгон Түркия» (*Yasacak bir Türkiye*) деп аталган шайлоо алдындагы программасы социалдык жана экономикалык өнүгүү, демократиялаштыруу, улутуна, динине ж.б. өзгөчөлүктөрүнө карабастан, бардык жарандар үчүн бирдей укуктар менен мүмкүнчүлүктөрдүн камсыз кылынышы туурасында популисттик убадаларга толуп калган. [116]

Электоратты мобилизациялоо боюнча ЭРП «Адилеттүүлүк жана өнүгүү» партиясынын даректик колдоо көрсөтүү (*AK Parti*) багытындагы стратегиясын өздөштүрүп алган: партиялык ячейкалар шайлоочулары менен байма-бай жолугушуп, материалдык жардам көрсөтүп турушту, партиянын лидери 66

провинцияны кыдырып, масштабдуу турне жасады, 100дөн ашуун ири митинг уюштурду. Мындан тышкары, партия ички праймериздерди өткөрүү практикасын маанилүү өлчөмдө кеңейтти; алар 41 провинциядагы (81 провинциянын ичинен) 55 шайлоо округунан өтө алышты. [117] Праймериздердин башкы максаты болуп, партиянын ички процессине динамизм берүү, кадрдык курамды жаңылоо жана жаңы өкүлдөрдү тартуу иш-аракеттери эсептелген.

Улутчул УКП электоралдык стратегиясын кайрадан эле башкаруучу партияга карата салттуу айыптоочу дискурстун негизинде түздү. «Эсте» деген көзгө көрүнүктүү ураан шайлоочуга АӨП бийлиги алып келген «кыйроону» элестетиши керек эле. Өзгөчө басым өлкө бүтүндүгүнүн бузулушуна, АӨП тарабынан көтөрүлүп чыккан күрд маселесин тынчтык жолу менен чечүү процессинин натыйжасы катары түрк улутундагы элдердин биригүүсүнө жасалган. (*Qozim sireci*). УКП президенттик системага өтүүгө каршы чыгып, бул багытта АӨП дискредитациялоо максатында 2013-жылдагы жемкордукка байланышкан чыр-чатактары тууралуу темаларды байма-бай колдонду. [118] УКПсынын программасы дагы популизмге толгон эле: калктын аз камсыз болгон катмарларына жана жаш үй-бүлөлөргө жөлөк пул төлөп берүүдөн баштап, бааракыларды көбөйтүү жана жумушсуздук менен күрөшүүгө чейин куру убадалар айтылган.

Прокүрдүк Элдердин демократиялык партиясы (мурун тыюу салынган ТДП жолун жолдоочусу) үчүн 2015-жылдагы шайлоодо башкы максат – 10% тосмону жеңип чыгуу эле. Партия күрд маселесин тынчтык жолу менен чечүү, президенттик системаны сынга алуу жана жаңы конституцияны иштеп чыгуу сыяктуу күн тартибиндеги бир нече темага токтолгон. Прокүрдүк партиялардын электоралдык стратегиясы мурунку шайлоодогу стратегиядан бир топ айырмаланып калгандыгын белгилей кетүү зарыл. Биринчиден, ЭДП «бардыгын камтыган» партиялык мүнөзгө ээ болду. Бул болсо, партиянын алгачкы жолу белгилүү бир улут же аймакка эмес (күрд элине), жалпы Түркияга кайрылуу жасагандыгы менен көрсөтүлгөн. Мында улутуна, динине

карабастан бардык жарандардын тең укуктуулугуна, көп улуттуу жана көп маданияттуу Түркияны өнүктүрүүгө, гендердик теңдикке, жыныстык азчылыктардын укугун коргоого көбүрөөк басым жасалган. Экинчиден, партиянын лидеринин ролу маанилүү өлчөмдө жогорулады. Лидердин милдетин кошо төрагалык кылуучу С.Демирташ аткарып, жаш жана төрт тарабы келишкен саясатчы партиянын шайлоо кампаниясынын тоомчекитине айланды.

2015-жылдын ноябрь айында мөөнөтүнөн мурда өткөрүлгөн шайлоо курчуган саясий каатчылык шарттарына дуушар болду. Июнь айындагы шайлоонун жыйынтыгында парламенттик партиялар коалициялык өкмөт түзүү жаатында бир пикирге келе албай калгандыктан, мөөнөтүнөн мурда шайлоо өткөрүү тууралуу чечим кабыл алынган. Мында коалициялык өкмөттү түзүүнүн айланасындагы перипетиялар террористтик активдүүлүк менен коштолуп, өкмөт көйгөйдү тынчтык жолу менен чечүү процессин токтотуу жана Күрд мамлекетинин Жумушчу партиясына каршы антитеррордук иш-чараны кайра баштоо тууралуу билдирүү жасады. Мындан тышкары, экономикалык абалдагы начарлай берди. Булардын бардыгы башкаруучу партия менен оппозициянын ортосунда катуу тирешүү жаратты.

АӨПсынын электоралдык стратегиясы партиянын артыкчылыгын көрсөтүүгө негизделген: шайлоочунун алдына – же бир партиялуу АӨПсынын өкмөтү, же саясий каатчылыктын күчөшү жана өлкөдөгү абалдын туруктуулугунун бузулушу деген эки катуу тандоону коюшкан. Бул позиция партиянын шайлоо алдындагы ураандарында чагылдырылган: «Добушунду туруктуулук үчүн бер», «Түркиянын пайдасы үчүн ишти жалгыз жүргүзүү», «Туруктуулук, тынчтык, ынтымак», «Мен, сен жок! Түркия гана бар».[119] АӨПсынын башкы максаты өзөктүү электоратты максималдуу түрдө мобилизациялоо (берилген баалар боюнча, июнь айында шайлоо участкаторуна келбей калган 45%га чейинки шайлоочулар АӨПсынын жактоочулары болгон), ошондой эле кол жууп калган улутчулдар менен диний күрддөрдүн добуштарын кайра кайтаруу эле. АӨП талапкерлердин тизмесин жаңылап,

коопсуздукту камсыз кылуу, терроризмге каршы күрөшүү, натыйжалуу башкаруу, социалдык-экономикалык өнүгүү сыяктуу маселелерди камтыган учурдагы саясий күн тартибине токтолуу менен президенттик системага байланыштуу теманын артикуляцияланышын чектеди. АӨПсынын жеңиши үчүн бутактарга бөлүнгөн партиялык түзүм, алдыңкы ММКлар, муниципалдык башкармалыктар, партия менен жакын байланышы бар кайрымдуулук фонддору менен мусулмандардын уюмдары колуна келген аракеттерди аткарышты.

Мөөнөтүнөн мурун өткөрүлгөн шайлоодо негизги оппозициялык партия катары эсептелген ЭРП бөлүндүгө учураган коомду бириктирүүгө жөндөмдүү жалгыз саясий күч катары өзүн көрсөтүүгө аракет кылган. ЭРП «Баарынан мурда Түркия», «Биз барбыз, биз чечебиз» сыяктуу ураандарды колдонгон. Партиянын саясий дискурсу реалдуу демократиялаштыруу, күрд көйгөйүн тынчтык жолу менен чечүүдө жаңы багыт жана ыкмаларды демилгелеп чыгуу боюнча темалардын айланасында курулган. ЭРПсынын атаандашы «Адилеттүүлүк жана өнүгүү» партиясын бийликти оппозиция менен бөлүшүүнү каалабагандыгы үчүн айыптап, коалициялык өкмөт боюнча сүйлөшүүлөрдүн тийиштүү натыйжага жетпей калгандыгын белгилөө менен катуу сынга алган. Муну менен катар эле, кемалисттер кайрадан президенттик системага өтүүгө каршылыгын билдирип чыгышты. ЭРПнын программасы олуттуу мааниге ээ болбогон чаралар менен гана чектелип, басым жаштар саясатына, башкача айтканда, билим берүү реформасына, жеткиликтүү социалдык чөйрө, жаш муунду жумушчу орундар менен камсыз кылуу жана башка ушул сыяктуу маселелерге жасалган. [120]

ЭКП кайра эле башкаруучу партияга карата катуу айыптоочу риториканы тандап алды. ЭКПнын башкы максаты – улутчул электоратты топтоп, ошол эле учурда партиянын коалициялык өкмөткө катышуудан баш тартуусуна байланыштуу беделине шек келтирүү коркунучун азайтуу эле (Д. Бахчели «Жок мырза» (*hayircibasi*) деген атка конгон. Шайлоо алдындагы ураан катары,

ЭРП «Түркиянын келечеги үчүн добуш бер» (*Turkiyenin gelecigine oy ver. Sen, bilirsin turkiye*) лозунгун тандаган.

ЭДП шайлоо кампаниясын абдан оор шарттарда өткөрдү. Түркиянын түштүк-чыгыш бөлүгүндө терроризмге каршы иш-аракеттин кайра башталышы күрд маселесин курчутуп жиберди. Башкаруучу партия ЭДПны террористтер менен байланышы жана сепаратизм боюнча күнөөлөп, ага каршы чоң чабуул баштады. Анкарада солчулдар уюмдары менен профсоюздардын ЭДП менен биргелешип митинг өткөрүп жаткан учурда ишке ашырылган теракт 100 кишиден ашуун адамдын өмүрүн алып кеткен. Өмүрү кыйылгандардын арасында ЭДПсынын атынан талапкерлер да болгон. Натыйжада партия эл алдында өткөрүүнү пландаган көптөгөн иш-чаралардан баш тартууга аргасыз болду. Мындан тышкары, партиялык ячейкалар массалык кол салууларга учурап, 5000ден ашуун мүчөсү камакка алынды. Үзгүлтүккө учураган партиянын шайлоо кампаниясы АӨП саясий оппоненттикке, ок атууну токтотуу талабы жана тынчтык тууралуу сүйлөшүүлөргө негизделген. Шайлоодо аталган партиянын натыйжаларынын төмөн көрсөткүчтө болуп калышы шайлоо кампаниясынын начар уюштурулгандыгынан улам болду. Анын үстүнө, ЭДП КРП менен байланышын үзө алган жок, бул болсо партиянын легитимдүүлүгүнө сокку урду.[121]

Төмөндө келтирилген таблицада 2007-2018 ж.ж. шайлоолордун күн тартибинде белгиленген башкы маселелер боюнча партиялык позициялардын динамикасы көрсөтүлгөн. Маанилүү маселелер катары, жаңы конституцияны иштеп чыгууга карата мамиле, конституциянын мазмундук бөлүгү боюнча сунуштар, башкаруу формасын өзгөртүү багытында белгиленген пландарга көз караш, күрд маселесин артикуляциялоо жана диний жана светтик чөйрөлөрдүн өз ара катышы сыяктуу маселелер каралган. Таблица акыркы 10 жыл ичинде саясий күн тартибинин өзөктүү маселелери боюнча партиялардын позициялары кандайча өзгөргөндүгүн чагылдырат.

2.3 - Таблица 2007-2018 ж.ж. шайлоолордун күн тартибинде белгиленген башкы маселелер боюнча партиялык позициялардын динамикасы (шайлоо алдындагы программаларына жүргүзүлгөн талдоонун негизинде)

Партиялар	Жылдар	Маселелер				
		Жаңы конституцияны иштеп чыгуу	Жаңы конституциянын негизин кандай принциптер түзүшү керек?	Башкаруу формасы	Күрд маселеси	Светтик жана диний чөйрөлөрдүн өз ара катышы
«Адилет түүлүк жана өнүгүү» партиясы	2007-ж.	«Макул»	1982-жылы аскердик хунта тарабынан кабыл алынган мурунку конституциянын ордуна жаңы «Жарандык» конституция. Демократиялык, светтик, социалдык, укуктук мамлекет.	Президенттин ыйгарым укуктарын тактоо менен парламенттик башкаруу системасын сактап калуу	Түз жана ачык айтылбайт, өлкөнүн түштүк-чыгыш аймагын өнүктүрүү тууралуу айтылат, бирок биримдикке жана «Бир улут, бир туу, бир мекен, бир мамлекет» принцибине көбүрөөк басым жасалат	Партия өзүн бардык конфессияларга бирдей мамиле кылуусу жагынан лаицизмдин кепили деп атайт; абийир жана дин тутуу эркиндиги
	2011-ж.	«Макул»	«Жарандык» конституция, демократиялаштыруу, жарандардын укук жана эркиндигин коргоо, инклюзивдүүлүк, бүтүндүк, плюрализм,	Атайын басым жасалбайт; түрк эли чечет	Түз жана ачык айтылбайт, улуттук биримдикте көп маданияттуулукка, элдердин боордоштугуна басым жасалат; «түрк улуту» деген сөздүн ордуна «Бир	«Лаицизм» деген сөз колдонулбайт, Диний маселелер көтөрүлбөйт; Абийир жана дин тутуу эркиндиги

			биримдик жана көп түрдүүлүк принциби		улут жана мамлекет катары Түркия» деген сөздөр колдонулат	жөнүндө үстүртөдөн айтылат
	2015-ж.	«Макул»	Плюрализм, теңдик, инклюзивдүүлүк, демократия, укук жана эркиндикти коргоо ж.б.	Президенттик систем ага өтүү	Программанын өзүнчө бир пунктунда көрсөтүлгөн; тынчтык жолу менен чечүү процесси уланат, күрд маселесин чечүүдө АӨПсынын өзгөчө ролуна басым жасалат	«Лайицизм» сөзү колдонулбайт, Абийир жана дин тутуу эркиндигин коргоодо АӨПсынын ийгиликтерин жайылтуу
	2018	«Макул»				
Элдик-республикалык партия	2007-ж.	«Каршы»	Укуктук, социалдык мамлекет	Парламенттик	Түз жана ачык айтылбайт, Көйгөйдүн ордуна терроризмге каршы күрөш жүргүзүлөт, республиканын бүтүндүгү корголот, биримдиктүүлүк, өлкөнүн түштүк-чыгышын экономикалык жактан өнүктүрүү	Динди саясатташтырууга каршы ишаракет, катуу лайицизм принциби, Чиркөөнү мамлекеттен ажыратуу, Диний ишенимдердин эркиндиги үчүн укуктуу таануу
	2011-	«Макул»	Укуктук, социалдык	Парламенттик	Күрд калкынын	Лайицизм принцибин

	ж.		мамлекет, көз карандысыз сот, демократиялаштыруу, өкмөттүн армияны көзөмөлдөөсү, каршы салмак жана сабырдуулук системасын куруу, плюрализм, инклюзивдүүлүк		демократиялык укуктарын камсыздоо, Эне тилинде билим алуу мүмкүндүгү	коргоо, саясатта динди колдонууга каршы иш-аракет, диний жана маданий көп түрдүүлүктү камсыздоо, абийир жана дин тутуу эркиндиги
	2015-ж.	«Макул»	Укуктук, социалдык мамлекет, демократиялаштыруу, бейтарап президент, плюрализм, жарандардын укук жана эркиндигин кеңейтүү, жарандык тынчтык жана бейпилдик	Парламенттик	Партиянын программасын да алгачкы жолу күрд көйгөйүнө өзүнчө пункт берилген. Тынчтык жолу менен чечүү процессин сүйлөшүү жолу жана кеңири социалдык топторду тартуу аркылуу демократиялык негизде жүргүзүү, «бирдей жарандык» принциби	Лаицизм принцибин коргоо, саясатта динди колдонууга каршы иш-аракет, диний жана маданий көп түрдүүлүктү камсыздоо, абийир жана дин тутуу эркиндиги
	2018					
Улутчулдар кыймылынын	2007-ж.	«Каршы»	Улуттук жана биримдиктүү мамлекет, «түрк улуту»	Парламенттик	Тынчтык жолу менен чечүү жөнүндөгү бардык	Светтик мамлекет, жарандардын диний

<i>партиясы</i>			тууралуу беренени бекемдөө		процесстер - өлкөнүн бүтүндүгү жана биримдигине келтирилген коркунуч.	ишенимдерин сыйлоо, абийир жана дин тутуу эркиндиги
	2011-ж.	«Макул»	Улуттук жана биримдиктүү мамлекет, «түрк улуту» тууралуу беренени бекемдөө, мамлекеттик жалгыз тил – түрк тили, түрк элинин бүтүндүгү жана биримдиги, улуттук негизде эч кандай өзүнчөлүк жок	Парламенттик	АӨП тарабынан демилгеленген тынчтык жолу менен чечүү процессин токтотуу, «өлкөнүн бүтүндүгүнүн коркунучу жана шерменделик», «Бир улут, бир туу, бир мекен, бир мамлекет» принцибинин приматы	Жарандардын диний ишенимдерин сыйлоо катары лаицизм, абийир жана дин тутуу эркиндиги
	2015-ж.	«Макул»	Улуттук жана биримдиктүү мамлекет, «түрк улуту» тууралуу беренени бекемдөө, мамлекеттик жалгыз тил – түрк тили, түрк элинин бүтүндүгү жана биримдиги, улуттук негизде эч кандай өзүнчөлүк жок	Парламенттик	АӨП тарабынан демилгеленген тынчтык жолу менен чечүү процессин токтотуу, «өлкөнүн бүтүндүгүнүн коркунучу жана шерменделик», «Бир улут, бир туу, бир мекен, бир мамлекет» принцибинин приматы	Жарандардын диний ишенимдерин сыйлоо катары лаицизм, абийир жана дин тутуу эркиндиги
	2018					
<i>Элдердин</i>	200	Көз				

демократиялык партиясы	7-ж.	карандысыз талапкерлер катары катышты				
	2011-ж.	Көзкарандысыз талапкерлер катары катышты				
	2015-ж.	«Макул»	Бардык улуттар үчүн бирдей атуулдук укугу берилген көп улуттуу мамлекет, улуттук маданиятты өнүктүрүү мүмкүнчүлүгү, эне тилинде билим алуу, демократиялык укук жана эркиндиктерди камсыздоо	«Кош премьерлүү»парламенттик система (партия да кошо төрагалыкка окшош)	Тынчтык жолу менен чечүү процессин улантуу, ок атууну дароо токтотуу, аз сандагы улуттардын эркиндиги менен укуктарын коргоо	Дин иштери башкармалыгын жоюу, чиркөөнү мамлекеттен ажыратуу принцибин улоо, абийир жана дин тутуу эркиндиги
	2018	«Макул»				

Ошентип, жүргүзүлгөн анализ партиялык системаны өзгөртүү партиялардын идеологиялык платформасы менен электоралдык стратегиясына

маанилүү өлчөмдө таасир эткендигин көрсөтүүдө. Анализдин негизинде бир нече маанилүү тенденцияны бөлүп чыгаруу мүмкүн болду:

1. Электоралдык стратегияларда программалык идеологиянын ролунун төмөндөшү: партиялар идеологиялык борборлоштурулган риторикадан прагматикалык күн тартибине карай багыт алышты. Эгер мурда электоралдык дискурс лаицисттер жана исламисттердин каршы туруусуна байланышкан темалардан куралса, эми биринчи орунга демократияны өнүктүрүү, социалдык жана экономикалык күн тартиби, күрд маселеси чыкты;

2. Партия лидерлеринин ролунун жогорулашы: Түркиянын партиялык системасы партия лидерлеринин харизматикасына байланыштырылгандыгы талашсыз. Ошентсе да, шайлоо кампанияларынын анализи партиялардын өздөрүнүн электоралдык стратегияларында алар көп учурда партия лидеринин инсандык сапатынан алыстап кеткендигин көрсөтү;

3. Электоралдык таймашуу ыкмаларында «бардыгын камтыган партия» стратегиясынын басымдуулук кылышы: партиялар барган сайын белгилүү бир сегментке жана идеологияга байланбастан, калктын кеңири катмарына кайрыла баштады.

4. Партиялардын электоралдык стратегияларында шайлоочуларга материалдык колдоо көрсөтүүнүн ролунун жогорулашы; АӨП исламисттик партиялардан алган «кызмат партиясы» (*hizmet partisi*) стратегиясы алдыңкы башка партиялар тарабынан дагы кеңири колдонула баштады.

Электоралдык дискурстун Түркиянын саясий күн тартибиндеги эки маанилүү пункту артикуляциялоо багытында да олуттуу өзгөрүүлөр келип чыкты. Бул жерде күрд маселеси менен лаицизм принциби туурасында кеп болууда. Эгер мурда күрд маселеси электоралдык дискурста терроризм менен күрөшүүгө гана байланыштырылып келсе, эми партиялар күрд көйгөйүн чечүү процессине өзүнчө бир пункт бөлүп, өлкө элинин улутуна жана динине карабастан, бардыгына бирдей жарандык позициясын ыйгарууга көбүрөөк басым жасай баштады. Ушул эле маселе электоралдык дискурста диний проблематикага да мүнөздүү.

Түркиянын саясий партияларынын ишмердүүлүгүндө келип чыккан өзгөрүүлөр партиялар институтунун өзгөрмөлүү шарттарга көнүүгө жөндөмдүү экендигин далилдеп турат. Партиялар коомдук-саясий мейкиндикте чыккан өзгөрүүлөргө жеке мамилесин көрсөтүү менен, өздөрүнө саясий чөйрөдө жашоо жөндөмдүүлүгүн камсыздоодо.

Түркиянын партияларына бири-бирине карата конфронтациялык риториканы, кастык жана айыптоо тилин колдонуу өзгөчөлүгү мүнөздүү. Бул саясий жана социалдык бөлүүнүн курчутуу катары баалануу менен бирге коомчулуктагы бөлүнүп-жарылуунун күчөшүнө түрткү болгон. Бул изилдөөнүн жүрүшүндө катталган акыркы тенденциялар жалпысынан бүгүнкү күндөгү изилдөөчүлөр тарабынан белгиленген дүйнө жүзүндөгү партиялардын институтунун өнүгүү багытына дал келет. Мындай жалпы тенденциялардын ичинде электоралдык таймашуу ыкмаларында «бардыгын камтуу» стратегиясынын үстөмдүгү, идеологиялык борборлоштурулган риторикадан прагматикалык күн тартибине өтүү, партиялык саясатты белгилөөдө партия лидерлеринин ролун жогорулатуу жана партиялык ячейкалардын ролун төмөндөтүү ыкмалары орун алган. Муну менен бирге, түрк партиялары үчүн маанилүү өзөгүн шайлоочуларга материалдык колдоо көрсөтүү иш-аракети түзгөн «кызмат партиясы» стратегиясы дагы орчундуу бойдон калууда.

Шайлоо алдындагы кампанияларды уюштуруунун заманбап аспектилерин карап көрүү менен, 1960-жылдарга чейин Францияда коммуникативдик технологиялар орун албаган салттуу модель өкүм сүргөнүн көрсөтүүгө болот, бул модель талапкерлердин да, шайлоочулардын да толук пассивдүүлүгү менен өзгөчөлөнүп, шайлоо алдындагы программаларды же иш-чараларды даярдоого олуттуу көңүл бурбай, өз талапкерлерин көрсөтүү менен гана чектелген. Ошентсе да өз жактоочулары үчүн бир аз сандагы баракчаларды таркатуу жана жалпы партиялык ураандарды кайталоо менен коштолгон жөнөкөй иш-чараларды өткөргөн коммунисттик жана социалисттик партиялардын өкүлдөрү башкаларга караганда активдүүлүгү менен айырмаланышкан.

Францияда шайлоо кампанияларын уюштуруунун салттуу моделинен анын маркетингдик аналогуна өтүүнү, баарыдан мурда, 1965-жылы президенттикке талапкерлигин коюп, саясаттагы маркетингдик мамилеге каршы болгон Шарль де Голлго атаандаштык түзгөн Жан Леканюэнин ысымы менен байланыштырышат. Телекөрсөтүүдөгү күчтүү жарнамалык кампаниянын жана М. Бонграндын кеңеш берүү агенттигинин ишинин натыйжасында Жан Леканюэ шайлоочулардын көңүлүн өзүнө бура алган.

Россия тууралуу сөз кылсак, 1980-1990-жылдардагы революциялык масштабдагы саясий жана социалдык өзгөрүүлөр өлкөдө бийлик элитасынын калыптануусунун таптакыр башкача механизминин келип чыгышына башат болгон. Эми ар түрдүү коомдук күчтөр менен конкреттүү адамдардын бийликке келүүсүнүн, ошондой эле бийликти алмаштыруунун жана элитаны ротациялоонун негизги ыкмасы катары жалпы элдик, түз, тең укуктуу жана жашыруун шайлоолор эсептеле баштады. Ага байланыштуу, РФ Президенттигине, РФ Мамлекеттик Думасына талапкерлер шайлоо кампанияларын өткөрүшү саясий практикага айланды.

Россиядагы демократиялык шайлоолордун тарыхы 1989-1990-жылдардан гана башталарын эске алганда, бул учурга карата электоралдык күрөштүн көндүмдөрү, сабаттуу саясий жарнама индустриясы калыптана электиги – табигый факт.

Депутаттыкка талапкерлердин көпчүлүгү буга чейин шайлоолорго бир да жолу катышып көрө элек же бир гана жолу катышкан тажрыйбасыз жаңы адамдар болгон. Ушул себептен улам шайлоо кампанияларынын жүрүшүндө алгачкы мезгилдерде эң жөнөкөй коммуникативдик технологиялар колдонулган, алар россиялык спецификаны эсепке албастан, батыштык үлгүлөрдү көчүрүп алууга негизделгендиктен, көптөгөн элементардык каталар кетирилген.

Франция үчүн да, Россия үчүн да шайлоо кампаниясынын маркетингдик-багытталган моделин түзүүнүн базасы катары америкалык модель алынган шексиз, ал жаңы саясий стилдин бардык оң жана терс жактарын ишке ашыра

алган. Шайлоо компанияларын өткөрүүдөгү бул тажрыйба шайлоонун коммуникативдик ыкмаларын чет өлкөлөрдө өздөштүрүүдөгү технологиялык негиз болгон. Жаңы электоралдык модель үчүн базалык болгон бул конструкция бүгүнкү күндө жашап жаткан түрүндө бир катар негизги элементтерден турат, алар көпчүлүк демократиялык өлкөлөрдөгү шайлоо алдындагы кампаниялардын жүрүшүндө өздөштүрүлгөн. Биринчиден, консалтинг агенттиктеринин пайда болушу менен, кампанияны башкаруу электоралдык менеджерлердин же саясий кеңешчилердин колуна өтөт. Экинчиден, кампания башталар алдында конкреттүү округда шайлоочулар үчүн көйгөлүү болгон маселелерди аныктоо жана кийин аларды талапкерлердин программаларында жана сүйлөөчү сөздөрүндө көрсөтүү максатында маркетингдик иликтөөлөр жана коомдук пикирдин мониторинги өткөрүлөт. Мында коомдук пикирди изилдеп-үйрөнүү кампания учурунда да жүргүзүлүшү мүмкүн, ал электоралдык күрөштүн стратегиясы менен тактикасына зарыл өзгөртүүлөрдү өз учурунда киргизүү максатын, ошондой эле шайлоо аяктагандан кийин кампаниянын күчтүү моменттери менен кемчилик-мүчүлүштүктөрүн аныктоо максатын көздөйт. Үчүнчүдөн, шайлоо кампаниясы процессинде коммуникациянын ролу өсөт, электоратка ээ болуунун мурунку технологиялары экинчи планга жылат, ал эми потенциалдуу шайлоочуларга кыйла натыйжалуу таасир этүү үчүн телекоммуникациялык мейкиндикти кеңири масштабда пайдалануу биринчи планга чыгат. Төртүнчүдөн, коммуникациялык процесстердин өзүнүн көбөйүшү жана коммуникативдик технологиялардын сапатынын өсүшүнө байланыштуу талапкердин эл менен байланыш түзө алуусу жана өзүнө тарта алуусу зарылдыкка айланганда, шайлоо алдындагы кампаниялардын борборунда инсан жана саясатчынын имиджи орун алат, жалпысынан алганда саясат жана жеке алганда шайлоо процесси персоналаштырылган мүнөзгө ээ боло баштайт, ал эми саясий идеялар менен саясий дискурс аларга караганда экинчи орунга түшүп калат.[122]

Бүгүнкү күндө саясий маркетингдин америкалык маркетингдик-

багытталган электоралдык моделинин негиздери көптөгөн мамлекеттердин саясий турмушунда кездешет. Алардын катарында Франция, Россия мамлекеттери дагы бар. Бирок, бул өлкөлөрдөгү саясий маркетингдик база америкадагы саясий маркетингдик базаны дал өзүндөй кайталабайт жана өздөрүнө таандык олуттуу айырмачылыктарга ээ. Башкача айтканда саясий маркетингдик база атайын мыйзаммык укуктук негизде бекемделген. Анда белгиленген шайлоо компанияларын өткөрүүнүн негизги принциптери менен эрежелери шайлоо алдындагы процессти уюштуруудагы институттук жана укуктук мамилелерди, ишмердүүлүктү аныктайт.

Франция Республикасынын тажрыйбасын кароодон баштоо менен, француз мыйзамдары бир кыйла туруктуу, бирок ошол эле учурда түрдүү өзгөртүүлөргө ийкемдүү укуктук электоралдык база менен айырмаланын белгилей кетүү талапка ылайык. Аталган мамлекетте шайлоо процессинин укуктук негизинин маанилүү мүнөздөмөсү болуп мыйзам чыгаруучу мамлекеттик бийликтин шайлоо органдарын түзүүнү майда-баратына чейин регламенттегени эсептелет. Франциянын электоралдык системасынын негизги принциптери шайлоо кампанияларынын төрт түрүн: Франция Республикасынын Президентин шайлоолорду, Франция Республикасынын Улуттук Жыйынын шайлоолорду, Франция Республикасынын Сенатын шайлоолорду жана жергиликтүү шайлоолорду регламенттөөнүн алкагында чагылдырылган.

Франция Республикасынын Конституциясынын 5-беренесине ылайык, президент жалпы элдик түз добуш берүү жолу менен 5 жылдык мөөнөткө шайланат. [123] Конституциянын 6-беренесинде айтылгандай, Республиканын Президенти ага берилген добуштардын абсолюттук көпчүлүгү менен шайланат. [124] Эгер добуштардын абсолюттук көпчүлүгү добуш берүүнүн биринчи турунда алынбаса, биринчи турда көбүрөөк добуш алган эки талапкердин катышуусу менен экинчи турду өткөрүү каралган, мында мурда алдыда болгон талапкерлер экинчи турга катышуудан баш тарткан учурлар эске алынат.[125]

Франциянын Шайлоо кодексинде «Пропаганда»² деп аталган V глава бар, ал ишмердүүлүктүн аталган чөйрөсүн регламенттөөгө арналган. Анда шайлоочуларды талапкерлер жана алардын программалары менен тааныштыруу максатын көздөгөн электоралдык пропаганда деген түшүнүк белгиленген. Электоралдык пропаганда жарандардын активдүү шайлоо укугун аң-сезимдүү түрдө жүзөгө ашыруунун айныгыс шарты катары түшүндүрүлүп, ага байланыштуу, электоралдык мыйзамдар аркылуу жөнгө салынат. Электоралдык кодексин электоралдык пропагандага тиешелүү ченемдери менен жоболорун анализдөө төмөнкүдөй бүтүм чыгарууга шарт түзөт: мамлекеттик жана мыйзамдык жөнгө салуу талапкерлер жана алардын командалары шайлоо алдындагы кампаниялардын жүрүшүндө колдонгон коммуникативдик ыкмалардын бир бөлүгүн камтуу менен саясий PR технологияларын, Интернет желесиндеги коммуникациялык технологияларды, рекламалык саясий жарнамалардын айрым түрлөрү сыяктуу шайлоочуларга таасир этүүчү бир кыйла натыйжалуу заманбап ыкмаларды шайлоо процесстерин уюштуруу, өткөрүүнү аныктап мыйзамдаштырууда мыйзам чыгаруучулардын көз жаздымында калууда. Буга радио жана теледеги саясий жарнама кирбейт. Ошондуктан көптөгөн изилдөөчүлөр шайлоо мыйзамдарынын заманбап шайлоо практикасынан олуттуу артта калышына басым жасашып, «пропаганда» термининин өзү бүгүнкү күндө анахронизм экенин көрсөтүшөт. Себеби шайлоо кампаниясынын максатын дүйнөгө көз караштарды өзгөртүү түзбөйт, анын үстүнө, пропаганда үгүт мезгили расмий башталганга чейин эле иштей баштайт жана жарандарды калыс кабардар кылуу менен гана чектелбейт¹.

Ошентип, мамлекеттик жөнгө салуу чөйрөсүндө электоралдык коммуникациянын салттуу ыкмалары менен методдору гана – шайлоо бюллетендери, плакаттар, баракчалар, түрдүү циркулярлар жана жыйындар – жашап келүүдө. Францияда Көзөмөл боюнча улуттук комиссия бардык үгүт материалдарын, анын ичинде ар бир талапкер сунуш кылган видеороликтерди, плакаттар менен баракчаларды карап чыгат жана бекитет. Мыйзамда каралып,

бекитилбеген формада жасалып, шайлоо компаниясынын чегинен тышкары убакытта лдаярдап жайылтууну уюштурган учурлар катталса мыйзамдын чегинде кылымыш санкциялары жазаланат. Мурунку тажрыйбалардын негизинде колдонулган саясий-коммуникативдик технологиялардын бардыгы мыйзамда белгиленген эмес жана катталбаган. Аларды колдоонуда талапкерлердин тең укуктуулук принциптери бузулган учурда же шайлоонун жыйынтыгына ишенбөөчүлүк келип чыккан учурда соттук инстанциялар тарабынан көңүл бурулат.

Шайлоо компанияларынын мезгилинде акы төлөөчү саясий жарнамаларга телекөрсөтүүлөр мезгилиндеги акы төлөнгөн рекламалык роликтер, радио уктурууларынын учурундагы аудиороликтер, газета-журналдарга чыккан маалымат-билдирүүлөрү кирет. Бирок Франциянын Шайлоо кодексинин L52-1 беренеси боюнча боюнча жогоруда айтылган саясий жарнамаларга тыюу салынган. Тең укуктуулук принциптерине негизделген саясий жарнамаларга каршы аргументтерге кандай каражаттарга ээ болгондугуна карабастан шайлоо учурундагы түз эфирде талапкерлерге бирдей мүмкүнчүлүк берилиш керек. Мыйзамдык негизде шайлоо өтө турган айга, күнгө чейин ММКкаларда саясий рекламаларга жарым жыл мурун тыюу салынат¹.

Биздин пикирибиз боюнча Россиядагы шайлоо системасына байланышкан мыйзамдарга салыштырганда француз мыйзамдарында саясий жарнама сыяктуу коммуникативдик технологияларды колдонуу чөйрөсүн жөнгө салууга көбүрөөк көңүл бурушкан.

Жогоруда белгиленгендерден тышкары Францияда улуттук кадыр-баркка шеек кетирген, социалдык, расалык, этникалык же диндик чыр-чатактарды тутандырууга өбөлгө түзгөн саясий жарнамаларга да тыюу салынган.² 2010-жылдагы аймактык шайлоолор учурунда Жан-Мари Ле Пен жетектеген ультраоңчул «Улуттук фронт» партиясынын адегенде Интернет түйүнүндө, андан соң шаарлардын көчөлөрүндө таркатылган плакатына байланышкан жаңжалды эске салууга болот. Анда «Исламизмге жол жок» деген ураандан сырткары, Алжирдин желеги жана бир нече минареттин сүрөтү бар

Франциянын картасы түшүрүлгөн.¹

Шайлоо кордексинин Ы51 беренесинде белгиленгендей шайлоо башталгандан 6 ай мурда жана шайлоо бүткөнгө чейин Францияда жарнамалык саясий афишалар менен плакаттар жергиликтүү бийлик уруксат берген атайын жерлеге гана чаптоого, илүүгө болот. Башкача айтканда шайлоого катыша турган ар бир талапкердин жарнамалык плакаттарына атайын орун берилген.¹ Белгиленген жерден бөлөк жерлерге афишалар менен плакаттарды илүүгө тыюу салынган.¹ Кодекс боюнча эгер талапкер жарнамалык плакаттарды илүүгө бөлүнгөн жерлерди пайдаланба, анда ага кеткен чыгымды муниципалитетке төлөшү кажет.

Жарнамалык афишалар менен плакаттардын жасалгаланышы боюнча да мыйзамдык эрежелер киргизилген. Мисалы, мамлекеттин символикасындагы, желегиндеги түстүк гаммаларды (көк-ак-кызыл) пайдаланууга жол бербейт. Шайлоо мыйзамдарында белгиленгендей, АКШда кошумча добуштарга ээ болуунун эң натыйжалуу жана популярдуу ыкмасы болуп эсептелген, шайлоочуларга телефон чалып үгүт иштерин жүргүзүүгө тыюу салынган.

Жогоруда көрсөтүлгөн чектөөлөр менен тыюу салуулар Францияда, негизинен, жалпы улуттук деңгээлде ишке ашырылат. Жергиликтүү деңгээлдеги шайлоолор үчүн мындай ченемдер мыйзам чыгаруучулар тарабынан белгиленген эмес, ошондуктан саясий актерлор жана шайлоолорду уюштуруучулар жогорудагы ченемдер менен талаптарды жетекчиликке алышат.

Шайлоо компанияларында заманбап саясий технологиялардын жүзөгө ашырылышында дүйнөлүк масштабда АКШ, Батыш Европа өлкөлөрүнүн иштэжрыйбалары постсоветтик өлкөлөргө, анын ичинде Кыргыз Республикасына дагы өз таасирин тийгизүүдө.

2.2. Жакынкы чет өлкөлөрүндөгү өлкөлөрүндөгү шайлоо

компанияларынын заманбап саясий технологиялары

СССР тарагандан кийин, өлкөнүн саясий тарыхында «жакынкы чет

өлкөлөр» деген түшүнүк сүнгүп кирди. Дүйнөлүк аренадагы социалисттик системанын башынданда турган Советтер Союзунун курамында 15 Союздук социалисттик республика болгон жана алар СССРдин Конституциясына ылайык тең укуктуулукка ээ болушкан. Союздук республикаларда шайлоолор СССРдин жана Союздук Республикалардын Конституциясына ылайык өткөрүлүп Коммунисттик партиянын чечимдери эске алынган.

1936-жылы 13-баптан жана 146-беренеден турган СССРдин Конституциясы кабыл алынган. Конституциясынын XII бапы СССРдин шайлоо системасын түзгөн. 18 жашка толгон өлкөнүн атуулдары социалдык өзгөчөлүгүнө, жынысына, билимине карабай шайлоого жана шайланууга укутуу болгон. Ал эми 1977-жылы 7-октябрда СССРдин Жогорку Советинде кабыл алынган Конституция бир партиялуу системаны бекемдеп, тарыхта «өнүккөн социализмдин конституциясы» деп аталган. Конституциянын XII бапы «Эл депутаттар Совети жана аны шайлоонун тартиби» деп аталган. Анда «СССРдеги баардык бийлик элге таандык» деп белгиленген. «СССРдин Жогорку Совети, Советтик социалисттик Автономиялуу республикалардын Жогорку Совети, эл депутаттарынын аймактык, областтык Советтери, эл депутаттарынын айылдык жана кыштактык Совети – мамлекеттик бийликтин бирдиктүү системасы»⁷ болуп эсептелген. СССРдин Баш мыйзамы боюнча СССРдин Жогорку Советинин, Союздук Республикалар менен Автономиялуу Республикалардын Жогорку Советтеринин депутатыгына беш жылдык мөөнөткө шайланылган.⁸ Баш мыйзамда көрсөтүлгөндөй Советтер Союзундагы Мамлекеттик бийликтин жогорку органы СССР Жогорку Совети болгон.⁹ Жогорку Совет эки палатадан турган: Союздук Совет жана Улуттук совет. Ар бир союздук Республикадан 32 депутат, ар бир автономиялуу республикадан – 11 депутат, автономиялуу областтан – 5 депутат жана автономиялуу округдан – 1 депутат шайланган.¹⁰

---

⁷ Конституция СССР. 1977 г. Гл.12. Статья 89.

⁸ Конституция СССР. 1977 г. Гл.12. Статья 90.

⁹ Конституция СССР. 1977 г. Гл.15. Статья 108.

¹⁰ Конституция СССР. 1977 г. Гл.15. Статья 110.

Постсоветтик өлкөлөрдөгү шайлоо системасы өзүнчө өзгөчөлүктөргө ээ. Алсак, Россияда шайлоо системасынын аралаш модели бир кыйла убакытка чейин болгон. Федеративдик округдардан жеңилген чоң эмес саясий партиялар өздөрүнүн өкүлдөрүн Мамлекеттик думага бир мандаттуу округдардан өткөрө алышкан. 2013-жылы Шайлоо жөнүндөгү Мыйзамга өзгөртүү киргизилип, депутаттардын бир бөлүгү бир мандаттуу округдардан, экинчи бөлүгү федеративдик шайлоо округдарынан шайланган. Ал эми Россиянын Президенти 6 жылдык мөөнөткө жалпы элдик жашыруун добуш берүүнүн жыйынтыгы менен шайланат.

Украинадагы шайлоо компания дагы аралаш мүнөзгө ээ. Жогорку Раданын депутаттары бир тобу бир мандаттуу округдан шайланышса, экинчи тобу саясий партиялардын тизмеси же көп мандаттуу округдардын блогуна шайланышкан. Украинада президент жалпы элдик шайлоодо, жашыруун добуш берүүнүн жыйынтыгы менен беш жылдык мөөнөткө шайланат.

Ал эми, Беларусь Республикасында 2004-жылдагы референдумда жалпы добуш берүүчүлөрдүн 77,3% бир кишинин президенттик шайлануу мөөнөттөрүнүн санына болгон чектөөлөрдү алып салууга макул болушкан.

Молдова Республикасында депутаттар төрт жылдык мөөнөткө бир мандаттуу округдан шайланышат. 2013-жылдын 19-апрелинде парламенттеги көпчүлүк шайлоонун аралаш формасын (51 депутат партиялык тизме боюнча, 50 депутат бир мандаттуу округдан) кабыл алышкан. Бирок, бул чечим иш жүзүнө ашкан эмес. Республиканын Президенти парламентте көпчүлүктүн добушу менен шайланат.

Прибалтика өлкөлөрүндө шайлоонун ар түрдүү моделдери киргизилген. Литва Республикасында 71 депутат бир мандаттуу округдан, 70 депутат партиянын тизмеси аркылуу пропорционалдуу принцип боюнча шайланат. Ал эми өлкөнүн президенти жашыруун добуш берүү менен жалпы элдик шайлоодо беш жылга шайланат. Латвияда бир мандаттуу Сеймге партиянын же партиялардын тобунун ачык тизмеси менен көрсөтүлөт. Парламенттеги мандаттардын саны Сент-Лаге формуласын колдонуу аркылуу аныкталат.

Мамлекеттин президенти латвиялык Сейм тарабынан шайланат.

Закавказье өлкөлөрүндөгү шайлоо системасынын өзгөчөлүктөрү бар. Азербайжанда бир палаталуу 125 депутаттан турган Милли Меджлис парламенти мажоритардык системада жашыруун добуш берүүнүн жыйынтыгы менен жүргүзүлөт. Ал эми өлкөнүн президенти беш жылдык мөөнөткө жалпы элдик жашыруун добуш берүү менен өтүп, шайлоочулардын 50%дан кем эмес добушун алуу керек. Грузиядагы бир мандаттуу парламент аралаш системада шайланат: 77 депутат пропорционалдык өкүлчүлүктөн, 73 депутат бир мандаттуу округдан. Президент жалпы элдик шайлоодо жашыруун добуш берүүнүн жыйынтыгы менен шайланат. Арменияда шайлоо компаниясы жашыруун добуш берүүнүн негизинде өтөт. Республиканын парламентине шайланган жалпы 131 депутаттын 91и жалпы улуттук шайлоо округдарынан пропорционалдык негизде, ал эми 41 депутат бир мандаттуу округдардан шайланат. Президенттик шайлоо жалпы элдик добуш берүү менен өтөт.

Грузия, Казакстан жана Тажикстанда бир мандаттуу округдарда аралаш шайлоо системасы аркылуу эки тур менен жүрөт. Серепчилердин пикири боюнча мындай шайлоо системасы шайлоочулардын экинчи турда тандоолорун өзгөртүүгө мүмкүнчүлүк берет, о.э. саясий күчтөрдүн биригүүсүнө жол ачат. Бирок, эки турдан турган шайлоолорго каражат көбүрөөк жумшалат.

КМШнын курамына кирген Борбордук Азиядагы шайлоолордун системасына токтолсок, Казакстан Республикасында эки палаталуу парламентке 107 депутаттын 98и пропорционалдык системада партиянын тизмеси менен жалпы улуттук шайлоо округдарынан, 9 депутат Казакстандын элдер Ассамблеясы (президенттин алдындагы консультативдик-кеңешме орган) тарабынан төмөнкү палатага – Мажилiske шайланат. Ал эми Жогорку палата – Сенатка 32 сенатор бийликтин жергиликтүү органдарынын – маслихаттардын депутаттары тарабынан шайланат, 15 сенаторду мамлекет башчысы көрсөтөт.

Өзбекстан Республикасында эки палаталуу – Олий Мажлис шайланат.

Жогорку палата – Сенат территориялык принцип боюнча, 16 сенатор президент тарабынан көрсөтүлөт. Ал эми экинчи мыйзам чыгаруу палатасынын депутаттары бир мандаттуу шайлоо округунан шайланышат.

Таджикстандын парламенттик түзүлүшүнө – Оли Таджикстанга дагы бикамерализм мүнөздүү. Төмөнкү палатанын 63 депутатынын 22си пропорционалдык негизде жалпы улуттук шайлоо округдарынан жашыруун тизменин негизинде шайланса, 41и бир мандаттуу округдан шайланат. Улуттук советтин депутаттарынын бир бөлүгү жашыруун добуш берүү менен шайланса, бир бөлүгү президент тарабынан көрсөтүлөт.

Түрмөнстандын мыйзам чыгаруучу бир палаталуу Меджлиси бир мандаттуу округдардан шайланат. 2008-жылы Халк Маслахаты (Элдик совет) жоюлгандан кийин, Меджлистеги депутаттардын саны 125ке жеткен.

Борбордук Азиядагы республикалардын президенттери жалпы элдик шайлоодо жашыруун добуш берүүнүн жыйынтыгы менен шайланат.¹¹

КМШ өлкөлөрүндө негизинен шайлоонун мажоритардык системасы басымдуулук кылат. Белорусия, Грузия, жана Казахстандан бөлөк республикалардын башкасында.

Постсоветтик өлкөлөрдүн дээрлик баардыгында шайлоо компанияларын өткөрүүнү жөнгө салуучу Борбордук шайлоо комиссиялары бар. Алар борборлоштурулган шайлоо системанын негизинде өлкөнүн бардык субъекттериндеги шайлоолорду, шайлоо алдындагы даярдыкты көрүү менен шайлоо процессине байланышкан бардык иш-аракеттерди жүргүзүшөт. Шайлоо комиссияларына шайлоо процесстерин уюштуруу менен көзөмөлгө алуу үчүн дагы белгилүү деңгээлдеги мыйзамдык укуктук ченемдер берилген.

Шайлоо кампанияларынын алкагында колдонулуучу технологияларды мыйзамдык жөнгө салууга байланышкан ушундай эле кырдаал баардык КМШ өлкөлөрүндө байкалат. Алсак, 2002-жылдын 12-июнундагы №67-ФЗ «Россия Федерациясынын жарандарынын шайлоо укуктарынын негизги кепилдиктери

---

¹¹ Егоров В.Г., Абрамов А.В., Федченко С.Н. Сравнительная политология постсоветского пространства. 2015., М.: КНОРУС. 140 с.

жана референдумга катышуу укугу жөнүндө» Федералдык мыйзамында (14.06.2011-ж. ред) 2-беренде шайлоо алдындагы үгүт түшүнүгү берилип, ал «шайлоо кампаниясынын учурунда ишке ашырылуучу жана шайлоочуларды талапкер, талапкерлер, тизме, талапкерлердин тизмеси үчүн же ага каршы добуш берүүгө түрткү берүү максатын көздөөчү же түрткү берүүчү ишмердүүлүк катары каралган»¹.

Федералдык мыйзамдын 48-беренесинде үгүт иштерине кеңири түшүндүрмө берилген. Белгиленген берене боюнча талапкерлерге, атаандаштарына, каршы добуш берүүгө чакыруу же кайсы бир талапкерге артыкчылык берүүнү билдирүү, кайсы бир талапкер тууралуу оң же тескери баа орун алган маалымат үстөмдүк кылган билдирүүнү таратуу, талапкерге оң же терс мамилени калыптандырууга багытталган ишмердүүлүк катары каралган. Ошондой эле россиялык шайлоо кампанияларында колдонулган коммуникативдик технологияларды анализдөө үчүн баса белгилеп кете турган нерсе, шайлоо алдындагы үгүт деп талапкердин кесиптик ишмердүүлүгү же кызматтык милдеттерин аткаруусу менен байланышпаган ишмердүүлүгү тууралуу маалыматты жайылтуу эсептелет². «Россия Федерациясынын Президентин шайлоо жөнүндөгү» Федералдык мыйзамдын 41-беренеси кызмат орду же кызматтык абал менен байланышкан чектөөлөргө арналып, «мамлекеттик же муниципалдык кызматта турган же массалык маалымат каражаттарын чыгарууну ишке ашырган уюмдарда эмгектенген каттоодон өткөн талапкерлер Россия Федерациясынын Президентин шайлоого катышуу учурунда кызмат ордундагы же кызматтык милдеттерин аткаруудан бошотулат»¹ деген жобону так белгилеп көрсөтөт. Россиялык шайлоо практикасында мамлекеттик кызматтарды ээлеген талапкерлердин кызматтык милдеттери менен байланышкан ишмердүүлүгүн ММКда чагылдыруу шайлоо кампанияларында арбын эле кездешет. Бир жагынан, мунун эч кандай жаман жагы жок, анткени жаңылык маалыматтарын чагылдыруу болуп саналат. Бирок экинчи жагынан, мындай маалымат берүү, ал эми иш жүзүндө кыйыр үгүт жүргүзүү болуп жаткан саясий шарттарды эске албай коюуга болбойт, себеби

электоралдык күрөштүн учурунда шайлоочуларга мындай таасир этүү шайлоо алдындагы үгүттүн салттуу ыкмаларына караганда натыйжалуу болушу мүмкүн. Ошентсе да аталган шарттарды россиялык айрым саясатчылардын көңүлгө албай коюусу башка талапкерлер электоратка таасир этүүсү жагынан кыйла натыйжалуу саясий-коммуникативдик технологияларды пайдаланганына карабастан, «бийликте отургандардын» маалыматтык-коммуникациялык стратегиясы кыйла утуштуу болоруна алып келет.

Почта аркылуу жөнөтүү, телефон чалуу сыяктуу директ-маркетинг технологиялары жарандардын жеке маалыматтарын пайдаланууга тиешеси болсо да, тыюу салынбаган бойдон, бирок жөнгө салынбаган абалда калууда. Биздин көз карашыбызда, дал ошондуктан саясий кеңешчилер мындай технологияларга электораттын бир жактуу эмес реакция жасоосуна дуушар болушууда, электорат көп учурда өзүнүн жеке маалыматтарын башка адамдар колдонушуна кызыкдар эмес. Мунун натыйжасында, аталган технологияларды колдонуунун натыйжалуулугу кыйла төмөндөйт.

Россияда саясий жарнамага байланыштуу коомдук мамилелерди жөнгө салууда олуттуу укуктук эркиндик бар экенин белгилөөгө болот. Өлкөдө «саясий жарнама» түшүнүгү колдонулган федералдык мыйзам «Жарнама жөнүндө Мыйзамы» эсептелет. Аталган документте жарнаманын үч түрү ажыратылып белгиленген: коммерциялык жарнама, социалдык жарнама жана саясий жарнама.

«Жарнама жөнүндө» Федералдык мыйзамдын 2-беренесинин 2-бөлүгүнүн 1-пунктунда саясий жарнаманы мыйзамдык негизде жөнгө салуу шарттары каралган. Шайлоо кампаниясынын учурунда шайлоо алдындагы үгүт жүргүзүү жана референдум маселелери боюнча үгүт жүргүзүүнүн тартиби аныкталган. Мындан тышкары «Саясий партиялар жөнүндө»² Федералдык мыйзам да саясий партиялардын ишмердүүлүгүнүн белгилүү бир маалыматтык кепилдиктерин белгилеп, алардын ишмердүүлүгүнө арналган материалдарды тигил же бул формада жайылтуу укугу белгиленген. Саясий жарнамалар шайлоо процессинин катышуучуларына, алардын көз

караштарына, программаларына, долбоорлоруна шайлоочулардын көңүлүн буруу керектигине багытталган.

Саясий жарнамалар боюнча жогоруда белгилегендерди эске алуу менен төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга болот: Россиянын азыркы мыйзамдарда саясий жарнамага жана аны шайлоо алдындагы үгүт жана референдум маселелери боюнча үгүт жүргүзүү режиминде жайылтууга гана көңүл бурулган, ошол эле учурда саясий жарнамага аныктама берүү жана аны жалпы режимде жайылтуу жаатында чечилбеген бир катар маселелер кездешет. Алсак, ММКдагы шайлоочулардын пикирлеринде белгиленгендей саясий партиялар менен саясий элитанын, талапкерлердин саясий идеяларын пропагандалоо негизиндеги жарнамалар шайлоо компанияларынын мезгилинде эле эмес, шайлоо аралыктарында да жүргүзүлүшү керек. Ошол эле учурда мындай саясий жарнама мыйзамда көрсөтүлбөгөн мөөнөттөрдө жүргүзүлгөн шайлоо алдындагы үгүт катары каралбашы керек. Демек, шайлоо мыйзамдары заманбап шайлоо практикасы менен тең кадам шилтей албай жатканы, негизги саясий-коммуникативдик технологиялардын бирин регламенттөөдө олуттуу мүчүлүштөргө жол берип жатканы айкын көрүнүп турат.

Жалпы россиялык каналдарда акысыз эфирдик убактыны Россия Федерациясынын Борбордук шайлоо комиссиясы бөлүштүрөт, ал эми тиешелүү аймактардын аймактык (региондук) каналдарында аймактык шайлоо комиссиялары тарабынан бөлүштүрүлөт. Бөлүштүрүү талапкерлерди каттоо (федералдык тизмелер) аяктагандан кийин бир жуманын ичинде чүчүкулак кармоо жолу менен ишке ашырылат. Акысыз эфирдик убакыт берилүүчү мезгил – добуш берүүгө чейинки 30 күн. Мыйзамдар мамлекеттик басылма ММКларды басма аянттарын акысыз бөлүп берүүгө милдеттендирет, мында публикациянын акысыз басылгандыгын жана материалдын конкреттүү талапкерге тиешелүү экендиги көрсөтүү милдеттүү. Басма аянттарын акы төлөөнүн негизинде берүүнүн тартиби жана шарттары' ушундай эле, мында да акы кайсы талапкердин шайлоо фондунан төлөнгөндүгү публикацияда көрсөтүлүүгө тийиш.

«Россия Федерациясынын Президентин шайлоо жөнүндө» каттоодон өткөн талапкерлерге бөлүнүп берилүүчү акысыз эфирдик убактынын жана басма аянттарынын жалпы көлөмүн бөлүштүрүүнүн тартиби белгиленген. Мисалы, аталган мыйзамдын 52-беренесинин 5-пунктуна ылайык, бөлүнүүчү эфирдик убактынын үчтөн бири өз талапкерлерин көрсөткөн саясий партиялардын шайлоо алдындагы үгүт иштерине, анын ичинде башка саясий партиялар менен биргелешкен үгүт иш-чаралары формасындагы иштерге арналган; дискуссияларга, дебаттарга, «тегерек столдорго» жана башка биргелешкен иш-чараларга эфирдик убактынын экиден бир бөлүгү бөлүнгөн, мында талапкер ооруп жатпаган жана өзүнүн кызматтык милдеттерин аткаруу менен алектенбеген болсо, биргелешкен үгүт иш-чараларына өзү гана катыша алат деген шарт орун алат; калган эфирдик убакыт талапкер тарабынан аудиовизуалдык материалдарды жайылтууга, башкача айтканда, алдын ала даярдалган фильмдерди, роликтерди, сүйлөнүүчү сөздөрдү көрсөтүүгө жана башкаларга жумшалат¹.

Талапкерлерге берилүүчү акысыз басма аянттарынын бир жумалык жалпы көлөмү тиешелүү басылманын басма аянтынын бир жумалык жалпы көлөмүнүн 5%нан кем болбоого тийиш. Басма аянтынын бөлүнүп берилүүчү көлөмү чүчүкулактын негизинде төмөнкү тартипте бөлүштүрүлөт: жалпы көлөмдүн жарымы каттоодон өткөн бардык талапкерлердин ортосунда бөлүштүрүлөт, ал эми экинчи жарымы шайлануучу кызмат ордуна өз талапкерлерин көрсөткөн партиялардын ортосунда бөлүштүрүлөт². Мыйзамда талапкерлерди көрсөтүүнүн эки формасы – өзүн өзү көрсөтүү жана саясий партия тарабынан көрсөтүү – белгиленгенин эске алганда, мыйзамдын аталган ченеминде талапкерлердин белгилүү бир тең укуксуздугу орун алганы байкалат: бөлүштүрүлүүчү басма аянттарынын экинчи жарымына чүчүкулак кармоого өзүн өзү көрсөткөн талапкерлер катыша албай калат. Айрым изилдөөлөрдө талапкерлерди каттоо үчүн керектүү шайлоочулардын колдорун топтоонун саны өзүн өзү көрсөткөн талапкерлер менен саясий партиялар көрсөткөн талапкерлердин ортосунда бирдей эмес шарттар бар экендиги

белгиленген. Мыйзамга ылайык ар бир талапкер же аны көрсөткөн партия эки миллиондон кем эмес кол топтоого тийиш, ал эми парламенттик партиялардын талапкерлери үчүн бул шарт зарыл эмес. Россиянын шайлоо мыйзамдарында өзүн өзү көрсөткөн талапкерлерди жана бийликке каршы оппозициянын курамына кирген партиялардын талапкерлерин каттоону татаалданткан ченемдер бар экендиги айрым ички ММКлада жана чет өлкөлүк ММКларда сындалып келет.

Басылмаларда шайлоо алдындагы үгүттү регламенттөө маселесине кайтып келүү менен, жарыялануучу материалга басылманын редакциясы тарабынан кандайдыр бир ондоп-түзөөлөрдү киргизүүгө, тиешелүү талапкердин макулдугусуз аны иллюстрациялар жана текст менен коштоого тыюу салуу укуктун ченемдери менен бекемделгенин айта кетүү зарыл.

Ошондой эле телеканалдарда жүргүзүлүүчү шайлоо алдындагы үгүт иштерине айрым чектөөлөр салынарын белгилей кетүү талапка ылайык. Кайсы бир талапкерге каршы добуш берүүгө чакыруу менен коштолгон үгүт иштерине, талапкер тууралуу терс комментарийлер менен коштолуп, ага тескери мамилени пайда кылууга өбөлгө түзүүчү маалыматка, ошондой эле тигил же бул талапкер шайланып калган учурда келип чыгуучу болжолдуу терс натыйжаларды сыпаттаган маалыматтык билдирүүлөргө тыюу салынат. Улуттук кадыр-баркты тебелеген, социалдык, расалык, улуттук же диний кастыкты тутантуучу үгүт иштерине тыюу салынат.²

Россиядагы шайлоо мыйзамдары жана тиешелүү түрдө, шайлоо практикасы көрсөткөндөй, бул өлкөдө талапкерлердин алдына жогорудагыдай чектөөлөр коюлбайт. А түгүл, ар бир кандидат өзүнүн саясий жарнамасында мамлекеттик символиканы – орус үч түстүгүн (триколор) – колдонууну өзүнүн милдети деп эсептейт. Буга байланыштуу, ар бир талапкердин өзүнүн мекенчилдик сезимин көрсөтүүгө умтулуусу жарнамалык кампаниянын индивидуалдуулуктан ажыроосуна, жыйынтыгында анын натыйжалуу болбой калышына алып келет.

Жарнамалык плакаттарды чаптоо жана илүү жагын алсак, россиялык

мыйзамдарда деле француз мыйзамдарындагыдай бул процессти регламенттөөчү ченемдер жазылган. Аларга ылайык, жергиликтүү өзүн өзү башкаруу органдары ар бир шайлоо тилкесинин аймагында үгүт материалдарын жайгаштыруу үчүн жетишерлик аянты бар атайын орундарды бөлүп берүүгө тийиш. Каттоодон өткөн талапкерлер үчүн бөлүнүүчү аянт бардыгына бирдей болушу керек.

Саясий жарнамалоонун башка ыкмалары тууралуу айтсак, саясий жарнама менен үгүттүк баракчалар, ошондой эле басылма прессада макалаларды жана интервьюларды жарыялоо сыяктуу түрлөрүн, эреже катары, жарыш (параллель) пропагандага киргизишет, ал расмий пропагандадан айырмаланып, мыйзам аркылуу жөнгө салынбайт. Бул жерде баракчадагы же прессадагы маалымат башка талапкердин инсанын кемсинтүү, маскаралоо же жалаа катары каралган учурлар өзүнчө каралат. Андай болгондо маалыматты жарыялоого жооптуу адамдарга карата санкциялар колдонула баштайт.

Россия менен Франциянын шайлоо мыйзамдарын салыштырмалуу анализдөөнүн натыйжасында төмөнкүдөй бүтүмгө келүүгө болот: Россия Федерациясынын мыйзамдык базасы Франция Республикасынын мыйзамдык базасына караганда саясий-коммуникативдик технологиялардын бүгүнкү абалы менен өнүгүш даражасына шайкеш келбейт, саясий коммуникациянын практикада кездешкен жана колдонулган формалары, методдору жана ыкмаларын толук көлөмдө камтый албайт. Ошондой эле саясий жарнама жана түз маркетинг технологиялары жаатында, биргелешкен үгүт иш-чаралары жаатында мыйзамдык боштуктар бар экендиги аныкталды. Мында илимий анализдөө чөйрөсүндө аталган технологиялар эчак эле сөзгө алынып, изилдөөчүлөрдүн көңүлүн буруп, практикада да саясатчылар, саясий партиялар, коомдук кыймылдар жана башкалар тарабынан колдонулуп келе жатканы менен, мыйзам чыгаруучулар бул жагдайды толугу менен эске алган жери жок. Ошентип, мындай карым-катыштар жөнгө салынбагандыгына байланыштуу, аталган технологияларга болгон кызыгуу төмөндөшү да мүмкүн, муну россиялык тажрыйбадан байкоого болот, же аларды чектелбеген

формаларда, жарандардын укуктары менен эркиндиктерин бузуу менен колдонуу да мүмкүн.

Биздин көз карашыбыз боюнча, россиялык мыйзам чыгаруучулар Франциянын тажрыйбасына көңүл бурса, алгылыктуу болчудай, анткени француздарда өлкөдөгү шайлоо процессти жөнгө салуучу бардык негизги ченемдерди камтыган бирдиктүү Электоралдык кодекс түзүлгөн жана ал мыйзам актыларынын ички карама-каршылыктарын чечүү, саясий-коммуникативдик технологияларды регламенттөөгө байланыштуу киргизилүүчү ондоолор менен өзгөртүүлөргө ийкемдүү реакция кылууга өбөлгө түзүү, талапкерлер колдонгон ыкмаларды ар тараптуу карап чыгуу милдетин аткарууга багытталган.

Изилдөө ишинде белгилүү болгондой телекөрсөтүү, басылма ММК шайлоого катышуучу талапкерлердин бардыгы бирдей ченемдик шартта пайдаланууга негиз болууга туура келбеген мыйзамдык жоблордогу мүчүлүштүктөрдү ондо керек. Ошондой эле, шайлоо учурундагы эфирдик убактыны бөлүштүрүү, талапкердин кызматтык милдеттерин аткаруусуна байланышкан ишмердүүлүгүн шайлоо алдындагы үгүт иштеринин алкагында чагылдырууга тыюу салган мыйзам ченемдерин катуу көзөмөлгө алуу зарыл. Мыйзам базасында орун алган карама-каршылыктар менен мүчүлүштөр маалымат мейкиндигин монополдоштурууга, жарандардын да, талапкерлердин өздөрүнүн да электоралдык күрөшкө болгон кызыгуусунун төмөндөшүнө алып келет, алар саясий-коммуникативдик технологияларды колдонуудан пайда болбосун көрүп, жеткиликтүү маалымат технологияларын толук көлөмдө колдонбостон жана шайлоочуларга таасир этүүнүн жаңы формаларын иштеп чыгууга аракет кылбастан, үгүттүн стандарттуу методдору менен гана чектелишет.

Россиядагы 2008-жылдагы президенттик кампанияга кайрылсак, шайлоолордун алдында маалымат айдыңында дайым болууга умтулуу бардык талапкерлерге мүнөздүү болгон, алар өз кампанияларында негизги басымды коммуникациянын телекөрсөтүү жана пресса сыяктуу каналдарына коюшкан.

Коммуникациянын ушул каражаттарына тиешелүү саясий-коммуникативдик технологияларды пайдалануунун натыйжалуулугу россиялыктардын аталган маалымат каналдарына болгон ишеним мамилеси менен түшүндүрүлүшү мүмкүн. Алсак, ВЦИОМ өткөргөн коомдук сурамжылоонун маалыматтары боюнча, 2007-жылы күзүндө саясий маалыматтын маанилүү булактары болуп телекөрсөтүү (82%), пресса, гезиттер менен журналдар (59%) жана радио (49%) эсептелген. Дал ошого байланыштуу, ММК, атап айтканда, телекөрсөтүү саясий-коммуникативдик технологиялардын иштөөсү үчүн кыйла натыйжалуу аянтча болуп калууда.

Демек, россиядагы 2008-жылдагы президенттик кампанияны карап көрүү менен, төмөнкүдөй бүтүм чыгарууга болот: аталган кампания жетишерлик тынч жана жөнөкөй мүнөзгө ээ болгон, массалык маалымат каражаттары тарабынан ага кызыкдарлык болгон эмес, өз кезегинде, талапкерлердин кайсы бири тууралуу терс же чыр-чатактык маанидеги кабарларды жарыялаган эмес.

Белгилей кетүүчү нерсе, көп учурда саясий лидерлердин элден талап кылынган мүнөздөмөлөрү өлкөдөгү социалдык-саясий кырдаалга жараша болот. Россиянын шайлоо практикасы көрсөткөндөй, саясатчынын популярдуулугу анын саясий образы элдин каалоосуна канчалык шайкеш келеринен көз каранды болуп, ал өлкөдөгү саясий кырдаалга ылайык калыптанып жана өзгөрүп турат. Башкалардан айырмаланган жана ошол эле учурда шайлоочулар күткөндөй персоналдык образды түзүү зарылдыгы менен катар, талапкер заманбап коммуникациялык шарттарда өз дискурсуун персоналдаштыра алышы талап. Бул зарылдык төмөнкү менен аныкталат: массмедиянын өнүгүшү менен жарандардын саясий турмушка катышуудан алыстоо процесси башталат, ал саясий системадан көңүл калуу сезиминин жана кайсы бир маселени чечүүдө алардын добушу эч кандай мааниге ээ болбойт деген пикирдин пайда болушу менен коштолот. Ошондуктан азыркы талапкердин ийгилиги ал өз коммуникациясын канчалык персоналдаштыра алганынан да, башкача айтканда, өз дискурсуун ар бир шайлоочуга

даректелгендей кылып, бирок массалык аудиторияга кайрылуу форматын сактоо менен түзө алганынан да көз каранды.

Медведевдин Путин менен тандемде сөзсүз жеңишке жетери тууралуу көз караштар пресса тарабынан элге такай жеткирилип, аталган талапкерди президенттикке өткөрүү боюнча коммуникациялык кампаниянын бир бөлүгү болгонун айта кетели. Мындай маалыматтык таасир этүүнүн мүнөзүн шайлоочулардын бейаң-сезимине багытталган, алдыдагы шайлоолордун айныксыз жана логикалуу жыйынтыгын аңдап-түшүнүүнү жараткан пропаганда деп атоого болот. Биздин оюбуз боюнча, россиялык маалыматтык-саясий мейкиндикте колдонулган мындай саясий-коммуникативдик технологиялардын натыйжалуу болорун баса белгилеп кетүүгө болот, алардын таасири менен шайлоочуларда кабыл алган чечимдери менен чыгарган бүтүмдөрүнүн өз алдынча болгону тууралуу пикир пайда болот.

Россиядагы 2008-жылдагы президенттик кампания да саясий жарнамага бай болгон. Негизги видеоматериалдардын арасынан Дмитрий Медведев менен Геннадий Зюгановдун жакшы сапатта, бирдиктүү коммуникативдик стилде жасалган роликтерин бөлүп көрсөтүүгө болот.

Талапкерлердин үгүт материалдарын анализдөөнү корутундулап жатып, саясий видеожарнама талапкер жана анын командасы тарабынан белгилүү бир көңүл бурууну талап кыларын айта кетүүгө болот. Үгүт материалдары талапкердин бирдиктүү коммуникативдик саясатына шайкеш аткарылышы шайлоонун жыйынтыгына түздөн-түз таасир этери толук мүмкүн. Ошондуктан шайлоо компаниясындагы үгүт материалдарынын ар түрдүү форматтарына олуттук көңүл буруш керек.

Эгер бир аз убакыт мурда Интернет түйүнүнүн саясат чөйрөсүнө кирүүсү адаттан тышкаркы нерсе катары каралса, бүгүнкү күндө, тескерисинче, түйүндө саясий партиянын, кыймылдын сайтынын же саясий лидердин жеке баракчасынын жоктугу ретрограддык көрүнүш катары каралышы мүмкүн. Буга байланыштуу, жаңы маалымат технологиялары, Интернетти мамлекет менен коомдун, жарандардын жана саясий лидерлердин өз ара мамилелеринин жаңы

моделдеринин булагы, шайлоочулар менен талапкерлердин ортосундагы саясий коммуникациянын жаңы формаларын кошууга болот. Коммуникациянын жаңы заманбап түрлөрү шайлоо системасынын жакшырышына бир кыйла жакшы шарттарды түздү. Шайлоо компаниясынын ишмердүүлүгү менен байланышкан мамлекеттик мекемелер менен көз карандысыз уюмдардын, талапкерлердин, саясий күчтөрдүн, партиялардын баардык маалыматтарды камтыган Веб-сайттарын түзүү, электрондук дарек же Интернеттеги соцсеттер аркылуу жарнамалык үгүт материалдарын таркатуу, шайлоо процессине активдүү катышууга чакыруу, шайлоого түздөн-түз таасир эте турган саясий маалыматтар менен таанышып, анализ кылуу, коомдун, шайлоочулардын пикири боюнча рейтингдерди чыгаруу сыяктуу программалык технологиялар жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачып берди. Бирок, бул мүмкүнчүлүктү бардык талапкерлер бирдей «таза» пайдаланышкан жок. Ошондуктан учурда мыйзамдык негизде жаңы маалыматтык технологияларды жарандардын конституциялык укутарын басмарлабай көзөмөлгө алуу зарылдыгы келип чыкты.

Экинчи бап боюнча жыйынтык

Ар бир өлкөдө шайлоо кампанияларын өткөрүү салттары тарыхый тажрыйба, мамлекеттердеги саясий менталитеттин өзгөчөлүгү, саясий маданият, укутук-мыйзамдык негиздеги көп сандаган факторлордун натыйжасында калыптанат. Аталган факторлордун бардыгы комплекстүү түрдө иштөө менен, ар бир мамлекеттеги шайлоо алдындагы процеске саясий-маданият таануучулук өз изин калтырат.

Шайлоо кампанияларында заманбап саясий технологиялардын жүзөгө ашырылышында дүйнөлүк масштабда АКШ, Батыш Европа өлкөлөрүнүн иш-тажрыйбалары постсоветтик өлкөлөргө, анын ичинде Кыргыз Республикасына дагы өз таасирин тийгизүүдө.

Биздин көз карашыбыз боюнча, россиялык мыйзам чыгаруучулар Франциянын тажрыйбасына көңүл бурса, алгылыктуу болчудай, анткени

француздарда өлкөдөгү шайлоо процессти жөнгө салуучу бардык негизги ченемдерди камтыган бирдиктүү Электоралдык кодекс түзүлгөн жана ал мыйзам актыларынын ички карама-каршылыктарын чечүү, саясий-коммуникативдик технологияларды регламенттөөгө байланыштуу киргизилүүчү ондоолор менен өзгөртүүлөргө ийкемдүү реакция кылууга өбөлгө түзүү, талапкерлер колдонгон ыкмаларды ар тараптуу карап чыгуу милдетин аткарууга багытталган.

III БАП. ШАЙЛОО КОМПАНИЯЛАРЫНЫН КЫРГЫЗСТАНДАГЫ САЯСИЙ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

3.1. Шайлоо компанияларында заманбап технологияларды колдонуудагы Кыргызстандын улуттук тажрыйбасы жана өзгөчөлүктөрү

1993-жылдын 5-майында кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин 12-сессиясында кабыл алынган Конституциясынын Биринчи бөлүмүнүн 2-беренесинин 1 пунктунда “Кыргызстандын эли эгемендиктин ээси жана Кыргыз Республикасындагы мамлекеттик бийликтин бирден-бир булагы болуп саналат”[125] – деп белгиленсе, ушул эле берененин кийинки 2-пунктунда “Кыргызстандын эли өз бийлигин ушул Конституциянын жана мыйзамдын негизинде түздөн-түз шайлоодо жана референдумдарда, ошондой эле мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын системасы аркылуу жүзөгө ашырат”[126], - деп так берилген. Ошондой эле Кыргызстандагы “Шайлоо эркин болуп саналат”. [127] Баш мыйзамда белгиленгендей КРнын жарандары “мамлекеттик бийлик органдарын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарын шайлоого жана аларга шайланууга” [128] укуктуу.

2011-жылдын 2-июнундагы № 68 “Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө Кыргыз Республикасынын Конституциялык Мыйзамынын” (мыйзам 2011-жылдын 25-ноябрында №221, 2015-жылдын 25-апрелинде №88, 2017-жылдын 5-июнунда №96, 2019-жылдын 8-августундагы 116 конституциялык Мыйзамдардынын редакцияларына ылайык) 2-беренесинде көрсөтүлгөндөй “шайлоо жашыруун добуш берүү менен, жалпыга тең жана тикелей шайлоо укугунун негизинде жүргүзүлөт”. [129] Ошондой эле мыйзамда белгиленгендей Кыргызстандагы шайлоо системасынын заманбап технологияларыдагы мыйзамдуулук; айкындык; ачыктык; көз карандысыздык;

коллегиалдуулук; адилеттүүлүк; калыстык сыяктуу принциптерин сактоосу зарыл: [130]

Кыргыз Республикасынын Президенти өлкөнүн Баш мыйзамы боюнча “мамлекет башчысы болуп саналат”.[131] Кыргыз мамлекетинин көз карандысыздыгынын тарыхында президенттик шайлоо 2018-жылга чейин жети ирет өткөн жана бир жолу референдум аркылуу өткөөл мезгилдин убактылуу президенти бекитилген. 1990-жылдан бери Кыргызстан төрт президенттин бийлигин баштан өткөргөн. Алар: Аскар Акаев (1991-1995, 1995-2000-жж.), Курманбек Бакиев (2005-2009-жж.), Алмазбек Атамбаев (2011-2017-жж.), Сооронбай Жээнбеков (2017-2020-жж.). ал эми Роза Отунбаева (2010-2011-жж.) референдум аркылуу өткөөл мезгилдин президенти болуп шайланган.

СССР эл депутаттарынын 1990-жылдын март айында болуп өткөн III съездинде президенттик башкаруу боюнча чечим кабыл алынган. Мына дал ошол күндөн баштап президенттик башкарууга СССРдин карамагындагы Кыргызстан да өткөн. Президенттик шайлоодо талапкерлерге мыйзамдын чегинде бир нече чектөөлөр киргизилген:

- 1.Талапкер 35жаштан 65жашка чейин болушу шарт.
2. Кыргыз Республикасынын аймагында 15 жылдан кем эмес жашоосу керек.
- 3.Шайлоого катышуу үчүн талапкер сөзсүз түрдө 50миңден кем эмес шайлоочулардун кол тамгасын (подпись) чогултуусу керек.
- 4.Шайлоо тартибинде кыргыз тилин билбеген талапкерлер четтетилген.
- 5.Талапкерлерге кол тамга чогултууга болгону гана 3 ай убакыт берилген, жана башка ушул сыяктуу көптөгөн чектөөлөр коюлган.

1991-жылдын 31-августунда Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыгы жарыялангандан кийин, ошол эле жылдын 13-октябрында биринчи жолу жалпы элдик Президенттик шайлоо болуп өткөн. Шайлоонун жыйынтыгы боюнча жалгыз талапкер Аскар Акаев 95,33 %дык добуш алуу менен Президент болуп шайланган.

Акаев Аскар	1 968 781	95,33
Каршы	95 702	4,63
Жараксыз бюллетендер	1098	0,05
Баардыгы:	2 065 318	100
Катталган шайлоочулар /келгендер	2 319 780	89,03

1995-жылдын 24-декабрындагы Президенттик шайлоого учурдагы президенттен тышкары беш талапкер: М. Шеримкулов, Ө.Текебаев, А. Масалиев, Ж. Аманбаев жана М. Айбалаев катталган. 1995-жылы бештин айынын 12синде жогорку жарандык соттун чечими менен үч талапкердин Ж.Аманбаев, М.Айбалаев, Ө.Текебаевдин каттоосу жараксыз деп табылган. Шайлоонун жыйынтыгы төмөнкү таблицада берилген:

Кыргызстандагы президенттик шайлоо 24 -декабрь 1995-жыл.

Талапкерлер	Партия	Добуштар	%
Аскар Акаев	Кыргызстан элдик партиясы	1,391,114	72.4
Апсамат Масалиев	Кыргыз коммунисттер партиясы	474,547	24.7
Медеткан Шеримкулов	Көз каранды эмес	33,499	1.7
Баарына каршы:		21,063	1.1
Жараксыз бюллетендер:		22,854	-
Баардыгы:		1,943,077	100

Кийинки, 2000-жылдын 29-ноябрындагы Президенттик шайлоонун жыйынтыгы төмөнкүдөй болгон:

Талапкер	Партия	Добуштар	%
Аскар Акаев	Алга, Кыргызстан	1,460,201	76.4
Өмүрбек Текебаев	Ата-Мекен Социалисттик партиясы	272,427	14.2

Алмазбек Атамбаев	Кыргызстан социал-демократтар партиясы	117,658	6.2
Мелис Эшимканов	Кыргыз эл партиясы	21,260	1.1
Турсунбай Бакир уулу	«Эркин Кыргызстан»	18,774	1.0
Турсунбек Акунов	Кыргызстан укук коргоо кыймылы партиясы	8,557	0.4
Баарына каршы		13,291	0.7
Жараксыз		48,679	-

Бийликке 2005-жылдын 24-мартында болгон «Элдик ыңкылаптын» («Жоогазын ыңкылабынын») жеңишинин аркасын Ыңкылаптын алгачкы сааттарында президенттик милдетти Ишенбай Кадырбеков аткарган, андан кийин К.Бакиев аркалаган. Шайлоо мыйзамдарынын жана Конституциянын негизиндеги Кыргыз Республикасынын тарыхындагы экинчи президент К.С.Бакиев 2005-жылы жалпы элдик добуш берүүнүн жыйынтыгы боюнча шайланган. Март ыңкылабынын келип чыгышынын бирден-бир себеби болгон Аксы окуяларынын маалында Премьер-министр болуп иштеген. 2009-жылы 23-августунда Кыргыз Республикасынын Президенттик шайлоосунда 6 талапкердин (Темир Сариев, Алмазбек Атамбаев, Жеңишбек Назаралиев, Курманбек Бакиев, Уметалиева, Мотуев) арасынан 80 %дан ашык добуштары менен жеңүүчү Курманбек Бакиев чыккан. Ал 2005-2010-жылдары президент болгон.

2005-жылдын 10-июлда болуп өткөн Кыргызстандагы президенттик шайлоонун жыйынтыгы:

Талапкерлер	Добуштар	%
<u>Курманбек Бакиев</u>	1,312,174	88.63
<u>Турсунбай Бакир уулу</u>	56,065	3.87
<u>Акбаралы Айткеев</u>	52,671	3.6
<u>Жапар Жекшеев</u>	13,821	0.9
<u>Токтайым Уметалиева</u>	8,111	0.6
<u>Кеңешбек Дүйшебаев</u>	7,424	0.5

Баарына каршы:	12,771	0.9
-----------------------	--------	-----

2007-жылдагы парламенттик шайлоодо “Ак жол” партиясы менен өз позициясын бекемдеп алган К.Бакиев эки жылдан кийин кайрадан президент болуп шайланган.

Кийинки 2009-жыл 23-июлдагы Президенттик шайлоого катышышкан талапкерлер:

1.Бакиев Курманбек Салиевич ,кызматтагы президент “Ак Жол” партиясы тарабынан көрсөтүлгөн.

2. Атамбаев Алмазбек Шаршенович оппозициядагы башкы талапкер, КСДП тарабынан көрсөтүлгөн. Мурдагы премьер- министр (2007).

3.Токтайым Үмөталиева – Илимий- өндүрүштүк бирикменин активисттеринин бири.

4.Назаралиев Женишбек Болсунбекович –врач-нарколог .

5.Темир Сариев ,Нурлан Мотуев ж.б

Талапкерлер Алмазбек Атамбаев жана Женишбек Назаралиев үгүт учурунда көптөгөн одоно мыйзам бузуулар болду деген тыянак менен шайлоого талапкерликтен баш тартышкан.

Ал эми шайлоодо экинчи ирет Курманбек Бакиев 76,12 % добуш менен жеңишке жетишкен.

2010-жылдагы 7-Апрель окуясы оппозиция өкүлдөрүнүн ошол учурдагы президент Курманбек Бакиевдин жүргүзгөн саясатына каршы революциялык кадамдарынын жыйынтыгы болуу менен, анын бийлигинин кулашына жана бийликтин Р.Отунбаева башында турган Убактылуу өкмөттүн колуна өтүшүнө алып келген.

Роза Отунбаева башында турган Убактылуу өкмөт, өз кезегинде, Конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизүү жана өлкөдө парламенттик башкаруу системасын орнотуу боюнча иш-аракеттерди жасай баштаган. 22-апрелде жаңы Конституцияны иштеп чыгуу тууралуу олуттуу маселе каралган. Мында жаңы

Конституцияны референдумга коюу жана 2010-жылдын август айында парламенттик шайлоолорду өткөрүү тууралуу чечимдер кабыл алынган.

Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши 2011-жылдын 30-июнунда президенттик шайлоо өткөрүү боюнча чечим кабыл алышкан. Шайлоону 2011-жылдын 30-октябрында өткөрүү боюнча добуш берүүдө каршы 1 жана 107 депутат макул добушун беришкен.

КСДПнын жетекчиси Алмазбек Атамбаев Республиканын Президентинин кызматына үчүнчү жолу талапкерлигин койгон. Натыйжада шайлоонун жыйынтыгы боюнча 2011-жылдын 30-октябрында, биринчи турда Кыргызстандын Президенти болуп шайланган. Кыргызстандын Президенти болуп Атамбаев Алмазбек Шаршенович 2011-жылдын 1-декабрынан тарта киришкен.

Шайлоого талапкерлердин тизмеси жана жыйынтыгы:

1.	Алмазбек Атамбаев	1 161 929	62,52 %
2.	Адахан Мадумаров	274 639	14,78 %
3.	Камчыбек Ташиев	266 189	14,32 %
4.	Темирбек Асанбеков	17 232	0,93 %
5.	Өмүрбек Субаналиев	16 143	0,87 %
6.	Кубатбек Байболов	15 427	0,83 %
7.	Турсунбай Бакир уулу	15 195	0,82 %
8.	Анарбек Калматов	13 609	0,73 %
9.	Арстанбек Абдылдаев	8770	0,47 %
10.	Марат Иманкулов	5578	0,30 %
11.	Кубанычбек Исабеков	3239	0,17 %
12.	Курманбек Осмонов	2452	0,13 %
13.	Сооронбай Дыйканов	1339	0,07 %
14.	Алмазбек Каримов	1305	0,07 %

Баарына каршы :	13 419	0,72 %
Иштетилген (колдонулган) бюллетендердин саны:	1 858 632	100 %

2017-жылдын 15-октябрында өткөн президенттик шайлоодо шайлоочулардын 54,22 % добушуна ээ болуп Сооронбай Жээнбеков шайланган. Ошол эле жылдын 24-ноябрында Эгемендүү Кыргызстандын тарыхында алгач тынчтык жолу менен Кыргыз Республикасынын Президентинин кызматына расмий түрдө киришкен.

Кыргыз Республикасынын Президенти 2010-жылы кабыл алынган Конституциянын жаңы редакциясы боюнча 6 жылга шайланат. [132] “Конституцияда белгиленгендей Президент болуп 35 жаштан төмөн эмес, 70 жаштан ашпаган, мамлекеттик тилди билген, 15 жылдан кем эмес республикада жашаган Кыргызстандын жараны шайлана алат. Ошондой эле Президенттикке талапкер 30 миңден кем эмес шайлоочунун кол тамгасын топтошу зарыл. Президентти шайлоо тартиби конституцияда мыйзам менен аныкталып, бекемделген. [134]

Президент Конституцияда каралгандай Жогорку Кеңешке жана жергиликтүү кеңештерге шайлоорлорду дайындайт, о.э. ЖК мөөнөтүнөн мурда шайлоолорду дайындоо жөнүндөгү чечимди кабыл алат. [135] Ал эми Президенттин ыйгарым укуктары мөөнөтүнөн мурда токтотулса, анын ордуна жаңы Президент шайланганга чейин Жогорку Кеңештин Төрагасы (ал аткарууга мүмкүн болбосо Премьер-министр) аткарат. Ошондой эле Конституцияда белгиленгендей мөөнөттөн мурда Президентти шайлоо Президенттин ыйгарым укуктары токтулган күндөн тартып үч айлык мөөнөттө өткөрүлөт. [136]

Кыргыз Республикасынын 1993-жылдын 5-майындагы Конституциясына ылайык 1995-жылы февралда Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин I чакырылышында шайлоо өткөн.

1995 – 2000-жылдар аралыгында Кыргызстанда биринчи чакырылыштагы Жогорку Кеңеш эки палаталуу парламенттен – Мыйзам чыгаруу жыйыны жана Эл өкүлдөр жыйынынан турган. Шайланган депутаттар бир мандаттуу округдарда мажоритардык система боюнча шайланган. Мыйзам чыгаруу палатасына 35, Эл өкүлдөр жыйынына 70 депутат шайланган. Тең шайлоо шарттарында шайланган, укуктары бирдей эки палаталуу Жогорку Кеңеш дүйнөнүн башка өлкөлөрүнүн парламенттеринен айырмаланып турган.

2000-2005-жылдар аралыгында Кыргызстанда экинчи чакырылыштагы Жогорку Кеңештин 105 депутаты эл ишенимине ээ болушкан. 1998-жылы болгон конституциялык реформанын жүрүшүндө шайлоо системасына өзгөртүүлөр киргизилип, кыргыз парламентинин палаталарынын сандык курамы кайрадан каралып, өзгөртүлгөн. Натыйжада, 60 депутаттан турган Мыйзам чыгаруу жыйынынын 15и партиялык тизме боюнча шайланган. Ал эми Эл өкүлдөр жыйыны 45 депутаттан турган.

2003-жылы өткөн конституциялык реформанын негизинде бир палаталуу парламент түзүлүшү каралып бекитилген. Конституциянын жаңы долбоору боюнча Жогорку Кеңештин курамы партиялык тизмелер боюнча шайланышы белгиленип, курамы 90 депутаттан турган. Конституциялык реформанын негизинде 2007-жылдын 23-октябрында Президенттин жарлыгы менен Жогорку Кеңеш мөөнөтүнөн мурда таркатылган.

Кыргызстандын тарыхында биринчи жолу 2007-жылдын 16-декабрында биринчи жолу Жогорку Кеңештин депутаттары партиялык тизмелердин негизинде шайланган.

2007-жылдагы парламенттик шайлоого бакиевдик “Ак жол” партиясы да аттанды. Административдик ресурстун, ыплас технологиялардын аркасында шайлоодо Бакиевдин “Ак жол” партиясы жеңишке жетип, парламенттик мандаттардын көпчүлүгүнө ээ болду. Арийне, бир катар чет өлкөлүк байкоочулар ал шайлоо таза өтпөгөндүгү, стандарттарга туура келбегени тууралуу билдирүүлөрдү жасашкан, бирок мындай билдирүүлөр түзүлгөн абалды оңдой алмак эмес.

Ошондой эле Конституциянын жаңы редакциясы шайланган партияларга Өкмөттү түзүүгө укук берген. Партиялык тизменин негизинде шайланган IV чакырылыштагы Жогорку Кеңештин депутаттарын үч саясий партиянын өкүлдөрү түзгөн. Аларга “Ак жол” (71 мандат), “КСДП” (11 мандат) жана “Ата Мекен” (8 мандат) партиясы кирген. Жогорку Кеңештин IV чакырылышынын депутаттары мөөнөтүнүн аягына чейин иштешкен эмес, буга 2010-жылдагы апрель окуясы себеп болгон.

2010-жылдын 7-апрель окуясы Кыргызстандын мамлекеттик, саясий турмушуна кескин өзгөрүүлөрдү алып келген. Алардын бир катары Конституциялык реформа, Парламенттик шайлоолор менен байланышта болгон. 2010-жылдын 27-июлунда кабыл алынган Баш мыйзам боюнча Жогорку Кеңешке – Парламентке бир кыйла артыкчылыктар берилип, Кыргыз Республикасы парламенттик республикага айланган.

2010-жылдын 10-апрелинде болуп өткөн саясий окуялардан кийин IV чакырылыштагы Жогорку Кеңештин иши БШКнын токтому менен 6-июлда токтотулган. 2010-жылдын 27-июлунда кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык Жогорку Кеңештин V чакырылышына шайлоо болуп өткөн. Натыйжада Кыргыз Республикасы парламенттик-президенттик башкаруу формасындагы өлкө болуп калган.

2010-жылдын 10-октябрында өткөн ЖКке шайлоо пропорционалдуу шайлоо системасы аркылуу шайлоо өткөн. ЖКтин V чакырылышына 29 саясий партия катышып, 5 партия жеңишке жетишкен. Шайлоонун жыйынтыгы боюнча парламенттеги 120 депутаттык мандаттын 28сине “Ата-Журт” партиясы, 26 мандатка “КСДП”, 25 мандат “Ар-Намыс”ка, 23 мандат “Республикага”, 18 мандат “Ата Мекен” партиясы ээ болгон.

2015-жылдын 4-октябрында Жогорку Кеңештин VI чакырылышына парламенттик шайлоо болуп өткөн. 14 саясий партия катышкан шайлоонун жыйынтыгы боюнча парламентке 6 саясий партиянын өкүлү шайланган. “КСДП” – 38 мандатка, “Республика – Ата-Журт” – 28 мандатка, “Кыргызстан” саясий партиясы – 18 мандатка, “Өнүгүү-прогресс” саясий партиясы – 13

мандатка, “Бир Бол” мамлекеттик биримдик жана патриотизм партиясы – 12 мандатка, “Ата Мекен” социалисттик саясий партиясы – 11 мандатка ээ болушкан.

2015-жылдын 4-октябрында өткөрүлгөн Кыргыз Республикасынын ЖКтин VI чакырылышынын депутаттарын шайлоодо Кыргызстандын парламентаризминин тарыхында биринчи жолу шайлоо процессинин жаңы модели иштелип чыгып, жүзөгө ашырылган. Шайлоочулардын идентификациясы жана шайлоочулардын добуштарын автоматтык түрдө саноону камсыз кылган заманбап технологиялык каражаттарды колдонуу менен өткөрүлгөн. Бул жолку шайлоо өнөктүгүнүн өзгөчөлүгү жарандарды шайлоо тизмесине киргизүү жана добуш берүү биометрикалык каттоодон өткөрүү аркылуу ишке ашырылышы болгон.

Кыргыз Республикасынын парламенти – Жогорку Кеңеш “5 жылдык мөөнөткө шайлануучу 120 депутаттан”[137] турат. Жогорку Кеңештин депутаттарын шайлоонун тартиби конституциялык мыйзам менен аныкталган жана мыйзамда белгиленгендей шайлоонун жыйынтыгы боюнча саясий партияга парламенттен 65тен көп эмес депутаттык мандаттын берилиши каралган. Ошондой эле жашы 21ге толгон Кыргыз Республикасынын жараны Жогорку Кеңештин депутаты болуп шайланууга укуктуу.

2007-жылдын декабрынан ушул күнгө чейин Жогорку Кеңеш 3 жолу 100%дык партиялык тизме менен шайланды.

Республиканын мыйзам чыгаруу органы болгон Жогорку Кеңеш мамлекеттин, жарандардын мыйзамдык укуктук негизи болгон КР Конституцияны оңдоп түзөөлөрдү киргизүүдө, шайлоо системасына түздөн-түз байланышкан мыйзамдык укуктук ченемдерди кабыл алып, оңдоп-түзөдө, жергиликтүү кеңештердин депутаттары менен айыл өкмөт башчыларын шайлоодон баштап Жогорку Кеңешке депутаттарды, өлкөнүн Президенттин шайлоону, жалпы элдик референдумду дайындоо жөнүндөгү мыйзамдарды кабыл алат.[138] Ал эми Баш мыйзамда жана шайлоо системасына байланышкан мыйзамдарда белгиленгендей Шайлоо жана референдумдарды

өткөрүү боюнча борбордук комиссиянын үчтөн бирин – Президент, үчтөн бирин – парламенттик көпчүлүк, ал эми калган үчтөн бирин парламенттик оппозиция сунуштайт.[139]

КРнын Жогорку Кеңеши тарабынан 2011-жылы 30-июнда кабыл алынган “Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө” мыйзамдын негизинде Кыргыз Республикасынын Президентин, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоону даярдоого жана өткөрүүгө байланыштуу маселелер жөнгө салынат.

Шайлоолорду даярдоо жана өткөрүү иш аракеттери Шайлоо комиссиялары тарабынан уюштурат. Мыйзамда каралгандай КРнын шайлоо комиссияларынын бирдиктүү тутумуна: Борбордук шайлоо комиссиясы; Аймактык шайлоо комиссиясы; Участкалык шайлоо комиссиялары кирет.[140]

Шайлоо участкатору аймактык шайлоо комиссиялары тарабынан 5 жылдык мөөнөткө 2500дөн ашпаган шайлоочунун эсебинен түзүлөт.[141] Шайлоочулардын санына жараша ШУ КРнын чегинен тышкары “аккредитацияланган өлкөнүн компетенттүү органдарынын макулдугу” боюнча түзүлүшү каралган. Аталган беренеге ылайык 2017-жылдагы Президенттик шайлоодо 18 580 жаран добуш берүү үчүн КРнын чегинен тышкары 37 ШУ түзүлгөн. Шайлоонун жүрүшүнө дуйнөнүн 57 өлкөсүнөн 800дөй эл аралык байкоочулар көз салышты. [142] Байкоочулар заманбап санариптик технология эң жогорку деңгээлде иштеп жатканын билдиришкен. [143]

БШК добуш берүү күнүнө чейин 75 календардык күн калганга чейин шайлоочулардын тизмеси менен таанышып чыгуу жана өздөрүн шайлоочулардын тизмесинен тактоо үчүн шайлоочулардын тизмесин жалпыга маалымдоо каражаттары аркылуу маалымдоого милдеттүү. [144] Шайлоочулардын тизмеси аталган мыйзамдын 3-глава 14-беренесине ылайык, МККнын реестринде камтыган биометрикалык маалыматтын негизинде түзүлөт.

Өкмөттүк жана менен санариптик берүүнүн социалдык тобуна кирген телерадиолор шайлоочуларга шайлоо компаниясынын тартиби, жол-жоболору, добуш берүүгө катышуу, добуш берүү тартиби, шайлоочулардын тизмесин тактоо ж.б.у.с. маалыматтарды чагылдыруу үчүн Борбордук шайлоо комиссиясына муктаждык жараша көлөмдөгү эфир убактыларын берүүгө милдеттендирилет.[145]

Шайлоого катышуу үчүн талапкерлердин шайлоо алдындагы программаларын жарандар, талапкерлер жана саясий партиялар, коомчулук “эркин жана ар тараптуу талкуулоого укуктуу”.[146] Ошол эле учурда талапкерлер үгүттөө маалыматтарын интернет-басылмалары аркылуу да тарката алышат. [147]

“Шайлоо алдындагы үгүткө арналган теле жана радио берүүлөрдүн тартиби, көлөмү жана убактысы телерадио уюмдарынын жетекчилиги менен макулдашуусу боюнча, шайлоо комиссиялары тарабынан белгиленет жана талапкерлердин, саясий партиялардын ортосунда теңчилик принцибин сактоо менен бөлүштүрүлөт.” [148]

Улуттук кеңештин 2013-жылдын 14-майында болуп өткөн жыйынында шайлоо системасын жакшыртуу боюнча атайын жумушчу топ бекитилген.. Топтун курамы Жогорку Кеңештеги фракциялардын, парламентке кирбеген саясий партиялардын, бейөкмөт уюмдардын, БШК, мамлекеттик, прокуратура, сот органдарынын өкүлдөрүнөн турган 33 кишиден тураган. Жумушчу топко 2015-жылы өтө турган Жогорку Кеңешке шайлоону таза, айкын өткөрүү керектиги тапшырылган.

“Даректик башаламандыктан” улам келип чыккан шайлоочулардын тизмесин тактоо максатында 2015-жылдан баштап шайлоочулардын тизмесин Актуалдаштыруу башталган. Шайлоочулардын тизмесин Актуалдаштыруу 2014-жылы кабыл алынган “Жарандардын биометрикалык каттосу жөнүндө” Мыйзамдын негизинде жүргүзүлгөн. Натыйжада, республиканын добуш берүүгө укуктуу жарандарын кайра каттоодон өткөрүү менен “Калктын бирдиктүү мамлекеттик реестри” (КБМР) түзүлгөн. Бүгүнкү күнгө чейин

калкты Биометрикалык каттоо иш аракети улантылууда жана ал шайлоочулардын тизмесин тактоодо өзүнүн жемишин берүүдө.

Катталган жарандар тууралуу маалымат борбордошкон маалымат базасына топтолот. Базада: ИНН; фамилиясы, аты, атасынын аты, аты-жөнүн өзгөрткөнү, туулган жылы; паспорт номери, катталган дареги, убактылуу жашаган дареги; жарандыктан чыккандыгы же өлгөнү тууралуу маалыматтар менен сүрөтү менен санариптештирилген (биометрикалык) маалыматы топтолгон.

Биометрикалык каттоо жана шайлоочунун кимдигин аныктоо шайлоо эрежелерин сынга алынып келген бузуу мүмкүндүгүн чектеген. Бул туурасында Эл аралык байкоочулардын корутундусунда да жетишилген ийгилик катары белгиленген. [149]

Шайлоо системасынын алгоритими боюнча шайлоо күнүнө 50 календардык күнгө чейин Мамлекеттик каттоо кызматы шайлоого катышуучулардын актуалдык тизмесин БШКга бериши керек. % күн аралыгында БШК УШКга өткөрүп берет. Өз кезегинде УШК шайлоочулардын тизмесин атайын такталарга илет. Шайлоого 15 календардык күн калганга чейин шайлоочулар өздөрүн тизмеден тактоосу зарыл. Эгерде тизме боюнча шайлоочулардын арыздары болсо белгилүү тартипте, арызга паспорттун көчүрмөсүн тиркөө менен УШКга кайрылуусу тийиш. Шайлоочулардын арыздары менен такталган шайлоочулардын тизмеси БШКга жиберилет. Добуш берүүгө 3 күн калганга чейин БШК тарабынан шайлоочулардын тизмеси басып чыгарылып УШК берилет. ММК добуш берүүгө чейин 3 күн мурда идентификациялык жабдууга (сканери жана ридери бар компьютерлер) шайлануучулардын акыркы тизмесин электрондук түрдө көчүрүп шайлоо участогуна жиберилет.

Кыргызстанда Конституциясы боюнча шайлоо күнү такталган күндөн баштап шайлоо компаниясын өткөрүүгө даярдыктар белгиленген шайлоо мыйзамдарына ылайык көрүлө башташы белгиленген.

Мисалга алсак, Кыргызстандагы кезектеги акыркы президенттик шайлоо 2017-жылдын 15-августунда өткөн. КРнын Жогорку Кеңешинин "Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоо күнүн белгилөө жөнүндө" токтому 14-июнда жарыяланган соң, БШК белгиленген тартипте талапкерлерди каттоону баштаган. Президенттикке талапкер болууну каалаган жаран мыйзамга ылайык шайлоочулардын 30 миңден кем эмес колун топтоп, 1 миллион сом шайлоо күрөөсүн төлөгөндөн кийин БШКга кандидатты талапкер катары көрсөтүү боюнча партиянын съездинин чечимин берүү керек. Талапкерлерди каттоо шайлоо күнүнө 75 күн калганда, башкача айтканда, 31-июлда токтотулушу керек болгон.

Борбордук шайлоо комиссиясы бул шайлоого керектелүүчү чыгымдардын жалпы сметасын 671 миллион 502 миң сом деп бекиткен. Белгиленген каражаттын болжол менен 538,8 миллион сомун биринчи тур, калган 132,6 миллиону экинчи тур үчүн каралган.

БШКга мамлекеттик каттоо кызматы 4-октябрда шайлоочулардын тизмесин тактап берди. Президенттик шайлоодо болочок тизме боюнча 3 миллион 25 миң 768 жаран добуш берүүгө укуктуу болгон. Анын ичинен 2 миллион 908 миң 453 шайлоочу Кыргызстандын территориясында каттоодо тургандыктан, жашаган аймагы боюнча шайлоого тийиш болгон. Ал эми чет өлкөлөрдөн 18 580 жаран добуш бермек. 98 735 жаран Бишкек шаарындагы кошумча шайлоо тилкелеринен добуш берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон. Анын тескерисинче 17 180 жаран шайлоочулардын тизмесинен чыгарылганы белгилүү: каза тапкандар - 16 687 адам, Кыргыз жарандыгынан баш тарткандар - 493 адам, 1974-1994-жылкы үлгүдөгү эски паспорт менен жүргөндөр, демек, шайлоого катыша албай тургандар 13 672 жаран болуп чыккан.

Борбордук шайлоо комиссиясынын расмий жыйынтыгы боюнча шайлоочулардын 54,22 % добушун алган Сооронбай Жээнбеков жеңген.

БШКнын маалыматына караганда, өлкө президенттигине ат салышкан талапкерлер төмөндөгүдөй добушка ээ болушту:

№	Талапкердин	Партиясы	Добуштун	%
---	-------------	----------	----------	---

	ЫСЫМЫ :		саны	
1	Эрнис Зарлыков	Көз карандысыз	1 554	0,09
2	Токтайым Үмөталиева	Көз карандысыз	1 473	0,09
3	Темир Сариев	Ак шумкар	43 311	2,55
4	Улукбек Кочкоров	Көз карандысыз	8 498	0,50
5	Таалатбек Масадыков	Көз карандысыз	10 803	0,06
6	Өмүрбек Бабанов	Көз карандысыз	568 665	33,49
7	Арстанбек Абдылдаев	Көз карандысыз	2 015	0,12
8	Азимбек Бекназаров	Көз карандысыз	2 743	0,16
9	Сооронбай Жээнбеков	КСДП	920 620	54,22
10	Адахан Мадумаров	Бүтүн Кыргызстан	110 284	6,57
11	Арсланбек Малиев	Көз карандысыз	1 621	0,10
	Баарына каршы:		12 371	0,73

Кыргыз Республикасынын Президенти кызматына 2017-жылдын 24-ноябрында киришкен жана 2020-жылдын октябрына чейин кызматын өтөгөн.

Шайлоо компанияларындагы саясий технологиялардын бири болуп шайлоо алдындагы үгүт иштери жана андагы заманбап технологиялардын артыкчылыгы эсептелет.

Жогоруда белгилеген С.Жээнбеков шайлоодо үгүттөө иштери 2017-жылдын 10-сентябрынан баштап 13-октябрына чейин жүргүзүлгөн. Талапкерлер каттодон өткөн соң өздөрүнүн үгүттөө иштерин жүргүзө ашыра башташкан. Бир нече талапкерлер жана алардын региондордогу штабдары жайлоо алдындагы үгүттөө иштерин бардык республиканын аймактарында активдүү жүргүзүшкөн. Ат салышып жаткан талапкерлердин ичинен Бабанов менен Жээнбековдун үгүттөө иштери өзгөчө деңгээлде жүргүзүлгөнү

байкалган. Ал эми кээ бир талапкерлер социалдык тармактарда активдүү болуп, бирок шайлоочулар менен жолугушуу аз болгондугу байкалган.

Үгүт алдындагы иштер дагы кылмыш иштеринин негизинде оппозициянерлер жана алардын тарапташтарын камоого алышкан. 14-сентябрда 14дө Ата-Мекен партиясынын лидери Өмүрбек Текебаев коррупцияга тиешеси бар деп 8 жылга эркинен ажыратылган. 2010-жылдын 10-октябрында Ата-Мекен партиясынын дагы бир мүчөсү, Жогорку Кеңештин депутаты Аида Саянова кызмат ишин кыянаттык менен пайдалануу беренеси менен 5жылга эркинен ажыратылган. 30-сентябрь күнү Бабановдун тарапташы болгон депутат Канатбек Исаев жана дагы үч адам кызмат ишин кыянаттык менен пайдалануу жана элди баш аламандык үндөөгө тиешеси бар деп кармалган.

Шайлоо жөнүндөгү мыйзамда мамлекеттик кызматкерлерге, кайрымдуулук иштерин жүргүзүүчү кызматкерлерге, жашы жете элек өспүрүмдөргө үгүттөө иштерине аралашууга тыюу салынат. Премьер-министр Сапар Исаков 21-сентябрда премьер –министрдин орун басары Дүйшенбек Зилалиевди кызматтан алган. Анын себеби: президенттик шайлоо учурунда Зилалиев Баткенде болгон жолугушууда мамлекеттик кызматкерлерди Жээнбековду шайлоого үгүттөгөндүгү болгон. Үгүттөө иштери бүтөрүнө жакын президент Атамбаев Жээнбековду колдоо максатынды элге бир нече арыз менен кайрылган.

9-сентябрда вице –премьер-министр Темир Жумакадыровдун жол кырсыгында каза болгондугуна байланыштуу президент А.Атамбаев 12-октябрда Ошко болгон сапарында талапкер Өмүрбек Бабановго каршы бир нече чукул арыз менен кайрылган.

Шаардык бийликтин чечими менен шайлоо алдындагы үгүттөө иштеринин жыйыны мамлекеттик мекемелердин жанында өтүүсү мыйзамга жана эл-аралык стандартка жооп берилбейт деп айтылган.

Үгүттөө иштеринин негизинде өткөрүлүп жаткан жыйындардын тартиби сакталып келген бирок ага карабастан Бишкек шаарында С.Жээнбековдун акыркы жабык жыйыны 13-октябрда Ала-Тоо аянтында өткөн.

Талапкерлердин шайлоодогу үгүт иштери өз каражаттарынан, ошондой эле юридикалык жактардын ыктыярдуу кайрымдуулуктарынын эсебинен каржыланышы мүмкүн, талапкер бюджеттик каражаттардан каржыланбайт. Июнь айында мыйзамда көрсөтүлгөн талапкерлердин өздүк каражаттарынын жана шайлоо фонддоруна ыктыярдуу кайрымдуулуктарынын чектелген өлчөмдөрү кыйла жогорулатылган, ал эми шайлоого болгон үгүт ишин өткөрүүгө чыгымдардын чеги кабыл алынып салынган. Бюджеттик каржылоонун жана чыгымдарды чектөөнүн жоктугу менен, шайлоочуларды эркин тандап алуу жана талапкерлердин мүмкүнчүлүктөрүнүн бирдейлиги үгүттөөгө пропорционалдуу эмес чыгашалар менен жарыяланышы мүмкүн.

Мыйзамга ылайык, талапкерлер шайлоо фонддору үчүн атайын банктык эсептерди ачууга тийиш. Ар жума сайын БШК бул эсептердеги түшүүлөрдүн, чыгашалардын жана калдыктардын жалпы суммасын жарыялап турат. БШКнын нускамасына ылайык, бардык талапкерлер шайлоо фонддорунун кирешелери жана чыгашалары жөнүндө добуш берүү күнүнө чейинки аралык отчетторду беришкен. Бул отчеттор, ошондой эле добуш берүү күнүнөн кийин 10 күн аралыгында берилүүчү, жыйынтыктоочу финансылык отчеттор сыяктуу эле, БШКнын контролдук-текшерүү тобу тарабынан шайлоо кампанияларын каржылоо эрежелеринин сакталышы үчүн текшерилет.

Мыйзам отчет жана ал текшерүүлөрдүн натыйжаларын жарыялоо талап кылынбайт. Шайлоого болгон үгүт иштерин каржылоонун ачык-айкындуулугу жетишсиз болгон, ал эми мыйзамдык база жетишсиз болгондугу үчүн шайкештик заманбап чакырыктарга жөнгө салуу, каржылоо саясий субъекттердин бири. Шайлоо мыйзамы каржылоо булактарын ачып көрсөтүүнү талап кылбайт, Ошентип, ачык-айкындуулукту камсыз кылуу боюнча эл аралык милдеттенмелерден четтеп турат. Мыйзамда үгүт иштерин каржылоо

эрежелерин бузгандыгы үчүн өлчөмдөш санкциялардын диапазонун караштырбайт.

Ошондой эле кээ бир шайлоо укугун байкоодогу изилдөөчүлөрдүн айтуусу боюнча көз карандысыз талапкерлер жана саясий партиялардан чыккан талапкерлердин ортосунда тең эмес шарттарды коюшкан деп эсептешет. Анткени баардык талапкерлер эки миллиондон ашуун колдоочулардын кол тамгасын топтоосу керек эле, тилекке каршы парламенттик партиялар тарабынан коюлган талапкерлерге бул шарт катары каралган эмес. Ошентип, шайлоо мыйзамдарында башында жазылган нормалар боюнча массалык маалымат каражаттарына чектөө киргизген, ошондой эле төмөндөтүүчү каттоо процессин талапкерлердин, өз алдынча жана көз каранды тигил же бул саясий партиялардын курамына институттук оппозициянын катарындагы учурдагы бийликтин курамына кирбейт.

Шайлоо алдындагы үгүттөө иштерин жөнгө салуу учурунда, жазуу ишканалары элге таратылуучу материалдарга, тексттерге талапкердин уруксатысыз ондоп түзөөгө тыюу салынат. Үгүттөө иштеринде телеканалдарга да бир нече чектөөлөр киргизилет.

Үгүттөө, башка бир талапкерге каршы добуш берүүгө, кайсыл бир талапкерге каршы же жаман сөз айтууга жана анын аброюна шек келтирүүчү маалыматты таратууга жана башка талапкерлерге каршы маалымат же сөз тийгизүүгө да тыюу салынган.

Кыргызстанда Франция, Россия, Турция мамлекеттериндей талапкерлердин азыркы учурдагы шайлоо алдындагы кампанияларынын негизи болуп шайлоочуларга өзүнүн саясий идеялары менен долбоорлорун жеткирүү эле эмес, талапкердин саясий имиджин түзүү да эсептелет. Талапкердин саясий имиджин түзүүнүн саясий-коммуникативдик технологиялары электораттын кызыкчылыктарын жана азыркы коомдун өнүгүү өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен түзүлсө, шайлоо кампанияларынын натыйжалуулугу да зор роль ойнойт. Талапкерлер тандап алган имидждик стратегиялар, негизинен, колдонулуучу саясий-коммуникативдик технологиялардын форматы менен мазмунун

аныктайт.

Каралган шайлоо кампанияларынын алкагында колдонулган саясий жарнама бул саясий-коммуникативдик технологиянын натыйжалуулугу аны аткарылыш сапатынан жана талапкердин коммуникативдик стратегиясына шайкеш келишинен көз каранды деген ой жорумду далилдейт.

Добуш берүүнүн жүрүшүндө шайлоочулар МККнын оператору аркылуу ID-картасын же жалпы жарандык пасорту (чет өлкөгө чыгуучу) аркылуу маалыматты окуй ала турган *ридерге* кигизет. Ошондо кийин гана экрандан шайлануучунун сүрөтү паспортунун номери экранга чыгат. Бул байкоочуларга шайлоочунун өздүк тактоого мүмкүндүк берет. Шайлоочу манжасын маалымат алуучу түзүлүшкө – сканерге коет ал аркылуу шайлоочунун базасындагы маалыматы менен текшерип, туура, дал келсе шайлоочунун файлын жабат. Шайлоо күнү базадагы шайлоочунун маалыматы бир жолу эле ачылып, жабылат. Экинчи кайра колдонууга мүмкүн эмес. МККнын операты берген чекти шайлоочу ШКнан бюллетенге алмаштырып экинчи жолу УКдагы тизмеден каттоодон өткөндөн кийин гана бюллетенди толтуруп, автоматташтырылган маалымат окуй турган урнага салат.

Добуштарды саноо процессиндеги жаңы заманбап технологиялардын бири бул шайлоо участкагы мыйзамда белгиленген саат 20:00дө жабылгандан кийин шайлоо комиссиясынын байкоочуларынын (каттоодон өткөн) көзүнчө урунадан бюллетендерди алып эсептейт. Автоматташкан маалыматтарды окуй турган урна тиешелүү кнопканы басып буйрутма бергенде өзү санайт. АМОУ добуш берүүнүн жыйынтыгы тууралуу дүмүрчөк (үкөктөгү бюллетендер б-ча) байкоочуларга дагы берилет. Анда күнү, сааты кошо белгиленет. АМОУ менен бирге бюллетендеги добуш берүүлөр кол менен дагы эсептелет. Эгерде АМОУ менен колго эсептелүүдө айырмачылыктар болсо анда добуштар кайра эсептелинет. Добуш берүүнүн УШКдагы жыйынтыгы БШКанын расмий сайтына мыйзам боюнча 3 календардык күндөн кечиктирилбестен жайгаштырылышы зарыл.[150]

Шайлоонун заманбап технологияларынын бири болуп шайлоочулардын алдын ала тизмеси курагы 18 жаштан жогору, биометрикалык маалыматтарын тапшырган жарандардын КБМР автоматтык түрдө жүктөө жолу аркылуу түзүлүшү эсептелет.

Кыргызстанда шайлоо компанияларынын жүрүшүндөгү заманбап технологиялар талапкерлердин шайлоо алдындагы үгүт жүргүзүү иштеринде каралган.

Ден-соолуктарына байланыштуу мүмкүнчүлүктөрү чектелген шайлоочулар үчүн үгүт жүргүзүү материалдары сурдукотормо, субтитрди колдонуу менен укма-көрмө форматта (санариптик алып жүрүүчүлөрдө) даярдалууга, окуу үчүн ыңгайлуу, чоңойтулган арип менен, о.э. Брайль ариби менен атайын каражаттарды пайдалануу менен даярдалуусу каралган. [152]

Шайлоо күнүнө чейин 75 календардык күн калганда шайлоо маалыматтарын шайлоочуларга жеткирүү үчүн мамлекеттик телерадио уюмдарын, өкмөттүк бюджеттен каржылануучу башка телерадио уюмдар жана санариптик берүүнүн социалдык пакетине кирген телерадио уюмдары аркылуу жеткирүү милдеттендирилген. “Мамлекеттик телерадио уюмдары, республикалык бюджеттен каржылануучу башка телерадио уюмдар жана санариптик берүүнүн социалдык пакетине кирген телерадио уюмдары шайлоочуларды өздөрүн шайлоочулардын тизмесинен текшерүүнүн зарылчылыгы жөнүндө, добуш берүүгө катышуунун тартиби жөнүндө, добуш берүүнүн жыйынтыктары жөнүндө, шайлоо өнөктүгүнүн этаптары жана шайлоо процессинин башка маселелери тууралуу маалымдоо үчүн Борбордук шайлоо комиссиясына жетиштүү көлөмдө акысыз эфир убактысын берүүгө милдеттүү”. [153] Бул үгүт жүргүзүүнүн натыйжалуулугун жакшыртат.

Жогоруда белгиленген, Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө Кыргыз Республикасынын Конституциялык Мыйзамынын 22-беренесинде талапкерлер менен саясий партиялардын жергиликтүү жана республикалык бюджеттен каржылануучу каражаттарга болгон тең укутуулугу каралган. [5-гл.

22-берене.18.] Ал эми аталган беренеден тышкары ММКдын бардык форматтарындагы кызматтарды акы төлөп пайдаланууда төлөмдөрдүн өлчөмү бардык саясий талапкерлерге бирдей болуу керектиги дагы мыйзамда каралган. [5-гл. 22-берене.19.]

Шайлоо өткөрүүдө берилген эфирдик убакытты, басылма аянтты же интернет-басылмада жарыялоодогу акча каражатынын өлчөмү жана башка шарттар жөнүндөгү Борбордук шайлоо комиссиясына маалымат тиешелүү телерадиоберүү уюму, мезгилдүү басылманын редакциясы, интернет-басылманын ээлик кылуучу тарабынан аккредитация максатында шайлоону дайындоо жөнүндө чечим расмий жарыялангандан күндөн 20 календардык күндөн кечиктирбестен берилүүгө тийиш. Ал маалыматтар БШКнын расмий сайтына жарыяланат. [5-гл. 22-берене.20.]

Жогоруда белгиленген Мыйзамда белгиленгендей КР “шайлоо жашыруун добуш берүү менен, жалпыга тең жана тикелей шайлоо укугунун негизинде” [154] өткөрүлгөн. Шайлоо айкынындуулуктун негизинде “талапкерлер, талапкерлердин тизмесин көрсөткөн саясий” [155] партиялардын өкүлдөрү, коомдук байкоочулар байкоочулук кыла алышат. Ошондой эле шайлоо дайындоо жөнүндө чечим расмий жарыялангандан кийин мыйзамда белгиленген шарттар боюнча Эл аралык байкоочулардын көзөмөлдөөсүнө дагы мүмкүнчүлүк берилген. Алсак, кабыл алынган шайлоо эрежелерине карай 2015-жылдын 4-октябрындагы шайлоонун жүрүшүнө 613 эл аралык байкоочу катталып, шайлоонун жүрүшүндөгү адам укуктарынын, шайлоо мыйзамдарынын аткарылышына көзөмөл кылышкан. Ал эми “Жарандык платформа” коомдук фондусу тарабынан 2007-жылдагы Президенттик шайлоонунун жүрүшүнө 15 узак мөөнөттүү жана 500 кыска мөөнөттүү байкоочулар катталып, шайлоонун жүрүшүндөгү адам укуктарынын, шайлоо мыйзамдарынын аткарылышына көзөмөл кылышкан.

Элдин добуш берүүсүндө шайлоо күнгө Шайлоо участкакторунда автоматтык эсептөөчү урна (шайлоочулардын добуштарын автоматтык саноого арналган), туруктуу орнотулган үкөк (добуш берүү үчүн тунук уруна), о.э.

добуш берүү үчүн көчмө үкөк (шайлоочулардын добуш берүүчү жайдан тышкары добуш берүүсү үчүн) даярдалышы шарт.

Жергиликтүү кеңештин депутаттарын шайлоо боюнча Жобонун 47-беренесине ылайык шайлоодо “шаардык кеңештин депутаттарын шайлоо пропорциялуу система боюнча, ал эми айылдык кеңештердин депутаттарын шайлоо – мажоритардык система” [156] боюнча жүргүзүлөт.

Жергиликтүү кеңешти шайлоо учурунда шайлоочулар жогоруда аталган мыйзамдын 1-главасынын 33-беренесинин 6-пунктунда белгиленгендей УШКнын мүчөлөрү “оператор менен бирдикте шайлоочунун биометрикалык жана (же) жекече маалыматтары боюнча аны идентификациялоону” жүргүзүгөндөн кийин ага чектин ордуна шайлоо бюллетенин берет. Шайлоо бюллетенин бергенде тизмеге добуш берүүнү тактоо максатында “шайлоочунун жарандыгын ырастоочу документтин сериясы жана номери” жазылат. [157] Андан кийин гана шайлоочу мыйзамда көрсөтүлгөн эрежеге ылайык добуш берүү укугунан пайдалана.

Кыргызстандагы шайлоо системасы жана анын заманбап шайлоо процессинин камсыз кылуусуна Эл аралык абройлуу уюмдар дагы жогорку деңгээлдеги баасын берген. Алсак, 2015-жылдын 4-октябрында өткөн парламенттик шайлоонун өтүшүшүнө ЕККУ “Кыргыз Республикасында 2015-жылдын 4-октябрында өткөрүлгөн парламенттик шайлоо атаандаштыкта өтүп, шайлоочуларга кеңири мүмкүнчүлүгүн берди. ... Шайлоолорго байланышкан укуктук системада демократиялык шайлоолорду өткөрүү үчүн жалпысынан жетиштүү негиз түзүлгөн” – деп баа берген.[158]

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 2-беренесине ылайык Кыргызстандын эли эгемендиктин ээси жана мамлекеттик бийликтин бирден-бир бутагы. Кыргызстандын эли өз бийлигин, Конституциянын жана мыйзамдардын негизинде түздөн-түз шайлоолордо жана референдумдарда жүзөгө ашырат. Мыйзамдын негизинде өлкөдөгү мыйзам чыгаруу демилге укугу 10 000 шайлоочуга таандык. Демек, Республикабыздын демократиялуу, мыйзамдуу өнүп-өнүгүшүнө шайлоо системасынын заманбап

технологияларынын негизи түздөн-түз таасир этишин көз жаздымда калтырууга болбойт.

Жыйынтыктап айтканда, бир мандаттуу шайлоо округдарындагы мажоритардык система боюнча Жогорку Кеңешке болгон шайлоолордо, талапкерлер негизинен өзүнүн туугандарынын, жердештеринин, уруулаштарынын колдоосунун натыйжасында парламенттин депутаттары болушкан, бул өзгөчөлүк бүгүнкү күндө да Кыргызстанда сакталууда. Ошондуктан, электорат менен иштөө бир туугандык, жердешчилик жана уруулук сезимдерине таасирин тийгизүүгө багытталган.

Кийинчерээк, партиялык тизме боюнча шайлоого акырындап өтүү менен административдик ресурс бекемделет, бирок ошол эле учурда партиянын программасы эмес, партиянын лидери кайсы региондон болгондугу чоң ролду ойногону уланууда.

Ошондой эле, шайлоочулардын добуштарын жогорулатуу үчүн ар кандай этникалык топтордун лидерлери менен иштөө да маанилүү болгон. Өлкөдө орус тилдүү калктын көп болушу, саясий партиялардан өздөрүнүн программаларында Кыргызстандын Россия менен ар тараптуу мамилесин чындай тургандыгын белгилешин талап кылган.

3.2. Заманбап саясий технологиялардын негизиндеги шайлоо компанияларын уюштурууну жакшыртуу

Кыргыз Республикасынын шайлоо системасы эгемендүүлүк жылдарынын алгачкы мезгилинен баштап заманбап саясий технологияларды колдонууда эл аралык тажрыйбаларды, мурунку шайлоолордун жыйынтыктарын эске алуу менен жаңыланууда. Саясий институттардын мындай трансформацияланышы (айрыкча өткөөл мезгилде) мыйзам ченемдүү көрүнүш. Улуттук тажрыйба менен анын өзгөчөлүктөрүн эске алып, өлкөнүн Баш мыйзамындагы жарандардын укуктарын толук сактоо коомдун саясий турмушундагы эң негизги маселелерден болуп саналат.

Эркин демократиялык шайлоону камсыздоо демократиялык укуктук мамлекеттин негизги милдеттеринин бири болуп эсептелет. Кыргызстандын коомун жана саясий уюмдарын бийликке алып бара турган жол шайлоо. Ал эми таза шайлоо гана гүлдөп-өнүккөн, күчтүү Кыргызстанды курууга, мамлекетте акыйкат, элдин, мамлекеттин кызыкчылыгын жактаган саясий системанын түптөлүшүнө негиз болуп бере алат.

Эл аралык жана жергиликтүү байкоочулардын шайлоолордон кийинки пикирлеринде белгиленген кемичиликтерди, өксүктөрдү жоюу максатында БШК шайлоо процесстери үчүн жабдуулардын, системалардын жана программалык камсыздоонун тендерлерин өткөрүү, шайлоо процессинин баардык өңүтүн, анын ичинде шайлоонун идентификациялоо, добуштарды эсептөө процессинде ачык-айкындуулукту жана көзөмөлдү камсыздоо боюнча эң эле ыңгайлуу системаны аныктап 2013-жылдын майында өткөн Улуттук кеңеште сунуштаган.

Мурунку параграфта белгиленгендей Кыргызстан өзүнчө көз карандысыз, демократиялык негиздеги, укуктук мамлекет болгондон баштап бир нече шайлоолорду өткөрдү. Ар бир өткөрүлгөн шайлоолор (Президентти, Жогорку Кеңештин депутаттарын, жергиликтүү кеңештин депутаттарын шайлоо) коомчулук, көз карандысыз, чет өлкөлүк байкоочулар, саясий серепчилер, саясатчылар тарабынан бааланган.

Өлкөдөгү шайлоо системасы мурунку шайлоолордо 2010-жылы кабыл алынган Конституция, 2011-жылы кабыл алынган Президенттик жана Парламенттик шайлоолор жөнүндөгү конституциялык мыйзам жана 2011-жылы кабыл алынган Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча Борбордук шайлоо комиссиясы жөнүндө мыйзам менен жөнгө салынган. Шайлоолор жөнүндөгү мыйзамга 2015-жылдын апрелинде өзгөртүүлөр киргизилип, ал шайлоочулардын милдеттүү түрдө биометрикалык каттоодон өтүүсү, бюллетендерди эсептөөдө сканерди колдонуу, шайлоого байланышкан талаштарды жөнгө салуу, шайлоо депозиттерин жогорулатуу, үгүттөө өнөктүгүнө каражат жыйноо жана чыгашаларды чектөө тууралуу жоболор

менен толукталган. Биометрикалык каттоо тууралуу конституциялык талаштар четке кагылган.¹ Башкача айтканда, Жогорку Соттун Конституциялык Палатасы 14-сентябрда Биометрикалык каттоо жөнүндө мыйзамдын Конституцияга ылайыктыгын ырастады. О.Э. Палата 23-сентябрда Шайлоолор жөнүндө мыйзамдын шайлоочулардын тизмесине киргизүүдө биометрикалык каттоодон өтүү талабынын Конституцияга ылайыктыгын ырастады.

Бул өзгөртүүлөрдө ЕККУ/ДИАУБ жана Европа Кеңешинин Венеция комиссиясы тарабынан берген шайлоочулардын тизмесинин тактыгын жакшыртуу, ашыкча бюллетендерди салып жиберүүнү алдын алуу, шайлоо босогосуна өзгөртүүлөрдү киргизүү жана шайлоо талаштарын териштирүүдө ачык-айкындыкты күчөтүү сыяктуу сунуштары эске алынган.

«Жарандык платформа» аттуу коомдук фонду ОБСЕнин Бишкектеги программалык кеңсесинде «Кыргыз Республикасынын шайлоо системасын жакшыртууда көмөк көрсөтүү» долбоорунун алкагында Кыргызстандын жарандарынын арасында шайлоодон кийинки телефондук сурамжылоо өткөргөн. Сурамжылоонун жүрүшүндө шайлоочулардын Президенттик шайлоого карата ишенимдүүлүгүнүн деңгээлине баа берүү жана добуш сатып алуу, административдик ресурстарды колдонуу жана башка укук бузуулар тууралуу маалыматтарды чогултушкан. [159]

Капысынан тандап алуу жолу менен сурамжылоонун алкагында 1000ге чукул жаран катышкан. Изилдөөнүн жыйынтыгы «Жарандык платформа» аттуу коомдук фондунун расмий сайтына жарыяланган. [160] Изилдөөнүн жыйынтыгы президенттик шайлоонун канчалык деңгээлде шайлоо жөнүндө Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамына жана эл аралык стандарттарга ылайык таза өткөнүн, катталган укук бузуулар системалык же бир жолку болгонун жана шайлоо процедуралары менен шайлоонун жыйынтыгы жарандардын купулуна канчалык деңгээлде толгондугун көрсөтөт.

Аталган коомдун көз карандысыз байкоолорунун отчетунда КРнын президентин шайлоонун алдында (2017-ж.) «өлкө бийлиги жылдын башында

сөз эркиндигине жана оппозициялык партиялардын жана ишмерлердин ой пикирине басым көрсөтүүгө багытталган» [161] деп белгиленген.

2017-жылдын 15-октябрында өткөн президенттик шайлоодо шайлоо участкаларынын жабылышында «Жарандык платформа» коомдук фондунун байкоочулары байкоо жүргүзгөн шаалардын ичинен эң көп укук бузуулар катталган шаарлардын катарына Бишкек, Жалал-Абад, Талас, Ош, Токмок жана Кара-Суу шаарылары кирген. Бул шаарларда болгон шайлоо учурундагы укук бузуу фактылары шайлоо участкаларынын көптүгү жана калктын жыш жайгашкандыгы менен байланыштуу деп эсептешет эксперттер.

Мурунку өткөрүлгөн шайлоолордогу жетишилген жактар менен бирге кемчиликтерди эске алуу менен шайлоо системасын реформалоо боюнча сунуштардын негизинде шайлоо мыйзамдарына өзгөртүүлөрдү киргизүү үчүн «2018-2020-жылдарга Кыргыз Республикасынын шайлоолор жөнүндө мыйзамдарын өркүндөтүүнүн стратегиясы» 2018-жылдын июнунда кабыл алынып, 3-августунда Кыргыз Республикасын Туруктуу өнүктүрүү боюнча улуттук кеңештин VII жыйынында жактырылган. Бул Стратегия КРнын Экспр-Президенти С. Жээнбековдун 2018-жылдын 20-мартындагы шайлоо мыйзамдарын жакшыртуу боюнча Д.Эсеналиев жетектеген жумушчу тобу тарабынан түзүлгөн. Жумушчу топтун курамына ЖКнын депутаттары, Жарандык коомдун өкүлдөрү, өкмөттүк эмес уюмдардын өкүлдөрү, коомдук ишмерлер, юристтер ж.б. кирген.

Шайлоо системасындагы мүчүлүштүктөрдү жоюу максатында «Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө», «Кыргыз Республикасынын референдуму жөнүндө», «Жергиликтүү кеңештердин депутаттарын шайлоо жөнүндө», «Кыргыз Республикасынын шайлоолорду жана референдумдарды өткөрүү боюнча шайлоо комиссиялары жөнүндө» мыйзамдарга өзгөртүүлөрдү киргизүү Жогорку Кеңештин VI чакырылышында каралып, сунушталып, коомчулуктун талкуусуна коюлган. [162]Шайлоо системасын жакшыртууга

байланышкан долбоорлордо коомчулуктан келип түшкөн сын-пикирлер менен суроо-талаптар эске алынгандыгын жумушчу топ билдирген.

БШКнын Кыргызстандагы шайлоо мыйзамдарын жакшыртуу долбоору жер-жерлерде талкуудан өткөн. 2019-жылы 11-майда Бишкекте өткөн коомдук талкууга президенттик аппараттын, ЖКнын депутаттарынын, эл аралык уюмдардын өкүлдөрүнүн, саясатчылар менен жарандык активисттердин катышуусунда өткөн. Анда өткөн шайлоолордун жүрүшүндөгү кемчиликтер, БШКга бир катар сын-пикирлер айтылган. Мындан тышкары 2015-жылдагы парламенттик, 2017-жылы өткөн президенттик шайлоодогу негизги кемчиликтер белгиленген. Анда шайлоочулардын тизмесине, талапкерлердин тизмесин түзүүгө, эмгек мигранттардын добуш берүү укуктарына, добуш сатып алууга, административдик ресурсту пайдаланууга байланышкан маселелер көтөрүлгөн.

Долбоордо президенттикке, Жогорку Кеңеш жана жергиликтүү кеңештин талапкерлерине жаңы талаптар коюлду. Анда жергиликтүү кеңешке шайлоого катыша турган адамдын орто же орто кесиптик, парламент менен президенттикке талапкер адамдын жогорку билими болушу шарт. О.э. кайсы деңгээлде талапкер болбосун кош жарандуулугун жашыргандыгы аныкталса, ал үчүн жоопкерчиликке тартылат. Мындан тышкары оор кылмыш менен соттолгондордун соттолгондугу жоюлгандан 10-15 жылдан кийин гана шайлоого талапкер болуп катыша алат. Долбоордо партиялар арасында тең укутуулукту, таза атаандаштыкты камсыздоо үчүн шайлоолордо финансылык чектөөлөр кирет.

Кыргызстанда эң ачык шайлоо өткөрүүнүн платформасы бар экендигин билдирген саясат таануучу Темирлан Ибраимов «бизде бүгүнкү күндө ар кандай саясий күчтөр өздөрүн парламенттен орун алууга татыктуубуз деп эсептешип жана бул жөнүндө жарыялай алган плюралдык саясий мейкиндик жашап жатат», [163] - деп белгилейт. Ал эми «Полис Азия» аналитикалык борборунун эксперти Павел Дятленко көп сандаган саясий партиялардын ортосундагы атаандаштыгынын оң жана терс жактарына төмөндөгүдөй баа

берген: «оң жагы ... бул кыйыр түрдө саясий мейкиндиктин монополияланышын жокко чыгарат. Ал эми терс жагы – көп партиялар алсыз жана алардын биригүү тенденциясынын жоктугунда».[164]

Кээ бир саясий партиялардын жетекчилери партиялык тизме менен шайлоо системасына өтүү өлкөнүн саясий туруктуулугуна, өнүгүшүнө өбөлгө болот деп ынандырышса, айрымдары мындай сунушка мамлекеттин даяр эместигин белгилешкен.

Кыргызстанда дээрлик бардык партиялардын программасында пропорционалдык системага толук өтүп, Кыргызстан парламенттик мамлекет болуш керектиги белгиленген. Мисалы, “Ар-намыс” саясий партиясынын лидери Эмил Алиев «кийинки шайлоодо пропорционалдык-можаритардык система болуп, андан дагы беш жылдан кийин пропорционалдык системага толук өтүшүн» сунуштайт. [165]

«Асаба» партиясынын ордо кеңешинин төрагасы, шайлоо системасын кайрадан иштеп чыгуу тобунун дагы бир мүчөсү, Дөөлөт Нусупов шайлоо системасын реформалоону сунуштоо менен төмөнкү пикирин билдерет: «келерки шайлоодо партиялык тизме менен дагы, бир мандат менен да катыштыруу керек. Анткени биздин партиялардын аброю абдан эле төмөн».[166]

Ал эми, Коммерциялык эмес бейөкмөт уюмдар ассоциациясынын жетекчиси Токтайым Үмөталиева шайлоо системасын жаңыртуудан мурда анын мыйзамдуулугун бекитүүнү, Баш мыйзамга өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду иштеп чыгып, кабыл алынгандан кийин гана анын чегинде шайлоо системасын реформалоо натыйжалуу болоорун төмөндөгүдөй белгилейт: «Шайлоо системасын реформалоодон мурда, Конституциябыздын жаңы вариантын кабыл алып, анын негизинде саясий кыймылдар жана саясий партиялар боюнча атайын мыйзам кабыл алышыбыз керек.» [167]

Өлкөдө АКШнын демократия жана шайлоого жардам берүү институтунун колдоосунда айрым саясий партиялардын өкүлдөрүнүн катышуусунда дагы альтернативдик жумушчу топ түзүлүп, Кыргызстандагы

шайлоо системасын жаңылоо багытында иш чаралар жүргүзүлүүдө. Жумушчу топтун мүчөлөрүнүн пикири боюнча шайлоо системасы ачык-айкын болуп, элдин оюн, максатын шайлоо системасы аркылуу бийликке жеткирүү.

Мурунку шайлоолордун жүрүшүндө шайлоо укуктарынан бир катар жарандар ажырап калышкан. Алардын бири *биометриялык каттоодон* учурунда өтпөй калгандыктарына байланыштуу болгон. Кийинки шайлоолорго чейин өкмөт тарабынан шайлоо укуктарына ээ жарандарды толугу менен биометриялык каттоодон өткөрүүнү аякташ керек.

Тизмелердин толук, туура такталбагынан улам бир катар жарандар шайлоо укуктарын пайдалана алышпаган. Бул проблеманы чечүү үчүн байкоочулар, жарандык активисттер тарабынан шайлоочулардын тизмелери менен таанышуу мөөнөттөрүн көбөйтүү, шайлоочулардын тизмеге киргизүү шарттарын жакшыртуу боюнча сын-пикирлер айтылган.

Шайлоочулардын тизмесинин так эместиги тууралуу проблема биз жогоруда белгилеген Улуттук кеңештин (2013-ж. май) отурумунда дагы белгиленген. Шайлоочулардын тизмеси боюнча эң негизги жетишпегендигинин бири актуалдуу жана актуалдуу эместигинде. Актуалдуу эмес тизмелерге дүйнөдөн кайткандардын такталбай киргизилиши, аты-жөнү, жашаган дареги өзгөргөн шайлоочулардын тизмесиндеги баш-аламандыктар. Шайлоолордун жүрүшүндөгү «даректик баш аламандыктын» келип чыгышына ШК билдиргендей көчөлөрдүн аттарынын, үй номерлеринин өзгөрүшү себеп болуп, ал даректер такталбай калган же такыр эле тизмеде жок. Бул шайлоонун жүрүшүндө дагы бир чоң проблеманын жарандардын шайлоо укуктарынын тепселенишине алып келген. Бул шайлоонун жыйынтыгын чыгарууда эки чоң көйгөйдү жаратууга негиз түзөт. Шайлоочулардын жалпы санын жасалма өсүшүнө, натыйжада шайлоого катышуучулардын жалпы % чыгарууда, о.э. жарандардын добуш берүү укуктарына терс таасирин тийгизүүдө.

Шайлоо компанияларынын өтүшүндөгү шайлоочулардын ашыкча тизмеси бийликтин административдик ресурсту колдонуу менен алар тизмени өз кызыкчылыгына пайдаланып, бюллетендерди каалагандай пайдалануусуна

ыңгайлуу болгон. Ошол эле учурда жеңилүү ызасына туш болгон оппозициялык маанайдагы талапкерлердин шайлоочулардын тизмесин пайдалануу менен женишке жетишти деп шайлоонун жыйынтыгын танууга түрткү берген. Эл аралык Демократиялык институттар жана адам укуктары боюнча бюродон, ЕККУдан шайлоого көз салган байкоочулар үчүн дагы тизмеге байланышкан маселелер шайлоонун таза жана ачык-айкын өтпөгөнүн ырастаган эң көп колдонулган дооматка айланган.

Алардын катарында ден-соолугуна байланыштуу мүмкүнчүлүктөрү чектелген, Кыргызстандан тышкары жашаган же шайлоо учурунда чет өлкөлөрдө болгон жарандар. Алардын катарына кылмышка катышуусу аныктала элек атайын жайлардагы жарандар дагы кирет.

Ден соолугуна байланыштуу мүмкүнчүлүктөрү чектелген шайлоочулардын айрым категориялары боюнча өзгөчө шарттарды түзүү (ДМЧА, мигранттар жана жарандардын башка айрым категориялары боюнча) шайлоо компанияларынын учурдагы заманбап саясий технологияларынын бири болуш керек. Бул көйгөйдү чечүүдө долбоордо ДМЧА үчүн көнүктүрүлгөн маалыматтык материалдар (такталарга, үгүт маалыматтардын материалдары аудио-видео форматта (санариптик алып жүрүүчүлөрдө), белги тил (сурдокотормо), субтитрлөө, Брайль шрифти ж.б.) талапкерлер тарабынан аткарылышы каралган (22-берене). О.э. талапкерлердин, саясий партиялардын үгүт материалдарынын жалпы нускасынын 1%дан кем эмес көлөмдө ДМЧА үчүн көнүктүрүлгөн үгүт материалдарынын жарыяланышы жөнүндө талаптар киргизилген (27-берене).

Ден соолугуна байланыштуу мүмкүнчүлүктөрү чектелген шайлоочуларынын шайлоо укуктары үчүн көрүлгөн бул чаралар келерки шайлоолордо өзүнүн оң натыйжаларын бериши толук мүмкүн.

Шайлоо процессиндеги кемчиликтердин бири – шайлоочулардын жарандык пассивдүүлүгү. Проблеманын жаралышынын бир нече себептери бар. Алардын эң негизгиси жарандардын шайлоолордун жүрүшүнө болгон ишениминин жоктугу. Жарандардын шайлоо системасына болгон

ишенимдеринин жок болушунун эң негизги себептери: шайлоолордун жыйынтыгы, административдик ресурстардын пайдаланылышы, добуштарды сатып алуу менен катар шайлоо участкаларындагы шайлоочулардын тизмелеринин так эместиги, шайлоо мыйзамдарындагы карама-каршылыктар ж.б. КРнын БШКсы түзүлгөндүгүнүн 30 жылдыгын белгилөөдө С.Жээнбеков бул маселеге чоң маани берүү менен «элдин ишеними болгондо гана шайлоо системасы натыйжалуу болот», - деп белгилеген. [168]

2015-жылдын 4-октябрында өткөн Жогорку Кеңешке шайлоонун расмий жыйынтыгы боюнча БШКнын маалыматында биометрикалык маалыматын тапшырган 2 761 297 адамдын тизмеси шайлоого киргизилген. Анын ичинен 1 млн 557 миң 442 адам өз добушун берген. Бул шайлоого катышуучулардын 59,7 % түзгөн. [169] Ал эми 2017-жылдын 15-октябрында өткөн Кыргыз Республикасынын президенттик шайлоодо жалпы шайлоочулардын тизмесиндеги 3 млн 14 миң 434 шайлоочудан 1 млн 679 868 адам добуш берүүгө катышкан. Бул 56,34 % түзгөн. [170]

Шайлоо системасынын эң негизги максаты эл бийлигин орнотуу. Кыргызстанда өткөн кылымдын 90-жылдарынан баштап шайлоо системасы толугу менен бузулуп, шайлоо мыйзамы менен элдин укугу эки ажырым болуп элдин ишениминен кеткен. Айрым учурларда «шайлоо өнөктүгү идеялардын, саясий программалардын атаандаштыгы болбой эле, акча-каражаттардын, артисттер катышкан ар кандай маданий иштердин жарышы болуп» келген. [171]

Пассивдүү шайлоо укугун ишке ашырууда шайлануучу органдардын сапатын жогорулатуу үчүн шайлоолордо кездешүүчү укук бузууларга бөгөт коюу менен элдин ишенимине жетишүү зарыл. Эң негизги себептердин бири болуп шайлоонун жыйынтыгы менен эл ишенимине ээ болуп шайланган шайлануучунун (президент, депутаттар) саясий маданияттуулугу, ишмердүүлүгүндөгү (президент же депутат катары) мыйзамдуулуктун бекем сакталышы, б.а. Конституцияда белгиленген укуктары менен милдеттерин так жана туура аткаруусу эсептелет.

Долбоордо белгиленген президенттик шайлоодо финансылык чек коюу, мурунку шайлоолордогу негативдүү таасир берүүчү факторлордон улам сунушталган. Анткени өткөн (2017-ж.) шайлоодо парламент каржылык чыгашалардын чектөөсүн алып салган. Ошондой эле жарандык коомдун өкүлдөрү талапкерлердин билими жогору болуусун сунушташкан.

Парламенттик шайлоолордун мурунку жыйынтыктары боюнча депутаттардын курамынын сапаты туурасында көптөгөн терс (негативдүү) пикирлер коомчулукта кеңири сынга алынууда. Ошондуктан, талапкерлердин билим деңгээлине дагы көңүл бурулуп, кийинки шайлоого ачык тизме же пропорционалдык добуш берүүнүн түрлөрү жана формалары каралууда.

Мурунку шайлоолордун жыйынтыктарындагы элдин нааразычылыгын жараткан маселелердин бири талапкерлердин саясий маданияттуулугу менен алардын билим деңгээли. Кийинки шайлоолордо бул маселени чечүү үчүн бир катар өзгөртүүлөр киргизилген. Алардын бири болуп жергиликтүү кеңештердин депутаттарына талапкерлерге жалпы орто билиминен кем эмес билиминин болушу жөнүндө талаптын киргизилиши эсептелет (3-берене).

Байкоочулар тарабынан шайлоолордо кездешүүчү укук бузуулардын бири катары шайлоочулардын добуштарын сатып алуу белгиленет. Шайлоо компанияларында добушту сатып алуу боюнча сын-пикирлер байкоочулар, талапкерлер, жарандык коом тарабынан сын-пикирлер, нааразычылыктар айтылган. Бул маселеге чек коюуда эки жактан тең жоопкерчиликти күчөтүү белгиленген. Алдыдагы шайлоолордо добуш сатып алуу аракеттерине бөгөт коюу чаралары мыйзам долбоорлорун талкуулоо учурунда коомчулук тарабынан дагы бир жолу эске алынды.

Шайлоо комиссиялары тарабынан шайлоого байланышкан талаштарды териштирүү жүргүзүлүп, соттор даттануу инстанциясы катары кызмат өтөшкөн. Бирок, серепчилердин биргелешкен отчетунда «шайлоого чейинки арыздарга шайлоо комиссиялары жооп кайтарып, көпчүлүк учурларда аларды өз убагында карап чыккандай сезим калтырганы менен, арыздарды документтештирүү жана арызды жараткан абалдын өзгөрүшүнө көз салуу жетишсиз болуп, процесстин

ачык-айкындыгы солгундай баштады» [172] дешип, даттанууларга көпчүлүк учурларда жетиштүү негиздөөлөрдү беришкен жок - деген доомат койгон. Шайлоого байланышкан талаштарды чечүүнүн натыйжалуулугун жакшыртуу жана аларга болгон ишенимди арттыруу үчүн, ЕККУ/ДИАУБ жана Европа Кеңешинин Венеция комиссиясы өздөрүнүн отчетунда бул маселерге көңүл буруу зарыл деп белгилешкен.

Мурунку шайлоолордо серепчилер тарабынан берилген сунуш-пикирлердин бири Баш мыйзамда көрсөтүлгөн гендердик квоталардын сакталышы. 2016-жылдын аягында өткөн жергиликтүү кеңештерге шайланган депутаттардын болжол менен 9%ын аялдар түзгөн. Ал эми Жогорку Кеңештин V чакырылышында 120 депутаттын ичинен 25 аял, 95 эркек болсо, VI чакырылыштагы депутаттардын ичинен 19 аял, 101 эркек болгон. Башкача айтканда 15%га жетпейт. Бул көрүнүштү гендердик саясаттын, аялдардын укугунун басмырланышы катары бааласак болот.

Коомчулукта шайлоолордун жыйынтыктары боюнча аялдардын мыйзамдык негиздеги квотасынын «уурдалып» жаткандыгы дагы белгиленип келүүдө. Жогорку Кеңеште гендердик теңчиликти сактоо негизги маселелердин бири. Гендердик маселени чечүү үчүн 2020-жылдан баштап иштей турган мыйзам боюнча депутаттык мандатын тапшырган аял депутатын ордуна аял депутаттын келүүсү каралган. Бул мыйзамда каралаган 70-30 деген квотанын сакталышына толук мүмкүнчүлүк берет.

Шайлоочулардын эрк билдирүүсүндө таасир көрсөткөн негизги факторлордун бири катары административдик ресурс менен күрөшүүнүн натыйжалуулугун жогорулатуунун мыйзам долбоорлорунда каралышы учур талабы. Мыйзам долбору менен «Административдик ресурсту кыянаттык менен пайдаланууга жол бербестиги» атайын беренени киргизүү сунушталып, ал талапкерди же саясий жана башка түрдө колдоонун белгилерине ээ адамдык, финансылык, материалдык, медиалык, институттук ресурстарды укуксуз колдонууну камтыган (17-берене).

Жогорку Кеңешке шайлоолор боюнча 9% чек жөнүндө дагы коомчулук, саясий чөйрө жана серепчилердин пикир келишпестиги кездешүүдө. Экспикер Мукар Чолпонбаев «азыркы мыйзамдар менен 2020-жылда боло турган шайлоого барсак, анда VII чакырылыштын депутаттары азыркыдан да жаман болот», [173]- деген пикирин билдирүүдө. Коомдук ишмер белгилегендей республика боюнча көп добуш алып, бирок ошол эле учурда кээ бир аймактан (областан) 9%дык чектен өтө албай калса, анда парламенттен орун ала алышпайт. [174]

Мыйзамда көрсөтүлгөн 9%дык чек боюнча, эгерде мамлекеттик административдик ресурс колдонулса, анда парламент көпчүлүктү түзгөн бир эле партиядан түзүлүшү ыктымал, ошондой эле жарандардын добуш берүүдөгү укуктарына дагы доо кетиши туурасындагы тынчсыздануу бар.

Шайлоонун жүрүшүнө байкоо жүргүзгөндөрдүн маалыматтарында айрым учурларда добуш берүүнүн купуялыгы бузулуп УШКнын мүчөлөрү тарабынан, АЭУнун жанында туруп шайлоо бюллетендерин үкөккө салуу процессин көзөмөлдөө жолу менен дагы болгон. Кээ бир шайлоо участкаларында чүчүкулак таштоо өткөрүлгөн эмес.

Мурунку шайлоого катышышкан талапкерлерден добуш берүү учурундагы мыйзам бузуу үчүн эч ким жоопко тартылбаганына нааразы болушкан. [175] Бийликтин административдик ресурсу, укук коргоо органдары аркылуу, башка талапкерлердин арыздары кабыл алууга тоскоол кылган.

Шайлоо мыйзамын өзгөртүүдөгү долбоорлордун талкуусуна катышышкан Ички иштер министрлигинин өкүлдөрү шайлоодогу мыйзам бузуу боюнча карама-каршы жоболор бар экендиктери белгилешкен. Мисалы, административдик ресурсту колдонуу боюнча так, даана аныктама жок. Көз карандысыз байкоочулар тарабынан белгиленген шайлоо процессин жүргүзүүдөгү кемчиликтердин бири 2017-жылдын 27-июлдан 20-октябрына чейин Бишкек шаарынын кээ бир жерлерине тынчтык акцияларын жана башка чогулуштарды өткөрүүгө тыюу салынганына байланыштуу экендиги байкалат. Бул чечим кабыл алынгандан кийин жарандардын чогулуш өткөрүүгө

багытталган конституциялык укуктары чектелип, мамлекеттик жана муниципалдык органдардын мүчөлөрү үчүн чогулуш же митинг өткөрүүгө чектөө салууга жол ачкан.

Массалык маалымат каражаттарында шайлоо өнөктүгү боюнча жаңылыктардын аз берилиши (айрым талапкерлер боюнча), саясий, иликтөөчү жана аналитикалык макалалардын сейректиги шайлоочулар ала алуучу бейтарап маалыматтын көлөмүн бир кыйла чектеген. Шайлоого катышкан партиялар тууралуу материалдар негизинен жаңылыктар менен акы төлөнгөн баяндамалар жана берүүлөрдө камтылган. Мамлекет тарабынан каржыланган КТРК, ЭлТР, Кыргыз Туусу, Эркин Тоо, Слово Кыргызстана ж.б.у.с ММКларда президент жана башка өкмөт кызматкерлери тууралуу маалыматтарга өзгөчө басым жасалып, артыкчылыктар берилген.

Ошондой эле, ЕККУ Демократиялык Институттар жана Адам Укуктары боюнча Бюросу (ЕККУ/ДИАУБ), ЕККУ Парламенттик Ассамблеясы (ЕККУ ПА), Европа Кеңешинин Парламенттик Ассамблеясы (ЕКПА) жана Европа Парламентинин (ЕП) катышуусу менен биргелешкен чет өлкөлүк жана жергиликтүү серепчилердин билдирүүлөрү боюнча түзүлгөн отчетто: «БШК ММКлардын акы төлөнгөн жарнактарды обого чыгаруусуна чоң тоскоолдук жараткан ММКлар жана веб-сайттар үчүн аккредитация талабын киргизүү менен, аккредитацияны чакыртып алуу укугун сактап, өз мандатынын чегинен сыртка чыккан», - деп берилген. [176]

Серепчилер, байкоочулар тарабынан президенттик жана парламенттик шайлоодо үгүт жана маалымат берүү иштеринин мөөнөтүн узартуу туурасындагы пикирлер айтылып келинген. Албетте үгүт, маалымат берүүлөрдүн узартуу менен теле дебаттардын убактысы көбөйтүлсө, талапкерлердин программалары менен шайлоочулар кеңири таанышууга мүмкүнчүлүк алмакчы. О.э. талапкерлердин соттолгондугу жөнүндө маалыматтарды берүүсү, жеке маалыматтарды чогултууга жана иштетүүгө макулдук берүү, эсептери, мүлкү, банктагы салымдары жөнүндө маалыматтарды берүү маселеси боюнча сунуштар берилген. Көрсөтүлгөн

ченемдер жергиликтүү кеңештер жөнүндө мыйзамдарда кабыл алынган. Ушундай эле өзгөртүүлөр жана толуктоолор КР Президентин жана ЖК депутаттарын шайлоо жөнүндөгү мыйзамга киргизилишин жакташат. Бул элдин татыктуу кандидатты таандоосуна өбөлгө түзмөк. Шайлоо мыйзамдарынын биз жогоруда белгилеген стратегиясында дагы бул маселелерге көңүл бурулган.

Шайлоочулардын тандоосун камсыз кылуу, шайлоо процессинин катышуучуларынын укуктук маданиятынын жана маалымдуулугунун деңгээлин жогорулатуу үчүн мыйзам долбоорунда төмөнкүлөр сунушталган: АШК/БШК тарабынан жарыяланууга жараткан маалыматтык материалдардын тизмеси көрсөтүлгөн, катталган талапкерлер жана алардын программалары жөнүндө, талапкерлердин жана саясий партиянын шайлоо фондусуна каражаттардын келип түшүүсү жана коротулушу жөнүндө, талапкерлердин жана саясий партиялардын финансылык отчеттору жөнүндө кошумча маалымат менен толукталат (22, 42- беренелери); Каттоо күнүнө чейин 10 күндөн кечиктирилбестен, кийин жарыянын көчүрмөсүн АШКга берүү менен шайлоо алдындагы программаны милдеттүү жарыялоо жөнүндө ченемди киргизүү (22- берене) белгиленген. Талапкерлердин жана катталган тизмеден талапкерлердин биргелешкен үгүт иш-чараларында жеке катышуусун белгилөө сунушталат; Катталаган талапкерлердин өкүлдөрүнүн жана колдоо тобунун биргелешкен үгүт иш-чараларында катышуусуна тыюу (24-берене) салат. ЖМКларга талаптар – катталган талапкерлер, саясий партиялардын талапкерлеринин тизмеси, шайлоо алдындагы үгүт иштерин жүргүзүү жөнүндө билдирмелер жөнүндө маалымдоо. ЖМКлардын милдети катталган талапкерлерге берилген эфир убактысынын, басылма аянтынын көлөмүн жана наркын өзүнчө эсепке алууну милдеттендирүү, бул маалыматтарды ар бир 10 күндө АШКга берүү (24- берен) керек. Катталган талапкерлердин же саясий партиянын абийирин, намысын, кадыр-баркын коргоодо төгүндөө же түшүндүрмөнү акысыз негизде жарыялоо жөнүндө ЖМКнын милдети тууралуу жобо (28-берене) каралган. Талапкерге каршы добуш берүүгө чакырыктарды жайылтуу же талапкерге,

саясий партияга терс мамилени түзүүгө өбөлгөлөө максатында эфир убактысын, басылма аянттарды пайдаланууга тыюуну белгилөө (28-берене) каралган.

Изилдөө ишинин жүрүшүндөгү анализдер боюнча жогорку жана жергиликтүү кеңештерге партиялык тизме боюнча депутаттарды шайлоодо адамдардын шайлоо жана шайлануу укуктары бузулгандыгын байкаса болот. Партиялык тизме менен өтүүчү шайлоодо шайлануу укугуна аз гана адамдар, саясий партиянын мүчөлөрү гана ээ болуп, элдин калың катмары саясий укуктарынан ажыратылган. Бул «конституциялык түзүлүштүн демократиялык принциби бузулат». [177]

Шайлоо процесстериндеги кемчиликтерди жакшыртып, заманбап технологиялар менен шайлоо компанияларын ишке ашыруу үчүн шайлоо комиссияларынын ишинин ачыктыгын камсыз кылуу жана шайлоо мыйзамдарын бирдейлештирүү учурдун талабы. Бул максатта келерки шайлоолорго кам көрүүдө мыйзам доbloорлоруна сунуш-пикирлердин негизинде бир катар олуттуу өзгөрүүлөр киргизилген. Алардын бири мыйзам долбоору менен шайлоолорго байкоо жүргүзүү үчүн коммерциялык эмес уюм жөнөтүүчү коомдук байкоочулардын укуктарын жана мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү боюнча сунуштар. «Коомдук байкоочуларды аккредитациялоо» түшүнүгүн жоюп, коомдук байкоочуларды шайлоо комиссиялары тарабынан каттоо каралган. Долбоордо коммерциялык уюм бир участкага бир эле коомдук байкоочуну жөнөтүүгө укуктуу деген чектөө алып салынды. Сунуш кылынган өзгөртүүлөргө ылайык коммерциялык эмес уюм шайлоо учаскасына үч байкоочуга чейин жөнөтүүгө укуктуу. Коомдук байкоочуларга алар катталган шайлоо участкторунда эркин ары бери жүрүү укугу берилген, ошондой эле добуш берүүнүн купуялуулугу бузулбастан жана процесстин жүрүшүнө тоскоол болбостон шайлоо процессин фото, видео тартууну жеке жүргүзүүгө укук берилет.

Заманбап саясий технологиялардын негизинде шайлоо компанияларын өткөрүүдөгү айрым бир кемчиликтерди жоюу үчүн байкоочулар, жарандык

коом, электораттын сунуштарын эске алуу менен коомчулуктун талкуусунан кийин Жогорку Кеңеште каралып, Президент тарабынан бекитилген Шайлоо мыйзамындагы оңдоо-түзөөтүүлөр төмөнкү негизги багыттарды камтыган: Шайлоо процессинин инклюзивдүүлүгүн жогорулатуу; Пассивдүү шайлоо укугун ишке ашыруу шарттарын жакшыртуу; Коомдук байкоочулардын укуктарын жана мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү; Шайлоочуларды маалымдоо жол-жоболорун жана шайлоо алдындагы үгүт иштерин жакшыртуу; Жергиликтүү кеңештерди шайлоолордо шайлоо өнөктүгүн каржылоонун айкындуулугун камсыз кылуу; Шайлоочуралдын эрк билдирүүсүндө таасир корсөткөн негизги факторлордун бири катары административдик ресурс менен күрөшүүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу; Жергиликтүү кеңештердин депутаттарын шайлоодо «бирдиктүү добуш берүү күндөрүн» белгилөө; Гендердик теңсиздикти камсыз кылуу.

Кыргызстандын шайлоо системасына байланышкан мыйзамдарында эркин жана атаандаш мүнөздөгү шайлоону өткөрүү саясий атаандаштыкты күчөтүүгө алып келери белгиленген. Бул улам кийинки шайлоонун ачык-айкын өтүүсүнө кепилдик берүү менен, ММК белгиленип, байкоочулар тарабынан сынга алынган көнүмүш адатка айландырылган административдик ресурсту жана ыплас технологияларды аныктап чыгууга жардам берет.

Үчүнчү бап боюнча жыйынтык

Илимий иште белгиленгендей, Кыргызстанда АКШ, Франция, Россия, Турция, КМШ мамлекетриндей талапкерлердин азыркы учурдагы шайлоо алдындагы компанияларынын негизи болуп шайлоочуларга өзүнүн саясий идеялары менен долбоорлорун жеткирүү гана эмес, талапкердин саясий имиджин түзүү да эсептелет. Талапкердин саясий имиджин түзүүнүн саясий-коммуникативдик технологиялары электораттын кызыкчылыктарын жана азыркы коомдун өнүгүү өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен түзүлсө, шайлоо компанияларынын натыйжалуулугунда зор роль ойнойт. Талапкерлер тандап алган имидждик стратегиялар, негизинен, колдонулуучу саясий-коммуникативдик технологиялардын форматы менен мазмунун аныктайт.

Кыргызстандагы шайлоо системасын заманбап саясий технологиялар менен чындоо жана реформалоо зарылдыгынын көйгөйлөрү серепчилер, саясат таануучулар, коомчулук тарабынан мезгил-мезгили менен көтөрүлүп келген. Кыргызстан да Борбордук Азия чөлкөмүндөгү эң демократиялык системаны түзүүнү көздөөдө.

КОРУТУНДУ

Бүгүнкү күндөгү ааламдашуунун шартында дүйнөлүк деңгээлде мамлекет менен жарандык коомдун ортосундагы ишенимди бекемдөөнүн бирден-бир шарты шайлоо компанияларынын учурдагы заманбап саясий технологияларын колдонуу аркылуу ишке ашат. Өлкөнүнүн ички жана тышкы саясатын жөнгө салууда, ошол мамлекеттин демократиялык шайлоо жолу менен келген мамлекет башчылары же парламенттик өкүлдөрүнүн ролу зор.

Изилдөөдө белгилүү болгондой шайлоолор мамлекет менен жарандык коомдун кызыкчылыктарынын ортосунда гармониялуу тең салмакты түзүүнүн кыйла натыйжалуу ыкмасы болуп саналат. Шайлоолордун маанилүүлүгү катары жарандарга өз кызыкчылыктары менен өтүнүч-талаптарын билдирүүгө мүмкүнчүлүк беришин, анын негизинде бюрократтык аппарат болгон мамлекет менен жарандык коомдун институттарынын өз ара мамилесинин «күн тартибин» аныктоого шарт түзүшүн көрсөтүүгө болот.

Демократиялык мамлекет өзүнүн табияты боюнча жарандык коомдун институттарын чектөө, басынтууга кызыкдар болбоого тийиш. Өз кезегинде, жарандык коом да күчтүү мамлекетке муктаж, мамлекеттик бийликтин алсызданышы анын кызыкчылыгына кирбейт. Жарандык коомго мамлекет жарандык коомдун ар кыл подсистемаларынын ортосундагы мамиле, карым-катышты тегиздөөчү арбитр катары керек.

Демократиялык максаттарга жетүүгө багытталган иштиктүү коомдук саясат натыйжалуу саясий технологияларды колдонгон шартта гана шайлоодо жеңишке жетиши мүмкүн. Албетте, бул жерде шайлоочулар менен түздөн-түз жүргүзүлгөн ишти бөлүп көрсөтүү керек, ал коомдогу саясий туруктуулукту бекемдөөнүн негизги ресурсу болуп саналат. Чет элдик жана ата-мекендик тажрыйба көрсөткөндөй, талапкер жана анын командасы тарабынан шайлоочуларга тикеден-тике үгүт иштерин жүргүзүү жеке пикир алышуу аркылуу ишке ашырылып, кыйла натыйжалуу болот. Батыштын шайлоо технологияларынын негизинде түздөн-түз үгүт жүргүзүү турат, анын

ыкмалары менен каражаттары ондогон жылдар ичинде калыптанган. Көрүнүп тургандай, Батышта шайлоо компаниялары күчтүү жана сындан өткөн партиялык машиналардын ишине негизделген. Аларды пайдалануу керектүү талапкерлердин жеңишин камсыз кылып, коомдогу саясий туруктуулукту сактоого натыйжалуу түрдө өбөлгө түзөт.

Батыштык шайлоочу да сындан өткөн жана коомдо саясий туруктуулукту калыптандырып, өзүнүн натыйжалуулугун көрсөткөн саясий технологиялар адистердин олуттуу көңүл буруусуна арзыйт. Саясий туруктуулукка чакырыктар, шексиз түрдө, саясатчыларды шайлоочуга түздөн-түз кайрылтуучу саясий технологияларды кеңири колдонууга түртөт. Ата-мекендик шайлоо технологиялары да ушул багытта өнүгүүсүнө шек жок.

Саясий технологияларды коомдогу саясий туруктуулукту бекемдөөнүн ресурсу катары сыпаттоо менен, шайлоо компаниялары электорат менен тикеден-тике байланыштардын жогорку натыйжалуулугун ишенимдүү түрдө ырастаганын белгилөөгө болот. ММКда тикеден-тике пикир алышуу технологияларына бийлик органдары тарабынан маалыматтык блокада коркунучу жок экени, оппозициялык партиялар менен талапкерлер да аларга кайрыла алышары маанилүү. Мындай учурда алар каршылык кыймылдарын аларды билдирүүнүн укуктук формаларына өткөрүп, коомдогу социалдык чыңалууну азайтууга шарт түзүшөт. Коомдо шайлоо процессине ар бир шайлоочуга түздөн-түз багытталчу технологияларды пайдаланган партиялар менен талапкерлердин олуттуу тобу катышып жатат деп элестетсек, албетте, мындай ишмердүүлүктүн жыйынтыгын каршылык көрсөтүү иштеринин азайышы жана саясий туруктуулуктун бекемделиши түзөт.

Административдик ресурстун азыркы учурдагы гипертрофияланган ролу жана аны менен байланышкан «ышлас» технологиялар коомдогу саясий туруктуулукту бекемдөө жолундагы олуттуу тоскоолдук болуп саналат. Бийлик структуралары тарабынан коомдук саясаттын мейкиндигин чегине жеткире тарытуу жана жарандар үчүн эркин шайлоолорду административдик

кысым көрсөтүү менен алмаштыруу аракеттери акыры келип бийликтин өзүнө коркунуч жаратат.

Бийлик структуралары тарабынан колдонулган административдик ресурстун түрлөрү жөнүндө көп эле айтууга болот, алардын бардыгы, албетте, шайлоолордун өзүн дискредитациялоого үлүшүн кошот. Бирок анын төмөнкү өзгөчөлүгүн бөлүп көрсөтүү максатка ылайык деп эсептейбиз – ал бийликчил талапкерлердин оппоненттерин жеңишке жетүү үмүтүнөн ажыратат. Тилекке каршы, бийлик менен күрөшүүдөн майнап чыкпайт, аны менен сүйлөшүп келишүү керек деген ой жаратат. Шайлоо процессиндеги күрөш мааниге ээ болбойт деген шартта шайлоонун өзүнүн баркы кетип, профанацияга айланат.

Саясий технологиялар маселесин заманбап коомдогу социалдык туруктуулуктун ресурсу катары кароодо глобалдашуу процесстери кандай чакырыктарды таштап жатканын айтпай кетүүгө болбойт. Азыркы учурда дүйнөлүк өнүгүүнүн жетектөөчү тенденциясы болгон глобалдашуу процесстери жаңы кубулуштардын катарына демократиялык мамлекеттик түзүлүштүн тигил же бул моделдерин экспорттоону жана аларды дүйнөнүн ар түрдүү өлкөлөрүнүн саясий турмушуна киргизүүнү кошту. Бул жагынан алганда, глобалдашуу катары адамзаттын көпчүлүк бөлүгүн коомдук-саясий байланыштардын бирдиктүү системасына тартууну түшүнсөк болот. Бирок мамлекеттин жок болуу процесси жүргөн жери жок, тескерисинче аны күчтөнтүү процесси жүрүп жатат. Украинадагы акыркы саясий окуялар мамлекеттик институттардын алсызданышы кооптуу экенин көрсөтүүдө, ал коомдук-саясий чөйрөдөгү динамикалык процесстердин үстүнөн болгон көзөмөлдү жоготуп алууга алып келет. Мындай шарттарда негизги социалдык топтордун кызыкчылыктарын макулдаштыра ала турган улуттук деңгээлдеги саясий башкаруу системасын күчөтүү жана өркүндөтүү зарылдыгы жогорулайт.

Кыргыз Республикасында 1991-жылдан тартып бүгүнкү күнгө чейинки шайлоо компанияларынан кийин спецификалуу саясий кырдаал түзүлдү. Көптөгөн топтордо шайлоо институтунан, иштеп жаткан саясий партиялардан жана алардын жетекчилеринен көңүл калуу байкалат. Ошентсе да бийлик

коомду жана мамлекетти дестабилдештирүүчү таасирден сактоого тийиш болгон саясий өнүгүүнүн, саясий катышуунун жана институтташтыруунун деңгээлин жогорулатууга багытталган чараларды көрүп келди жана көрүп жатат.

Турукташтыруунун негизги факторлору катары саясий бийликтин легитимдүүлүгү (мыйзамдуулугу) жана өлкөдө конституциялык тартиптин болушу, бийлик структураларынын натыйжалуу саясат жүргүзүүгө жөндөмдүүлүгү, бийликтин оппозиция менен конструктивдүү мамилелерди түзө билиши эсептелет.

Ааламдашуунун алкагында шайлоо компанияларын өткөрүү мамлекеттин өнүгүү жолу, анда жашаган калктардын саясий маданияттуулугуна, менталитетине жараша ишке ашууда. Учурда заманбап шайлоо компанияларынын заманбап технологияларын изилдөө боюнча төмөндөгүдөй жыйынтык чыгарсак болот:

1. Заманбап шайлоо технологияларынын башаты антикалык мезгилде эле башталган. Кылымдардын тогошуусу, ааламдашуу процессинин жүрүшү менен шайлоо компанияларында улам жаңы саясий технологиялар иштелип чыккан жана ал процесс бүгүнкү күндө да уланууда. Алсак, Байыркы Герцияда шайлоо ачык жана жашыруун добуш берүү менен жүргүзүлүп, «бюллетендин» милдетин аткарган буурчактын түрү (ак, кара) электрондук бюллетень менен алмаштырылып, заманбап технологиялардын колдонулушу мыйзамдаштырылган. Саясий технологияларды фундаменталдуу илимий изилдөөлөр жана анын маңызы тууралуу көз караштар саясий окуулардын жана жалпы эле илимдин өнүгүшүнө жараша өзгөрүп турган.

2. Глобалдашуу процесстеринин экинчи бир маанилүү тарабы – жаңы башкаруу деңгээлдеринин түзүлүшү. Көз карандысыз мамлекеттердин саясий турмушуна активдүү кийлигишкен улуттуулуктан жогорку институттар түзүлөт («Чоң сегиздиктин» саммиттери, Евробиримдиктин түрдүү структураларынын, эл аралык каржы уюмдарынын сунуштамалары). Бул – расмий деңгээлге тиешелүү көрүнүштөр, алар менен катар бейөкмөттүк аз ара аракеттердин ролу

да чексиз өстү. Алсак, Грузиядагы, Украинадагы «түстүү революциялар» идеологиялык, уюштуруучулук жана каржылык жактан коммерциялык эмес уюмдар аркылуу колдоого алынганы белгилүү. Мындай алганда, алар Батышка керектүү саясий режимдерди түзүүгө багытталган жаңы саясий технологиялардын өткөргүчтөрү болуп калышты.

Мындай шарттарда өз көз карандысыздыгын сактап калууга умтулган мамлекеттердин алдында дилемма(бөлүнүү) келип чыкты – мындай таасирлерден «бекинип» алуу, анда интеграция зарылдыгына белгилүү бир карама-каршылыктар жаралат, же бул түрдөгү экспансияга каршы туруунун ийкемдүү каражаттарын иштеп чыгуу. Көз карандысыз аймакты административдик-бюрократтык көзөмөлдөөнүн мурунку ыкмалары өзүнүн кудуретсиздигин көрсөткөндүктөн, саясий башкаруунун алкагында жаңы инструментарийди иштеп чыгуу зарылдыкка айланды.

3. Шайлоо системасында мааниси олуттуу түрдө жогорулоого тийиш болгон биринчи кезектеги институттардын катарына жарандык коом кирет. Бул жерде көйгөй жарандык коомго мамлекеттен кайсы функциялар өтүшү керек деген маселеге такалат. Дүйнөлүк коомчулуктун абсолюттук көпчүлүк мамлекеттери тарабынан колдоого алынган адам укуктарынын универсалдуулугу тууралуу белгилүү идея мамлекеттин көз карандысыздыгын таануу, баарыдан мурда, ал ушул укуктар менен канчалык өлчөмдө легитимдешкен дегенге алып барат. Саясий режим мамлекеттик бийликти легитимдөөнүн салттуу формаларына негизделген, алар акыры келип өлкөнүн глобалдык чакырыктар менен коркунучтардын алдында алсыз болуп калышына алып келет.

Жарандар менен түздөн-түз пикир алышууга багытталган саясий технологиялар жарандарга мамлекеттин ишине иштиктүү жана конструктивдүү катышууга түрткү бергени менен да маанилүү. Массалык активдүүлүктүн толкунунда мындай компаниялар бийликтин натыйжалуу органдарын түзүүгө өбөлгө болуп, саясий элитанын зарыл болгон ротациясын камсыздайт жана аны менен социумдун туруктуулугун бекемдөөгө өз салымын кошот. Шайлоочулар

менен түздөн-түз пикир алышуу саясий технологиялары саясий катышуу субъекттеринин саясий ишмердүүлүккө тартылуусунун кыйла жогорку даражасын камсыздап, каршылык билдирүү көрүнүштөрүнүн мүмкүнчүлүгүн азайтуучу электоралдык активдүүлүк моделин калыптандырат.

4. 1990-жылдан баштап Кыргызстан өзүнүн жаңы тарыхый өнүгүү жолуна түшкөндөн баштап, шайлоо демократиялык саясий ситеманын ажырагыс бөлүгү катары өлкөдөгү саясий процесстердин негизги бөлүгүнө айланган. Өзүнүн көз карандысыздыгына жетишүү менен жаңы укуктук демократиялык мамлекетти түзүүсү мурунку административдик-башкаруу системасынын ордуна жаңы коомдук-саясий мамилелердин орношуна өбөлгө түзгөн. 30 жыл аралыгында Кыргыз Республикасынын шайлоо системасында бир кыйла реформалар жүргүзүлүп, анда заманбап саясий технологияларды киргизүү менен, шайлоо компанияларынын жүрүшүндө ишке ашышына шарттар түзүлгөн.

Белгиленген жылдар аралыгында президенттик шайлоо сегиз жолу (12-октябрь 1991-ж., 24-декабрь 1995-ж., 29-октябрь 2000-ж., 10-июль 2005-ж., 23-июль 2009-ж., 27-июнь 2010-ж., 30-октябрь 2011-ж., 15-октябрь 2017-ж.), 1938-жылдан башталган Ата-Мекендик парламентаризмдин тарыхынын акыркы 30 жылында бир кыйла заманбап саясий технологиялардын негизиндеги Жогорку Кеңешке (1995, 1998, 2005, 2007, 2010, 2015-жж.) шайлоолор өткөрүлгөн. Шайлоо компанияларында кездешкен заманбап саясий технологиялар Кыргыз Республикасында дүйнөлүк масштабдагы тажрыйбалардын, о.э. өлкөдө мурун болуп өткөн шайлоо процесстериндеги тажрыйбалардын оң жана терс жактарын эске алуу редакцияланып келинген шайлоо боюнча мыйзамдардын негизинде колдонуп, ишке ашырылууда.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

1. Шайлоо системасындагы саясий технологиялар боюнча Кыргызстанда мамлекеттик тилде түшүндүрмө сөздүкдөрдү түзүү менен жогорку окуу жайларда, ишмердүүлүктөрү шайлоо система менен байланышта болгон мамлекеттик атайын кызматтарда мезгил-мезгили менен окуу курстарын, тренигдерди өткөрүү сунуш кылынат.

2. Чет мамлекеттердеги шайлоо системасы, андагы саясий технологияларды талдап билүүдө мамлекеттик тилде – кыргыз тилинде китептерди, ошондой эле макаларады жарыкка чыгаруу. Демократиялык максаттарга жетүүгө багытталган иштиктүү коомдук саясат натыйжалуу саясий технологияларды колдонгон шартта гана шайлоодо жеңишке жетиши мүмкүн. Ошондуктан кыргыз элине маалымат жеткиликтүү болуш үчүн кыргыз тилинде китептерди, ошондой эле макаларады жарыкка чыгаруу.

3. Кыргызстандагы шайлоо системасын жакшыртууда алыскы жана жакынкы чет өлкөлөрдөгү шайлоо системасындагы саясий заманбап технологияларды киргизүүдө түздөн-түз кайталоо же туралоо жолу менен эмес, мамлекеттин мыйзамы, саясий элитанын профессионалдык өсүү деңгээли эске алынышы сунушталат.

4. Кыргызстандын саясий партиялары тууралуу так жана иштелип чыккан маалымат интернет барактарында жокко эсе. Саясатка арналган макалаларды чыгаруу керек. Жарандар менен түздөн-түз пикир алышууга багытталган саясий технологиялар жарандарга мамлекеттин ишине иштиктүү жана конструктивдүү катышууга түрткү бергени менен да маанилүү. Массалык активдүүлүктүн толкунунда мындай компаниялар бийликтин натыйжалуу органдарын түзүүгө өбөлгө болуп, саясий элитанын зарыл болгон ротациясын камсыздайт жана аны менен социумдун туруктуулугун бекемдөөгө өз салымын кошот.

5. Саясий элитанын, шайлоого талапкерлердин саясий партияларга мүчө болуу туруктуулугун бекемдеш үчүн мыйзам иштелип чыгышы зарыл. Эгер мындай мыйзам чыгарылбаса Кыргызстанда талапкерлердин саясий

партияларды алмашуусу, партиянын тизмесиндеги орундар үчүн болгон сын-пикирлердеги көйгөйлөр чечилбейт.

6. Шайлоо системасын реформалоодо бир аз саясий күчтөр менен айрым мамлекеттик эмес уюумдардын эле сунуш-пикирлери менен катар жалпы элдин суроо-талаптары дагы эске алынышы керек.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Конституция Кыргызской Республики (Основной закон) (принята референдумом (всенародным голосованием) 27 июня 2010 года [Текст]. – Бишкек: Изд-во Академия, 2010. - 145 с.
2. О выборах Президента Кыргызской Республики и депутатов Жогорку Кенеша Кыргызской Республики [Текст]: закон Кырг. Респ., от 5 июня 2017г., № 96 (с изм. и доп.) // Нормат. акты Кырг. Респ. – 2017. – № 17. – С. 22-31.
3. О референдуме Кыргызской Республики» [Текст]: закон Кырг. Респ., от 31 окт. 2016г., № 173(с изм. и доп.) // Нормат. акты Кырг. Респ. – 2017. – № 17. – С. 22-31.
4. Об избирательных комиссиях по проведению выборов и референдумов Кыргызской Республики [Текст]: закон Кырг. Респ., от 20 февр. 2017г., № 26 (с изм. и доп.) // Нормат. акты Кырг. Респ. – 2017. – № 17. – С. 22-31.
5. О выборах депутатов местных кенешей [Текст]: закон Кырг. Респ., от 21 янв. 2016г., № 8 (с изм. и доп.) // Нормат. акты Кырг. Респ. – 2016. – № 17. – С. 22-31.
6. О средствах массовой информации [Текст]: закон Кырг. Респ., от 2 июля 1992г., № 938-ХII (с изм. и доп.) // Нормат. акты Кырг. Респ. – 1992. – № 17. – С. 22-31.
7. Абрамов, В.Н. Многопартийность в постсоветской России: тенденции, проблемы, общественные потребности [Текст] / В. Н. Абрамов. – М.: Магистр, 1997.– 38 с.
8. Асанов, Ү.А. “Кыргыз тарыхы” / “Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору”; “И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик тил Педагогикалык университети” [Текст] / Башкы редактор: Ү.А. Асанов, жооптуу редактор: А.А.Асанканов. Ред кеңеш: Ө.Ж.Осмонов (төрага) Т.Н. Өмүрбеков. –Бишкек 2003.
9. Ахиезер, А.С. Как «открыть» закрытое общество [Текст] / А.С. Ахиезер – М.: Магистр, 1997.– 38 с.

10. Барзилов, С.И. Политическая структура современной российской провинции [Текст] / С. И. Барзилов, А.Т.Чернышов. – М.: Магистр, 1997.– 30 с.
11. Белов, Г.А. Политология [Текст] / Г.А. Белов.– М.: Наука, 1994.– 266 с.
12. Бешлер, Ж. Демократия. Аналитический очерк [Текст] / Ж. Бешлер – М.: ЮНЕСКО, 1994.– 206 с.
13. Блок, М. Короли – чудотворцы [Текст] / М. Блок. – М.: Языки русской культуры, 1998.– 709 с.
14. Бляхер, Л. Е. Виртуальное состояние социума или шансы и риск открытого общества в России [Текст] / Л.Е. Бляхер. – М.: Магистр, 1997.– 46 с.
15. Бовин, А. Е. Развивающиеся страны в современном мире. Пути революционного процесса [Текст] / Отв. ред. А.Е. Бовин. и др. – М.: Наука, 1986.– 402 с.
16. Боярских, А.В. Избирательные технологии – вера или разум? Механизмы социального регулирования электорального поведения [Текст] / А.В. Боярских – М.: Палеолит, 2009. – 228 с.
17. Бурлацкий, Ф. М. Современный левиафан. Очерки политической социологии капитализма./Ф. М. Бурлацкий, А. А. Галкин. – М.: Мысль, 1985.– 378 с.
18. Бутенко, И. А. Российское общество на рубеже веков: штрихи к портрету [Текст] / Отв. ред. И. А. Бутенко Выпуск XVIII Новые перспективы. – М.: Московский общественный научный фонд, 2000. – 256 с.
19. Вебер, М. Политические работы (1895-1919). [Текст] / М. Вебер. – М.: Праксис, 2003. – 424 с.
20. Вершинин, М.С. Политическая коммуникация в информационном обществе [Текст] / М.С. Вершинин – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2001. – 256 с.
21. Власть (очерки современной политической философии запада). [Текст] / Отв. ред. Мшвениерадзе В.В. и др. – М.: Наука, 1989.– 328 с.
22. Гаджиев, К.С. Политическая наука [Текст] / К.С. Гаджиев. – М.: Сорос, Международные отношения, 1994.– 397 с.

23. Грачев, М.Н. Политическая коммуникация: теоретико-методологический анализ: Дис. ... док-ра полит. наук. [Текст] / А. С. Грачев – М.: МПГУ, 2005. – 428 с.
24. Грин, Э. Креативность в публичных отношениях. [Текст] / Э. Грин – СПб.: Нева, 2004. – 256 с.
25. Гречко, П.К. Концептуальные модели истории [Текст] / П. К. Гречко. – М.: Логос, 1995. – 144 с.
26. Гунаре, М.Л. Политический маркетинг в избирательной кампании. Дис. ... канд. полит. наук. [Текст] / М.Л. Гунаре. – М.: МГУ, 2001. – 153 с.
27. Даль, Р.А. О демократии [Текст] / Р.А. Даль. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 208 с.
28. Джабасов, А.А. Политические технологии избирательной кампании: проблема категориального осмысления [Текст] // Вестник МГУ. Серия. Политические науки. 2010. № 2. С. 56-62.
29. Железова, В. Ф. Власть под псевдонимом [Текст] / В. Ф. Железова – М.: Мысль, 1988. – 270 с.
30. Зевелев, А. И. Истоки сталинизма [Текст] / А. И. Зевелев – М.: Высшая школа, 1990. – 110 с.
31. Зотова, З.М. Политические партии и избирательный процесс. [Текст] / З.М. Зотова. – М.: РЦОИТ, 2002. – 176 с.
32. Исаев, Б.А. 2008. Теория политики [Текст] / Б.А. Исаев. – СПб.: Питер. – 464 с.
33. Каменская, Г. В. Политические системы современности [Текст] / Г. В. Каменская, А.Н. Родионов – М.: Онега, 1994. – 219 с.
34. Кара-Мурза, С.Г. Евроцентризм: эдипов комплекс интеллигенции [Текст] / С.Г. Кара-Мурза – М.: Алгоритм, 2002. – 256 с.
35. Кин, Дж. Средства массовой информации и демократии [Текст] / Дж. Кин. – М.: Юнеско, 1994. – 167 с.
36. Козлов, В. П. Тайны фальсификаций [Текст] / В.П. Козлов. – М.: Аспект Прогресс, 1994. – 269 с.

37. Козырев, Г. И. Введению в политологию Учебное пособие для вузов [Текст] / Г. И. Козырев. – М.: Академический проект, 2003.– 208 с.
38. Козырев, Г. И. Политический конфликт: общее и особенное [Текст] / Г. И. Козырев. – М.: Экселибрис-Пресс, 2007.– 328 с.
39. Козырев, Г. И. Политология. 100 вопросов – 100 ответов [Текст] / Г. И. Козырев. – М.: Владос, 2005.– 205 с.
40. Козырев, Г.И. Политология [Текст] / Учебное пособие. Г.И. Козырев. – М.: Изд. МОИЦИП, 2002.– 215 с.
41. Коктыш, К. Е. Трансформация политических режимов в республике Беларусь 1900-1999. Научные доклады. [Текст] / К. Е. Коктыш. – М.: Московский общественный научный фонд, 1999.– 188 с.
42. Коржихина, Т. П. Извольте быть благонадежны [Текст] / Т. П. Коржихина. – М.: Изд. РГГУ, 1997.– 37 с.
43. Корягин, А. Г. Социальная утопия [Текст] / А. Г. Корягин, Б.И. Фролов, Дж. Гэлбрейта. – М.: Мысль, 1978.– 246с.
44. Косолапов, Н. А. Политико-психологический анализ социально-территориальных систем [Текст] / Н. А. Косолапов. – М.: Аспект Пресс, 1994.– 240 с.
45. Краснов, М. А. Ответственность власти (государство в открытом обществе) [Текст] / М. А. Краснов. – М.: Магистр, 1997.– 56 с.
46. Краснов, Б.И., Авцинова Г.И., Сосина И.А. Политический анализ, прогноз, технологии [Текст] / М. А. Краснов. Под общ. ред. В.И. Жукова. - М., 2002. - 250 с.
47. Кулик, А. Партийная демократия: политические партии в формировании открытого общества на Западе в России [Текст] / А. Кулик. – М.: Магистр, 1997.– 48 с.
48. Лавров, А. М. Мифы и рифы российского бюджетного федерализма [Текст] / А. М. Лавров. – М.: Магистр, 1997.– 48 с.
49. Ляхов, Е. Г. Политика терроризма - политика насилия и агрессии [Текст] / Е. Г. Ляхов. – М.: Международные отношения, 1987.– 182 с.

50. Лейста, О.Э. История политических и правовых учений [Текст] / Под ред. О. Э. Лейста – М.: Юридическая литература, 1991.– 528 с.
51. Мальцев, В. А. Основы политологии [Текст] / В. А. Мальцев. – М.: ИТРК РСФСР, 1998.– 480 с.
52. Марченко, М. Н. Буржуазные политические партии [Текст] : М. Н. Марченко, М. Х. Фарукшин. – М.: Высшая школа, 1987.– 135 с.
53. Мелкумяна, М. И. Драма обновления. Сост. и общ. ред. М. И. Мелкумяна – М.: Прогресс, 1990.– 680 с.
54. Могильнер, А. С. На путях к открытому обществу: кризис радикального сознания в России (1907-1914) [Текст] / А. С. Могильнер. – М.: Магистр, 1997.– 56 с.
55. Нерсесянца, В.С. История политических и правовых учений [Текст] / Под ред. В.С. Нерсесянца – М.: Норма, 2001.– 736 с.
56. Омельченко, Н. А. Политическая мысль русского зарубежья [Текст] / Н. А. Омельченко. – М.: Планета детей, 1993.– 256 с.
57. Пугачева, В. П. Основы политической науки [Текст] / Под ред. В.П. Пугачева. части I и II. – М.: Изд. МГУ, 1993.– 224 с.
58. Основы политологии. [Текст] / – М.: МГУ, 2007.– 224 с.
59. Павлов, В. А. История российской политической экономики [Текст] / В. А. Павлов. – М.: Аспект Пресс, 1995.– 256 с.
60. Партии и партийные системы: современные тенденции развития [Текст] / Б.И. Макаренко и др.– М.: Политическая энциклопедия, 2015. – 304 с.
61. Пугачев, В. П. Введение в политологию [Текст]: В. П. Пугачев, А. И. Соловьев – М.: Аспект Пресс, 1997 – 447с.
62. Пульс реформ (юристы и политологи размышляют) [Текст] / – М.: Прогресс, 1989.– 378 с.
63. Радугина, А. А. Политология курс лекций под ред [Текст] / А.А. Радугина– М.: Центр, 2000.– 336 с.
64. Репиной, Л. П. Междисциплинарные подходы к изучению прошлого [Текст] / Под ред. Л. П. Репиной – М.: Аспект Пресс, 2004.– 160 с.

65. Рыженкова, С. Выборы и партии в регионах России [Текст] / Под ред. С. Рыженкова, Люхтерхадт- Г. М Михалевой. – СПб.: Изд.ИГПИ, 2000.– 278 с.
66. Сартори, Дж. Партии и партийные системы: рамки анализа. // Партии и выборы: Хрестоматия [Текст] / Ред. и сост. Анохина Н.В., Мелешкина Е.Ю. Ч.1. – М. ИНИОН, 2004. – С. 15-22.
67. Сергеев, В. М. Демократия как переговорный процесс [Текст] / В. М Сергеев. Научные доклады. – М.: Московский общественный научный фонд, 1999.– 148 с.
68. Сикевич, З. В. Национальное самосознание русских. Социологический очерк. [Текст] / З. В. Сикевич. – М.: Механик, 1996.– 204 с.
69. Современная социал-демократия [Текст] / – М.: Российская академия наук, 1993.– 314 с.
70. Соловьев, А.И. Политология: Политическая теория, политические технологии: Учебник для студентов вузов [Текст] / А.И. Соловьев. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 559 с.
71. Трубникова, С.А. Политический кризис в Турции и парламентские выборы 2002 г. [Текст] // Востокведный сборник Института востоковедения РАН. 2003. №5. – С. 321 -326.
72. Цыганков, А. Д. Политическая социология международных отношений. Учебное пособие [Текст] / А. Д. Цыганко. – М.: Радикс, 1994.– 318 с.
73. Цыганков, А. Д. Современные политические режимы: структура, типология, динамика [Текст] / А. Д. Цыганков – М.: Интерпракс, 1995.– 296 с.
74. Чеснов, Я. В. Лекции по исторической этнологии [Текст] / Я. В. Чеснов. – М.: Гардарика, 1998.– 400 с.
75. Шестопал, Е. Б. Личность и политика. [Текст] / Е. Б. Шестопал. – М.: Мысль, 1988.– 203 с.
76. Шкода, В. В. Чему открыто открытое общество. Новые перспективы [Текст] / В. В. Шкода. [Текст] / М.: Магистр, 2000.– 48 с.
77. Шестопала, Е. Б. Образы власти в политической культуре России [Текст] / Под ред. Е.Б. Шестопала Выпуск XIX Новые перспективы. – М.: Московский

общественный научный фонд, 2000.– 241с.

78.Шлыков, П.В. Турция после выборов 2011 г.: парадоксы политического развития [Текст] // Вестн. МГУ. Серия 13. Востоковедение. 2012. № 3.

С.3-28.

79.Шугарт, М.С. Президенты и законодательные собрания [Текст] // Теория и практика демократии: избранные тексты / М.С. Шугарт, Дж. Кэрри. М.:

Ладомир, 2006. С.228-232.

80.Яковец, Ю. В. Великие прозрения Питирима Сорокина и глобальные тенденции трансформации общества в XXI веке [Текст] / Ю. В. Яковец . – М.: МФК, 1998.– 40 с.

81.Lasswell, H. Propaganda Technique in the World War [Text] / H. Lasswell. London, 1927. – 233 p.

82. Lasswell, H. D. The Structure and Function of Communication in Society [Text] // The Communication of Ideas / Ed.: L. Bryson. – New York: Harper and Brothers, 1948. – P. 32-51

83. Lazarsfeld, P., Berelson, B., Gaudet, H. The People's Choice [Text] / P.Lazarsfeld. –New York: Free Press, 1944. –187 p.

84. Gerbner, G., Gross, L., Morgan, M., & Signorielli, N. Living with television: The dynamics of the cultivation process [Text] // J. Bryant & D. Zillman (Eds.), Perspectives on media effects. –Hilldale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1986. – С.17-40.

85.Easton, D.A. Framework for Political Analysis [Text] / D.A. Easton. – Chicago: University of Chicago Press, 1979. – 143 p.

86. Almond, G., Coleman, J. The Politics of The Development Areas [Text] / G.Almond. – Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1960. – 591 p.

87.Deutsch, K.W. The Nerves of Government: Models of Political Communication and Control [Text] / K.W. Deutsch. – London, Free Press of Glencoe, 1963. –316 p.

88.Acar F. Turkiye Ekonomisine Genel Bakış (2001 - 2013). // gelişme Dunyasi Dergisi. 2013. No. 1 (2). P. 15-32.

89. Данилов, В.И. Республикалык Түркиянын демократиялык проблемалары. / Макалалар жыйнагы: Жакынкы Чыгыш жана азыркы заман. М.: ИИИБВ. 2001. 49-б. Борубашев, Б.И. Кыргызстандагы социалдык революциянын көйгөйлөрү. /Вестник КГУ им. И.Арабаева. Специальный выпуск 2014. – С. 54-61.
90. Күрттөрдүн УДПна добуш берүүсүнө жол ачкан 2 себеп. URL: <http://www.haber7.com/guncel/haber/1406082-kurt-oylarini-hdpye-kaydiran-2-neden>
91. ЭДП партиясынын депутаты С.Демирташ менен темир тор артында жолугушту. URL:
92. 2017-жылдын апрель айындагы референдумдун жыйынтыктары. URL: <http://www.sabah.com.tr/secim/16-nisan-2017-referandum/>
93. Ноябрь айындагы шайлоо боюнча добуштар менен шайлоочулардын анализи. URL: http://konda.com.tr/wp-content/uploads/2017/03/KONDA_1Kas%C4%B1m2015SandikveSecmenAnaliziRaporu.pdf). Социологиялык изилдөөлөрдүн экинчи ирет аткарылган анализинин жыйынтыктары 1-тиркемеде берилген.
94. Түркиянын БШК электоралдык статистикасынын негизинде. URL: <http://www.ysk.gov.tr/>
95. Erler, O. Yeni Muhafazakarlik, AKP ve Muhafazakar Demokrat Kimligi. URL: http://tasam.org/Files/Icerik/File/yeni_muhafazakarlik_akp_ve_muhafazakar_demokrat_kimligi_1cbb6bcd-df57-45be-acc0-acf7d7ac72a8.pdf.
96. CHP programi. URL: <https://www.chp.org.tr/Assets/dosya/chp-program-2015-01-12.pdf>
97. MHP programi. Gelecege dogru. URL:
98. https://www.mhp.org.tr/usr_img/_mhp2007/kitaplar/mhp_parti_programi_2009_opt.pdf.
99. HDP programi. URL: <http://www.hdp.org.tr/parti/parti-programi/8>
100. Галкина, Е.В., Хасанов, Р.Ш. Азыркы Түркиянын партиялык-саясий мейкиндигиндеги идеологиялык өзгөрүүлөр // Волгоград мамлекеттик

университетинин кабарчысы. Сер. 4. Тарых. Аймак таануу. Эл аралык мамилелер. 2015. 20-чыг.. № 6. 38-46-б.

101. Sucustu yakalandilar. Cumhuriyet gazetesi. 4 Temmuz 2007. P. 5

102. Зиганшина, Г.М. Түркиядагы 2007-жылы өткөн парламенттик жана президенттик шайлоонун айланасындагы кырдаал, негизги жыйынтыктар жана перспективалар. // Макалалар жыйнагы: Түркия 2009-ж.парламенттик жана президенттик шайлоонун алдында М.: РИА Чыгыш таануу институту, 2008. 91-93-б.

103. Wuthrich, M. National Elections in Turkey: People, Politics, and the Party System. N.Y.: Syracuse University Press, 2015. P. 398-399.

104. Ozbudun, E. AKP at the Crossroads : Erdogans Majoritarian Drift // South European Society and Politics. 2014. Vol. 19. No. 2. P. 156-157.

105. AKP 2011 Secim Beyannamesi «Turkiye Hazir. Hedef 2023». URL: <http://www.akparti.org.tr>

106. Dunya, Baykal'in istifasini flas haber olarak duyurdu. Haberturk. URL: <http://www.haberturk.com/dunya/haber/514047-dunya-baykalin-istifasini-flas-haber-olarak-duyurdu>.

107. CHP 2011 Secim Bildirgesi. Herkes icin CHP. URL: http://t24.com.tr/media/archive/documents/Se%E7im_Bildirgesi.pdf

108. Yeni CHP ici bos proje. Milliyet. URL: <http://www.milliyet.com.tr/-yeni-chp-ici-bos-proje--siyaset-1396354/>

109. Беленький, А.С. Как выбирают Президента США (в вопросах и ответах). URL: <https://books.google.ru/books?id=Wm0v7DSdptsC&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>

110. Шлыков, П.В. 1983-2013 жж.Түркиянын партиялык системасынын трансформациясы жана оппозициянын мобилизациялык стратегиялары. Бөлүм 2. // Москва университетинин кабарчысы. Сер. 13. Чыгыш таануу. 2014. № 1. 61-б.

111. MHP 2011 Secim Beyannamesi «2023'e Dogru Yukselen Ulke Turkiye Sozlesmesi». URL:

- https://www.mhp.org.tr/usr_img/mhp2007/kitaplar/MHP_2011_SecimBeyannamesi.pdf
112. Bahçeli'den Yeni Anayasa ve Başkanlık Sistemi Eleştirisi. Milliyet, 11 Temmuz 2011.
113. Bahçeli, A Takimi'ni kaybetti. Haberturk. URL: <http://www.haberturk.com/gundem/haber/632867-bahceli-a-takimini-kaybetti>
114. 30 Mart'a Doğru. Barış ve Demokrasi Partisi. URL: http://file.setav.org/Files/Pdf/20140227184610_30-marta-dogru-baris-ve-demokrasi-partisi-pdf.pdf
115. İste «Yeni Türkiye» Sözleşmesi 2023'un ekonomi maddeleri. Hürriyet. URL: <http://www.hurriyet.com.tr/iste-yeni-turkiye-sozlesmesi-2023un-ekonomi-maddeleri-28742630>
116. Kurt oylarını HDP'ye kaydıran 2 neden. URL: <http://www.haber7.com/guncel/haber/1406082-kurt-oylarini-hdp-ye-kaydiran-2-neden>
117. Türkiye'de Siyasal İletişim 2007-2015. SETA. URL:
118. http://file.setav.org/Files/Pdf/20150530102729_52_siyasal_iletisim_son.pdf
119. CHP'nin 2015 seçim bildirgesinin tam metni. URL: <http://www.radikal.com.tr/secim-2015/chpnin-2015-secim-bildirgesinin-tam-metni-1339188/>
120. CHP on seçim sonuçları açıklandı. Hürriyet. URL: <http://www.hurriyet.com.tr/chp-on-secim-sonuclari-aciklandi-28590932>
121. MHP lideri Devlet Bahçeli'den Erdoğan'a sert eleştiri. URL: <http://www.hurriyet.com.tr/mhp-lideri-devlet-bahceliden-erdogana-sert-elestiri-28110211>
122. Özkan, A. 7 Haziran ve 1 Kasım Seçimlerinde Siyasal İletişim. // SETA. 2016. No.146. P.15.
123. CHP seçim bildirgesini açıkladı. URL: <https://www.cnnturk.com/haber/turkiye/chp-secim-bildirgesini-acikladi>
124. Bardakçı, M. 2015 Parliamentary Elections in Turkey: Demise and revival of AKP's single-party rule // Turkish Studies. 2016. Vol. 17. No. 1. P.14.

125. 6-берене. Кыргыз Республикасынын Конституциясы (КР 2016-жылдын 28-декабрындагы « 218 Мыйзамынын редакциясына ыйлайык), (КР 2010-жылдын 27-июнундагы Мыйзамы менен колдонууга киргизилди)/
<http://ud.gov.kg/index.php/kg/uyumdar-kq/2-uncategorised/105-konstitutsiya-kyrgyzskoj-respubliki-2>
126. Кыргыз Республикасынын Конституциясы (КР 2016-жылдын 28-декабрындагы « 218 Мыйзамынын редакциясына ыйлайык), (КР 2010-жылдын 27-июнундагы Мыйзамы менен колдонууга киргизилди)/
<http://ud.gov.kg/index.php/kg/uyumdar-kq/2-uncategorised/105-konstitutsiya-kyrgyzskoj-respubliki-2>
127. Кыргыз Республикасынын Конституциясы (КР 2016-жылдын 28-декабрындагы « 218 Мыйзамынын редакциясына ыйлайык), (КР 2010-жылдын 27-июнундагы Мыйзамы менен колдонууга киргизилди)/
<http://ud.gov.kg/index.php/kg/uyumdar-kq/2-uncategorised/105-konstitutsiya-kyrgyzskoj-respubliki-2>
128. КР Конституциясы. Экинчи бөлүм, 52-берене. 1.2.
129. Аталган мыйзам. https://www.shailoo.gov.kg/kg/konstitucionnye-zakony-kr/konstitucionnye-zakony-kr/O_vyborah_Pr-1913/
130. 12-берененин 3-пункту. https://www.shailoo.gov.kg/kg/konstitucionnye-zakony-kr/konstitucionnye-zakony-kr/O_vyborah_Pr-1913/
131. КР Конституциясы. Үчүнчү бөлүм, 60-берене (6.1)
132. КР Конст. Үчүнчү бөлүм, 61.1.
133. КР Конст. Үчүнчү бөлүм, 61.2.
134. КР Конст. Үчүнчү бөлүм, 61.2.
135. КР Конст. Үчүнчү бөлүм, 64.1.1, 64.1.2, 8.2.
136. КР Конст. Үчүнчү бөлүм, 66 жана 68 беренелер.
137. КР Конституциясы. Төртүнчү бөлүм. Биринчи глава, 70-берене.
138. КР Конституциясы. Төртүнчү бөлүм. Биринчи глава, 74-берене.
139. КР Конституциясы. Төртүнчү бөлүм. Биринчи глава, 74-берене.

140. 2 глава. 12-берене. Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө Кыргыз Республикасынын Конституциялык Мыйзамы. Электрондук ресурс: https://shailoo.gov.kg/kg/konstitucionnye-zakony-kr/konstitucionnye-zakony-kr/O_vyborah_Pr-1913/
141. 2 глава. 13 берене. Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө Кыргыз Республикасынын Конституциялык Мыйзамы. Электрондук ресурс: https://shailoo.gov.kg/kg/konstitucionnye-zakony-kr/konstitucionnye-zakony-kr/O_vyborah_Pr-1913/
142. <https://theopenasia.net/kg/post/kyrgyzstandagy-prezidenttik-shayloo-kantip-tt>
143. <https://theopenasia.net/kg/post/kyrgyzstandagy-prezidenttik-shayloo-kantip-tt>
144. 22-беренинен 2-1-пункту. https://www.shailoo.gov.kg/kg/konstitucionnye-zakony-kr/konstitucionnye-zakony-kr/O_vyborah_Pr-1913/
145. 22-берене 2-1 пункт. Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө КР Конституциялык Мыйзамы. https://www.shailoo.gov.kg/kg/konstitucionnye-zakony-kr/konstitucionnye-zakony-kr/O_vyborah_Pr-1913/
146. 22-берене, 9-пункт. . Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө КР Конституциялык Мыйзамы. https://www.shailoo.gov.kg/kg/konstitucionnye-zakony-kr/konstitucionnye-zakony-kr/O_vyborah_Pr-1913/
147. 22-берене, 9-пункт. . Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө КР Конституциялык Мыйзамы. https://www.shailoo.gov.kg/kg/konstitucionnye-zakony-kr/konstitucionnye-zakony-kr/O_vyborah_Pr-1913/
148. 24-берене, 8-пункт. . Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө КР Конституциялык Мыйзамы. https://www.shailoo.gov.kg/kg/konstitucionnye-zakony-kr/konstitucionnye-zakony-kr/O_vyborah_Pr-1913/

149. ЕККУнун 2015-жылдын 4-октябрында өткөн шайлоо боюнча берген Отчету. – 2-б.

150. <http://municipalitet.kg/ky/article/full/1048.html>

151. 3 глава. 14 берене. Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө Кыргыз Республикасынын Конституциялык Мыйзамы. Электрондук ресурс: https://shailoo.gov.kg/kg/konstitucionnye-zakony-kr/konstitucionnye-zakony-kr/O_vyborah_Pr-1913/

152. 5 глава 22.2-берене. Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө Кыргыз Республикасынын Конституциялык Мыйзамы. Электрондук ресурс: https://shailoo.gov.kg/kg/konstitucionnye-zakony-kr/konstitucionnye-zakony-kr/O_vyborah_Pr-1913/

153. 5 глава. 22.1. Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө Кыргыз Республикасынын Конституциялык Мыйзамы. Электрондук ресурс: https://shailoo.gov.kg/kg/konstitucionnye-zakony-kr/konstitucionnye-zakony-kr/O_vyborah_Pr-1913/

154. Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө Кыргыз Республикасынын Конституциялык Мыйзамы. Электрондук ресурс: https://shailoo.gov.kg/kg/konstitucionnye-zakony-kr/konstitucionnye-zakony-kr/O_vyborah_Pr-1913/

155. Кыргыз Республикасынын Президентин жана Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө Кыргыз Республикасынын Конституциялык Мыйзамы. Электрондук ресурс: https://shailoo.gov.kg/kg/konstitucionnye-zakony-kr/konstitucionnye-zakony-kr/O_vyborah_Pr-1913/

156. https://www.shailoo.gov.kg/kg/ZakonodatelstvoMyyzambar/ZakonyMyyzambar/O_vyborax_deputatov_mestnyx_keneshei/

157. https://www.shailoo.gov.kg/kg/ZakonodatelstvoMyyzambar/ZakonyMyyzambar/O_vyborax_deputatov_mestnyx_keneshei/
158. ЕККУнун 4-октябрь 2015-ж. шайлоолонун корутундусу. 1-б.
159. platforma/kg
160. www/platform.kg
161. 2017 жылы болуп өткөн президенттик шайлоодо көз карандысыз байкоонун жыйынтыктары боюнча отчет /platforma/kg
162. Сайт ЖК КР
163. Iwpr.net/ky/global-voices/кыргызстандагы-партиялар-шайлоо-алдында
164. Iwpr.net/ky/global-voices/кыргызстандагы-партиялар-шайлоо-алдында
165. <https://www.azattyk.org/a/1243645.html>
166. <https://www.azattyk.org/a/1243645.html>
167. <https://www.azattyk.org/a/1243645.html>
168. Кыргыз Туусу, 2019-ж. 15-ноябрь. № 88 (24384).
169. <http://old.kabar.kg/kyr/analytics/full/66602#>
170. <http://www.ktrk.kg/post/17131/kg>
171. Борубашев Б.И. Кыргызстандагы социалдык революциянын көйгөйлөрү. / Вестник КГУ им. И.Арабаева. Специальный выпуск 2014. – С. 54-61.
172. Шайлоону байкоо боюнча Эл аралык миссия. Кыргыз Республикасы, Парламенттик шайлоо, 4-октябрь 2015-ж. Божомол Маалымат жана корутундулар жөнүндө билдирүү. – 3-б.
173. platforma/kg
174. Мыйзам
175. ММК
176. Шайлоону байкоо боюнча Эл аралык миссия. Кыргыз Республикасы, Парламенттик шайлоо, 4-октябрь 2015-ж. Божомол Маалымат жана корутундулар жөнүндө билдирүү. – 3-б.
177. Борубашев Б.И. Кыргызстандагы социалдык революциянын көйгөйлөрү. / Вестник КГУ им. И.Арабаева. Специальный выпуск 2014. – С. 54-61.
